

Universiteit Gent

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Academiejaar 2010-2011

De 'christelijke' politiek van Constantijn

Jan Buysens

00907574

Proefschrift voorgedragen tot het bekomen van de graad van Master in de Geschiedenis

Promotor: prof. dr. Peter Van Nuffelen

VOORWOORD

Mijn thesis is het afsluitstuk van mijn studie aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Dit stuk is tot stand gekomen dankzij een aantal, voor mij, heel belangrijke mensen. Daarom verdienen deze mensen dan ook een woord van dank.

In eerste instantie gaat mijn dank uit naar prof.dr. Peter Van Nuffelen die mij doorheen deze thesisperiode zeer goed heeft begeleid. Hij voorzag me bij elke vraag heel snel van een duidelijk antwoord waardoor ik mijn werk telkens verder kon zetten.

Ik wil ook graag mijn zus bedanken voor haar eindeloze goede raad en aanmoedigende woorden.

Mijn vriendin verdient tevens een speciaal woordje van dank omdat ze telkens voor me klaarstond wanneer het nodig was. Ze vroeg me regelmatig hoe ver ik al stond met mijn thesis, hetgeen me de moed gaf om verder te gaan.

Mijn vrienden krijgen ook een gemeend woord van dank voor de avonden ontspanning en plezier.

Een laatste, maar wellicht belangrijkste dankwoord gaat uit naar mijn ouders en familie. Mijn ouders gaven me de kans om deze opleiding te volgen en zonder hun steun zou ik nooit zover gekomen zijn. Mijn dankbaarheid daarvoor is oneindig.

INHOUDSTAFEL:

Voorwoord	1
1. Inleiding	4
1.1 Inleiding.....	4
1.2 Definiëren titel	7
1.3 Gebruikte methodiek/Historiografie	8
1.4 Bronnen	12
2. Voorgeschiedenis	21
2.1 De godsdienstige situatie in het Romeinse Rijk in de 3 ^{de} eeuw	21
2.2 De politieke situatie in het Romeinse Rijk in de 3 ^{de} eeuw	24
2.3 Waaruit bestond de (aantrekkings-)kracht van het christendom	25
2.4 Diocletianus.....	27
3. Het leven van Constantijn	29
3.1 Geboorte en jeugd (280-306).....	29
3.2 Constantijn als Caesar van het Westen (306-312)	30
3.3 Constantijn als Augustus van het Westen (312-324)	30
3.4 Constantijn als alleenheerser. (324-337)	31
4. De ‘christelijke’ keizer	33
4.1 Het belang van religieuze symboliek en visioenen bij Constantijn.....	33
4.1.1 <i>Constantijns visioen</i>	33
4.1.2 <i>Het labarum</i>	38
4.1.3 <i>Het kruis</i>	41
4.2 De religieuze evolutie van Constantijn.....	42
4.3 De vermeldingen van de ‘christelijke’ Constantijn.....	47
4.3.1 <i>Constantijn als Augustus van het Westen (312-324)</i>	47
4.3.2 <i>Constantijn als alleenheerser. (324-337)</i>	51
4.3.3 <i>Ziekte en dood</i>	53
5. De ‘christelijke’ politiek van Constantijn	56
5.1 Constantijns wetgeving tegenover de christenen.....	56
5.1.1 <i>De christenen getolereerd</i>	57
5.1.2 <i>Wetgeving ten voordele van de christenen</i>	61
5.1.3 <i>Christelijke aspecten in Constantijns wetgeving</i>	62
5.2 De christelijke bouwpolitiek van Constantijn.....	64
5.2.1 <i>De bouwpolitiek in het Westen</i>	65
5.2.2 <i>De bouwpolitiek in het Oosten</i>	69
5.3 Schenkingen van Constantijn.....	74
5.3.1 <i>De schenkingen van Constantijn</i>	74
5.4 Promootte Constantijn de christenen?	77
5.5 Greep Constantijn in binnen de kerk?	81
5.5.1 <i>De donatistische kwestie</i>	81

5.5.2	<i>De ariaanse kwestie</i>	86
6.	De ‘heidense’ politiek van Constantijn	94
6.1	Constantijns wetgeving tegenover de heidenen.....	94
6.1.1	<i>Het ‘Edict van Milaan’</i>	94
6.1.2	<i>Het verbod op ‘magische’ rituelen</i>	95
6.1.3	<i>Het verbod op offeren</i>	96
6.2	Constantijn en de ‘heidense’ bouwwerken.....	98
6.2.1	<i>De triomfboog van Constantijn</i>	98
6.2.2	<i>Constantijns vernieling van tempels</i>	99
6.2.3	<i>Het plunderen van tempels</i>	100
6.2.4	<i>Constantinopel</i>	102
6.2.5	<i>De tempel van Hispellum</i>	103
7.	Slotbeschouwing	105
8.	Bibliografie	108
9.	Appendix I	116
10.	Appendix II	118
11.	Appendix III	126
12.	Appendix IV	127
13.	Appendix V	128

Deel I: Inleiding

1.1 Algemeen

De opkomst van het christendom is één van de belangrijkste gebeurtenissen uit de oudheid. In mijn bachelorproef heb ik onderzocht hoe het christendom in minder dan één eeuw van een minderheidsbeweging is kunnen uitgroeien tot de staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk. In navolging hiervan ga ik mij in mijn masterproef specifiek tot de beginperiode hiervan, nl. de heerschappij van Constantijn. Waar ik in mijn bachelorproef de klemtoon legde op het christendom zelf komt de nadruk nu op de rol en politiek van de Romeinse keizer Constantijn.

Vanaf de dood van zijn vader en de hierbij horende afkondiging als keizer van het Westen (306) tot zijn dood in Nicomedia (337) was hij – op Augustus na – de langst regerende keizers van het Romeinse Rijk. Constantijn was aanvankelijk keizer van het Westelijke Romeinse Rijk (312). Na de overwinning op Licinius (324) werd Constantijn alleenheerser over een imperium dat het hele Middellandse Zeegebied omvatte. Hij zou aldus zijn stempel op een veranderend keizerrijk drukken. Constantijn slaagde er in tegenstelling tot de meeste van zijn bekende voorgangers wel in zijn rijk over te laten aan zijn zoons.¹ Historici zien zelfs een zodanige verandering in dit keizerrijk dat men over een aparte periode, de zogenaamde ‘Late Antieke Oudheid’ spreekt. Vaak laat men deze periode aanvangen met de troonsbestijging van Diocletianus (284 n.Chr.). Maar ook de periode van Constantijn zien velen zien als een heroriëntering van het Romeinse Rijk. Dit betekent natuurlijk niet dat we op enkele jaren te maken krijgen met een heel andere cultuur. Het benadrukt wel het belang van Constantijns politiek. Christoph Cellarius liet de Middeleeuwen in 1688 zelf aanvangen onder de titel *Historia Medii Aevi* met de regeerperiode van Constantijn (306 – 337) tot de val van Constantinopel (1453).

In zijn monumentaal werk *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1781) stelt Edward Gibbon dat Constantijn aanvankelijk de voordelen van het Christendom – monotheïsme, openbare theologie, teleologische kosmologie en organisatorische talenten – gebruikte om zijn exclusieve macht te versterken. Nadat hij christendom gebruikte zou Constantijn er zelf van overtuigd raken en zich bekeerd hebben.² J. Burckhardt beschrijft in *The Age of Constantine the Great* (1853) Constantijn als een pure *machiavellist*. Hij zou de Kerk gebruikt hebben om zijn macht in het Romeinse Rijk te versterken zonder zelf enig geloof in het christendom te hebben.³ De bekendste volger van deze these is de Belgische historicus, H. Grégoire (1930). Hij staat bekend als één van de hardste critici van de toeschrijving van de *Vita Constantini* aan Eusebius. Deze these is echter weerlegd door Winkelmann.⁴ Grégoire is van mening dat Constantijn het christendom als politiek instrument tegen

---

¹ MARK EDWARDS, *Constantine and Christendom, The Oration to the Saints, The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross, The edict of Constantine to Pope Silvester*, Translated Texts for Historians (Vol. 39), Liverpool, 2003, p. xiii.

² EDWARD GIBBON, *Verval en ondergang van het Romeinse Rijk*, Amsterdam/Antwerpen 2005, 3de uitg. p. 743.

³ JACOB BURCKHARDT, *The Age of Constantine The Great*, New York, [1880] 1949, p. 281.

⁴ F. WINKELMANN, *Zur Geschichte des Authentizitätsproblems der Vita Constantini*, in: W. BRANDES en J.F. HALDON (eds.), *Klio Vol. 40*, 1962, pp. 187-243 Winkelmann schrijft deze oorsprong toe aan antiklerikaal ressentiment.

zijn rivaal Licinius gebruikte.⁵ MacMullen verzet zich tegen het beeld van Constantijn als een politieke brein en noemt hem ‘an impulsive, not overly subtle man, inclined to make decisions on inadequate grounds.’⁶

Bij andere onderzoekers zien we Constantijn naar voor komen als een diepgelovige christen.⁷ Zo beschrijft de grote Constantijnkenner uit de 20ste eeuw N.H. Baynes in zijn werk *Constantine the Great and the Christian Church* (1929) Constantijn als aanvankelijk terughoudend. Hij evolueerde na enige tijd tot een overtuigd christen, met als leidend principe het tot stand brengen van eenheid in de kerk. Hij is van mening dat de keizer lang voor zijn verovering van het Romeinse Oosten zichzelf als een christen beschouwde. Maar hij wijst ons erop dat men nooit mag vergeten dat Constantijn op hetzelfde moment de heerser was over een grote meerderheid heidenen. Dit impliceerde dat zijn daden en zelfs zijn geloof, althans in zijn eerdere jaren, tolerant moesten zijn tegenover het paganisme. De auteur stelt hierbij dat de keizer wel persoonlijk overtuigd kon zijn van de steun van de christelijke God bij zijn overwinning bij de Milvische brug. Toch moesten heidenen de mogelijkheid bezitten om hun heidense interpretaties te volgen. Ze moesten goddelijke hulde kunnen betuigen volgens hun eigen religieuze gewoontes.⁸

Fox volgt Baynes hierin en besluit dat Constantijn de cultus van de christenen als zijn persoonlijke godsdienst propageert en niet als de officiële godsdienst van het Romeinse rijk.⁹ Als we de literatuur van het laatste decennium inkijken zien we dat historici de bekering van Constantijn meer en meer toeschrijven aan een oprechte, innerlijke ontwikkeling. De grote geschilpunten blijven de bekeringsdatum en de mate van christelijkheid van Constantijn. In 1981 levert T.D. Barnes in zijn *Constantine and Eusebius* al een uitgebreide studie waarin Constantijn als christen naar voorkomt. Deze studie is vnl. gebaseerd op het ernstig nemen van Eusebius van Caesarea als historisch schrijver. Hieruit blijkt nogmaals dat de interpretatie van de bronnen directe invloed heeft op de inschatting van Constantijn.¹⁰ Dit geldt in het bijzonder voor Eusebius. Een tussenpositie wordt nog gevormd door Veyne.¹¹ Hij stelt dat Constantijn overtuigd was van zijn persoonlijke missie en zijn plaats in de geschiedenis. We stellen vast dat er sinds een aantal jaren een groeiende consensus bestaat over de christelijke overtuiging van Constantijn.

We beschikken voor deze periode in tegenstelling tot andere uit de oudheid over vele bronnen. Deze zijn echter vaak tegenstrijd en ambigu. De *Vita Constantini* van Eusebius wordt tegenwoordig beschreven als de “the single most important source for the reign of Constantine”.¹² Hoewel sommigen aan het begin van de twintigste eeuw aan de authenticiteit twijfelden, wordt hier tegenwoordig niet meer aan getwijfeld. Één hypothese stelt dat de VC oorspronkelijk bedoeld was als

---

⁵ H.GRÉGOIRE, *La ‘conversion’ de Constantin*, in : *Revue de l’Université de Bruxelles*, 1930-1931, p. 231-272.

⁶ RAMSEY MACMULLEN, *Constantine*, London, 1969, p. 237.

⁷ In de orthodoxe kerk wordt Constantijn als een heilige beschouwd.

⁸ NORMAN H. BAYNES, *Constantine the Great and the Christian Church*, Londen, [1929] 1977, pp. 684-685.

⁹ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, pp. 582-583.

¹⁰ NOEL LENSKI, *Introduction*, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 6-11.

¹¹ PAUL VEYNE, *When our world became Christian (312-394)*, Parijs, 2007, pp. 69-70.

¹² *Eusebius, Life of Constantine, introduction, translation and commentary* by Averil Cameron & S. G. Hall, Oxford, 1999, p. 46.

een voortzetting van Eusebius *Kerkgeschiedenis*, die eindigde in 324. Dit bekendste en grootste werk van Eusebius – en één van de kerninformatiebronnen over deze periode - beschrijft Constantijn als de eerste “christelijke keizer”. Eusebius was echter niet de enige contemporaine christenen die het leven van Constantijn beschreef. Lactantius verschaft ons in *De mortibus persecutorum* (315) een gelijkaardig verhaal over de “christelijke” Constantijn alhoewel hij meer terughoudend was in zijn lof. We beschikken ook over latere “heidense” bronnen, die een totaal ander beeld van Constantijn schetsen. Zijn neef, de “heidense” keizer Julianus (361-363) bekritiseert en hekelt Constantijn als “a seducer, a murderer, sacrilegious and infamous”¹³. Hij beschrijft hem als iemand die enkel in het christendom de vergiffenis kon vinden voor zijn gruwelijke misdaden. De latere Libanius omschrijft Constantijn als een politicus met niets dan machtshonger. Het werk van Zosimus in de vroeg zesde eeuw staat ook vol rancune tegenover Constantijn. In vijfde eeuw vinden echter kerkhistorici die Constantijn voorstellen als goede christelijke keizer, die de kerk en de christenen steun biedt in moeilijke tijden.¹⁴

In de vijfde eeuw zien we dat de controverse rond de historische Constantijn verweven raakte met legende. De meest bekende en waarschijnlijk invloedrijkste was het edict van Constantijn aan paus Sylvester. Volgens de legende zou paus Silvester I Constantijn, na een droom waarin Petrus en Paulus de keizer bezochten, dopen en hem hiermee genezen van lepra. De keizer zou hierna in zijn edict stellen “to a greater degree than our dominion and earthly throne the most sacred chair of the Blessed Peter is to be exalted in glory; thus we assign to him power and glory, imperial in dignity, strength and honour”.¹⁵ In de achtste eeuw dook voor de eerste maal de zgn. “Donatio Constantini” op. Hierin zou de bekeerde Constantijn de wereldlijke regering over Rome, Italië en het westen overdragen aan de paus. Constantijn zou zich hierbij niet enkel met wereldlijke zaken bezighouden maar ook ingrijpen binnen de christelijke kerk zelf. Zo legde Constantijn volgens dit document de hoogste kerkelijke macht bij de bisschop van Rome.¹⁶ Dit document zou in de Middeleeuwen een kernpunt van discussie blijven in de strijd tussen de paus en de vorsten. Ca. 1440 werd de “Donation Constantine” uiteindelijk door Lorenzo Valla als een vervalsing zijn ontmaskerd. Een andere legende rond Constantijn concentreert zich rond zijn moeder Helena¹⁷.¹⁸ In een visioen krijgt ze de opdracht

---

¹³ Jul. Caes. 336a-c.

¹⁴ NOEL LENSKI, *Introduction*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 5 Verdere uitleg wordt gegeven in 1.4 Bronnen.

¹⁵ The edict of Constantine to Pope Silvester p. 11; in: *Translated Texts for Historians* (Vol. 39), GILLIAN CLARK, MARK HUMPHRIES en MARY WHITBY(eds.), Vertaald door: MARK EDWARDS, Liverpool, 2003

¹⁶ The edict of Constantine to pope Silvester p. 12; in: *Translated Texts for Historians* (Vol. 39), GILLIAN CLARK, MARK HUMPHRIES en MARY WHITBY(eds.), Vertaald door: MARK EDWARDS, Liverpool, 2003

¹⁷. Helena wordt als heilige vereerd binnen de oosters-orthodoxe en Oriëntaals-orthodoxe kerken, Rooms-Katholieke, Anglicaanse en Lutherse Kerk. Ze wordt gezien als de patrones van de archeologen, bekeerden, moeilijke huwelijken, gescheiden mensen, keizerinnen en spijker- naalden- en speldenmakers.

¹⁸ JAN WILLEM DRIJVERS, *HELENA AUGUSTA, The mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Leiden, 1992, p. 79 Drijvers ziet drie versies van de ontdekking van het kruis op het einde van de vierde eeuw en midden vijfde eeuw: de Helena legende, de Protonike legende en de Judas Cyriacus legende.

om het graf van Jezus Christus te zoeken.¹⁹ Dit zou ze vervolgens ook vinden samen met het Heilige Kruis waaraan Jezus stierf.²⁰

Het hoeft dus geen betoog dat Constantijns' leven doorheen de geschiedenis het onderwerp van een bewogen polemieek is geweest. Gezien de bijdrage die Constantijn heeft geleverd aan de christianisering van het Romeinse Rijk, blijft hij ook vandaag nog een belangrijke figuur. Het christendom heeft sinds de vierde eeuw een voortdurende invloed gehad op het "Westen". Sinds deze tijd vormt zij de normen en waarden, die vandaag de dag nog in onze cultuur doorleven. Indien men deze invloed wil begrijpen moeten we het ontstaan en verspreiding van het christendom ten volle kunnen vatten. In de laatste helft van de vorige eeuw werd de secularisatie steeds duidelijker merkbaar en begon het proces van ontkerkelijking toe te nemen. Het sterk dalende kerkgangers staft dit fenomeen. Als we rondom ons kijken zien we een toenemende versnippering in het christelijke landschap. Naast de grote schisma's (protestantse, Anglicaanse, orthodoxe kerken) zoek er ook steeds meer nieuwe opkomende geloofsgroepen als newborn christians, mormonen, Jehova's getuigen, ... Als we het christelijk landschap van vandaag de dag volledig willen begrijpen moeten wij kijken hoe deze religie tot stand is gekomen. In deze masterproef bekijken we de rol van de 'eerste christelijke keizer' hierin. In dit kader kijken we wat de bronnen ons kunnen vertellen over dit 'kantelmoment' binnen de geschiedenis, de zgn. christelijke politiek van Constantijn de Grote.

1.2 Methodiek

In mijn masterproef heb ik gekozen voor een thematische aanpak. Deze aanpak heeft het grote voordeel het geheel overzichtelijk te houden. Het stelt ons ook in staat om dieper op één bepaald onderwerp in te gaan. Hierbij heb ik steeds getracht aandacht te besteden aan zowel de chronologie als de geografie om hierin duidelijke evoluties en verschillen weer te geven. Deze aanpak stelt ons ook in staat om de diverse aspecten van Constantijns politiek tegen elkaar af te wegen.

In dit werk tracht ik de historische situatie zoveel mogelijk te benaderen op basis van de feiten en bronnen die ons zijn overgeleverd. Niettemin probeer ik ook een weergave te geven van de huidige onderzoeken en besluiten van de erkende historici. Hierbij streef ik er naar op een gefundeerde wijze mijn persoonlijke besluiten weer te geven waarbij de lezer zich al dan niet kan aansluiten.

Voor ik in dit werk overga tot de centrale vraag van deze masterproef: '*Is de politiek van Constantijn gericht op de verspreiding van het christendom?*', blijf ik eerst even stilstaan bij enkele basisbegrippen, figuren en gebeurtenissen. Deze worden in het hele werk gehanteerd en het begrip hiervan beïnvloedt in grote mate onze redenering. In het eerste deel ga ik dieper in op twee basisbegrippen: het christendom en het heidendom. Hierna volgt een korte uiteenzetting over de gehanteerde bronnen. Om een duidelijk beeld en de context van de besproken tijd te kunnen

---

¹⁹ Ruf. HE. 10.7 "[Helena] was advised by divinely-sent visions to go to Jerusalem. There she was to make an enquiry among the inhabitants to find out the place where the sacred body of Christ had hunc on the Cross."

²⁰ JAN WILLEM DRIJVERS, HELENA AUGUSTA, *The mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Leiden, 1992, p. 79-80; MARK EDWARDS, Constantine and Christendom, The Oration to the Saints, The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross, The edict of Constantine to Pope Silvester, in: GILLIAN CLARK, MARK HUMPHRIES en MARY WHITBY(eds.), *Translated Texts for Historians* (Vol. 39), Liverpool, 2003, pp. 63-91.

schetsen volgt in deel twee de situatie in het Romeinse Rijk in de derde eeuw. In deel drie worden de belangrijkste lijnen in Constantijns leven weergegeven.

Hierna gaan we over tot de kern van de zaak. In het vierde deel onderzoeken we of Constantijn tijdens zijn leven gekend was als een christelijke keizer. Maakte hij gebruik van religieuze symbolen, tradities, ...? Maakt de religieuze overtuiging van Constantijn een evolutie door? Beschikken we over bronnen waarin Constantijn als een christen naar voor komt? Na de zoektocht naar de persoonlijke overtuiging van Constantijn en de uitstraling hiervan naar de buitenwereld bekijken we in het vijfde deel welke voordelen hij de christenen gaat bieden. Hier gaan we ons concentreren op de juridische, economische en infrastructurele aspecten van Constantijns politiek. In dit deel bekijken we ook of Constantijn ingreep in kerkelijke aangelegenheden, en zo ja, op welke manier. Deze vraagstellingen herhalen we vervolgens in het laatste deel maar hier ligt de nadruk op de politiek ten overstaan van 'het heidendom'. In de slotbeschouwing worden al deze voorgaande elementen gewikt en gewogen. Aan de hand van de belangrijkste bronnen en conclusies uit voorgaande delen proberen we een afdoend antwoord te formuleren op de vraag of de politiek van Constantijn christelijk was of niet.

1.3 Definiëren titel

De titel van mijn thesis *De christelijke politiek van Constantijn* laat in een eerste instantie weinig ruimte over voor verbeelding over wat er in dit werk wordt beschreven. Maar de begrippen 'christelijk' en 'Constantijn' zijn op zijn minst controversieel te noemen. Wat houdt 'christelijk zijn' precies in? Wie was Constantijn? Het zijn begrippen, die vandaag en vroeger door bijna iedereen een andere invulling krijgen en diverse gevoelens oproepen. Om misverstanden uit te sluiten is het bevorderlijk dat we enkele sleutelbegrippen binnen deze thesis gaan definiëren en omkaderen.

1.3.1 Het 'christendom'

Van Dale definieert christelijk als 'tot het christendom behorend, overeenkomstig het christendom.' Het christendom is hier een 'godsdienst van hen die geloven dat Jezus Christus Gods zoon is'. Als we deze definitie verder hanteren, kunnen we Constantijns politiek als christelijk beschouwen indien Constantijns politiek juridische, economische, infrastructurele en sociale voordelen levert aan diegenen die geloven dat Jezus Christus Gods zoon is en dermate promoot dat dit zorgt voor een verspreiding en uitbreiding van het christendom.

Het eerste geregistreerde gebruik van de term christenen vinden we terug in het Nieuwe Testament. In Handelingen 11:26 staat "Een heel jaar lang kwamen ze met de gemeente daar bijeen en gaven ze onderricht aan tal van mensen. Het was in Antiochië dat de discipelen voor het eerst christenen werden genoemd." Uit deze passage kunnen we echter niet afleiden of de volgelingen van Jezus Christus zelf deze naam kregen van hun Romeinse medeburgers. We kunnen wel concluderen dat de naam zou blijven hangen. We zien de term bij de Romeinse (heidense) historici voor het eerst

voorkomen in de geschriften van Tacitus²¹ en Suetonius.²² Zij plaatsen de christenen in een slecht daglicht. Als we de eerste christelijke en heidense vermeldingen van de term naast elkaar leggen zien we al meteen dat de auteurs een verschillende geladenheid aan de term meegeven. Dit is sinds zijn ontstaan tot op heden niet veranderd.

Indien we in dit werk spreken over het christendom, moeten we ons realiseren dat dit vanaf het begin geteisterd werd door interne tegenstellingen. Zo zou men in het vroegste stadium al kunnen spreken over tot tien verschillende “christendommen”.²³ Schneider ziet zo de tegenstelling tussen Petrus (joods-christelijk) en Paulus (hellenistisch christelijk).²⁴ Een belangrijk interpretatieverschil was er tussen de Alexandrijnse school, die soteriologisch²⁵ gericht was, waarin de vergoddelijking van de menselijke natuur in de persoon van Christus tot uiting kwam en de Antiochische school, die meer ethisch gericht was en de nadruk legde op de dualiteit binnen het christendom (God en mens). Nog een tegenstelling vinden we tussen de Latijnse (westerse) christologie, die gebaseerd was op bijbel-exegese en de oosterse, meer grieks-filosofische christologie. In de beginperiode van het christendom waren er ook enkele belangrijke schisma’s en ketterijen. Enkele belangrijke waren:

- Het donatisme: duldde geen pardon voor afvalligen. De Kerk is heilig, en daarin is geen plaats voor zondaars. Dit waren diegene, die bezweken onder de druk van de keizer, en geofferd hebben aan de goden (zie infra).
- Het arianisme: is een christelijke stroming ontstaan in het begin van de 4e eeuw, die werd genoemd naar haar stichter Arius (256-336), presbyter van Alexandrië. Het geschil met de orthodoxe kerk lag in de verschillende interpretaties van de natuur van Christus. Arius stond in de traditie van het subordinationisme en zag de Zoon als wezenlijk inferieur aan de Vader en gecreëerd door deze (zie infra).
- De montanisten: De stroming werd aanzien als een eschatologische ketterij. Leken-profeten alsook vrouwen staan boven het kerkelijk gezag.
- Het novatianisme: Novatianus was niet akkoord met de keuze voor een bisschop van Rome, hij benoemde zichzelf en stichtte een rivaliserende kerkorganisatie, die bleef bestaan in het hele rijk tot in de 6de eeuw.²⁶

Praet vermeldt hierbij dat het toch zinvol is om over *het* christendom te spreken omdat hier een duidelijk eenheidsstreven er was.²⁷ We merken echter op dat deze opmerking niet opgaat voor de montanisten en de novatianen. De christenen spraken ook over hun kerk als universeel en formuleerden zichzelf als een lichaam van Christus wereldwijd.²⁸ Wat nu de enkele ware vorm van het christendom was zou echter doorheen de tijd een geschilpunt blijven.

---

²¹ Tacitus, *Annales* XV, 44.

²² Suetonius, *Claudius*, 5.25. Cf. Suetonius, *Nero*, 16.2.

²³ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 16.

²⁴ CARL SCHNEIDER, Het christendom, in: GOB MANN & ALFRED HEUSS, *universele wereldgeschiedenis. Deel4 Rome, De Romeinse Wereld*, Den Haag/Hasselt, 1975, pp. 440-441.

²⁵ ALISTER McGRATH, *Christelijke Theologie, Een introductie*, Kampen, 1997, 2de uitg., p. 513 Soteriologie is het gebied van de theologie dat zich bezighoudt met de heilsleer (soteria = heil).

²⁶ JONATHAN HILL, *De geschiedenis van het christendom*, Kampen, 2008, pp. 63, 91 en 95.

²⁷ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 15.

²⁸ DAVID BRAKKE, *Athanasius and the Politics of Adsceticism*, Oxford, 1995 p. 2.

1.3.2 Het 'heidendom'

Indien historici het religieuze profiel van de Romeinen willen omschrijven grijpt men vaak naar termen als 'het heidendom' of 'het paganisme'. Deze termen zijn echter problematisch te noemen. Indien we spreken van "het heidendom" houdt dit in dat er sprake zou zijn van een coherente Romeinse religie. Door de enorme religieuze diversiteit die we terug vinden in het Romeinse Rijk is er echter van zo'n coherentie geen sprake. North herinnert er ons aan dat: "they had no tradition of discourse about ritual or religious matters (apart from philosophical debate or antiquarian treatise), no organised system of beliefs to which they were asked to commit themselves, no authority-structure peculiar to the religious area, above all no commitment to a particular group of people or set of ideas other than their family and political context."²⁹

Het tweede probleempunt is dat deze groep zichzelf niet ging definiëren als "heidenen". Ze werden zo gecatalogeerd door hun joods-christelijke tegenhangers. Oorspronkelijk construeerden "de heidenen" hun eigen identiteit niet in de eerste plaats op religieuze voorkeur. Zij zagen zichzelf wel in de eerste plaats als Grieken, Romeinen, Syriërs, enzovoort. Het was alleen de confrontatie met de christenen in de derde en vierde eeuw, die ervoor zorgde dat ze zich een heidense identiteit aanmaten. Ook dan gebruikten ze niet de term "pagani" of aanverwanten, als een soort geuzennaam. Zij benadrukten wel het traditioneel-etnische karakter van hun religiositeit door zich bijvoorbeeld "Hellenen" te noemen of zichzelf te omschrijven als "volgelingen van de voorouderlijke tradities." We moeten er ons dus van bewust zijn dat *het* heidendom nooit heeft bestaan en dat *het* heidendom een joods-christelijke geestenconstructie is.³⁰

Het Nederlandse 'heiden' (cf. het Engelse 'heathen') betekent letterlijk 'iemand van op de heide'. De invulling van de term moeten we zien in de context van de laatste fase van de kerstening. De kerstening had het meeste succes in de steden en de meeste niet-christenen verbleven toen nog op het platteland, op de heide. Een gelijkaardige verklaring werd vroeger gegeven voor het Latijnse 'paganus' (cf. het Engelse pagan of het Franse païen). Een *pagus* was een landelijk kanton, gouw of dorp. Maar de term is veel ouder dan het Germaanse 'heiden' en een zelfde verklaring van de term is dus niet afdoend. *Paganus* had vroeger ook een militaire betekenis. Het zou niet de eerste keer zijn dat christenen termen uit het militaire vocabularium gebruikten om zichzelf of groepen rondom zich te definiëren. *Paganus* betekende hier 'iemand van buiten het militaire kamp, een gewoon burger'. Letterlijk moeten we een *paganus* zien als een benaming voor 'iemand die niet tot het christelijke kamp behoorde'.³¹

Hoewel de term 'heidendom' een verzamelwoord is en de term een constante evolutie heeft doorgemaakt, kunnen we toch enkele – algemene – kenmerken aan het begrip toekennen. Waar men in het heidendom geen moreel verschil ziet tussen de goden en mensen (goden maken zich ook

---

²⁹ J. NORTH, The Development of Religious Pluralism, in: JUDITH LIEU, JOHN NORTH en TESSA RAJAK(eds.), *The Jews among pagans and Christians in the Roman Empire*, Londen, 1992, p. 187.

³⁰ DANNY PRAET, De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk, Kapellen, 1995, p. 12.

³¹ DANNY PRAET, *Ibidem*, pp. 12-13.

schuldig aan leugens, diefstal, moord, ...) is binnen het christendom God verheven boven alle moraliteit. De Romeinen vereerden hun goden door uitdrukking te geven aan hun respect voor de macht van de goden. Binnen het christendom gebeurde dit door het volgen van bepaalde cultische voorschriften. Men kon uiting van dit respect geven door het oprichten van altaren en tempels, het brengen van offers e.d.m. Hierdoor zou het "pax deorum" tot stand komen. Wanneer iets misliep (een misoogst, een persoonlijke tegenslag, een natuurramp, ...) was men er niet in geslaagd dit respect voor de goden te tonen en werd het "pax deorum" verbroken. De allereerste algemene christenvervolging onder Decius kan men ook zien in het licht van dit "pax deorum" te schenden". De Romeinen hadden dus geen verbondenheid tussen godsdienst en moraal.

Tijdens de opkomst van het christendom zien we dat de goden meer en meer garant gingen staan voor het ophouden van een morele code, maar deze is nooit algemeen geweest. Bovendien is hun theologie nooit gecodificeerd geweest, zoals in het Heilige Schrift van de christenen. De Romeinen beschikten ook niet over een vaste priesterkaste. Op een paar uitzonderingen na, waren priesters mensen die voor een beperkte en bepaalde periode gekozen werden om voor te gaan in de cultische activiteiten van de gemeenschap. De heidense culten waren in eerste plaats ook civiele gemeenschapsculten. Elk volk, elke stam, elke stad had zijn eigen goden en culten. Door de culturele, economische en militaire contacten tussen al deze lokale gemeenschappen gingen deze culten wel gemeenschappelijke kenmerken vertonen. Zo gingen bepaalde goden met elkaar beginnen te identificeren. Het bekende voorbeeld van dit syncretisme³² vormt wel de gelijkshakeling van de goden binnen het Griekse en Romeinse pantheon. De vergelijkingen of gelijkshakelingen gebeurden ook tussen goden en godinnen die oorspronkelijk niets met elkaar te maken hadden, maar een vaag gelijklopende functie hadden. Deze gelijkshakeling kon ook plaatsvinden binnen één bepaald pantheon zoals de gelijkshakeling van Apollo, lichtgod, Helios, Zonnegod, Zeus en oppergod. Deze gelijkshakeling kan dan weer gecombineerd worden met een god uit andere religies.³³

---

³² De term 'syncretisme' betekent 'vermenging' en wordt in religieuze zin gebruikt voor het vermengen, het fusioneren of gelijkshakelen van goden, functies van goden, aspecten van erediensten, ideeën over die goden, etc. (Het woord zelf is afkomstig van het Griekse werkwoord *synkerannumi*, dat dus mengen, samenbrengen, vermengen kan betekenen.)

³³ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, pp. 11-14.

1.4 Bronnen

Inleiding:

Indien we een duidelijk zicht willen krijgen op de christelijke politiek van Constantijn zijn we afhankelijk van de beschikbare bronnen en de mogelijke interpretaties hiervan. De stellingen en thesen die ik in deze masterproef voorstel zijn gebaseerd op de geloofwaardigheid van deze gehanteerde bronnen. In deze probeer ik steeds oog te hebben voor wat de auteurs van deze getuigenissen leveren over wat in het verleden is gebeurd, hoe en in welke omstandigheden het is gebeurd en waarom het is gebeurd.³⁴ We voegen dus naar analogie elementen toe en streven er na via redenering te zoeken naar een antwoord, dat het meest aansluit bij de bronnen en het aldus ‘gereconstrueerde verleden’.

Constantijn is tot op heden een heerser van groot historisch belang. Hij is echter altijd al een controversieel figuur geweest.³⁵ De schommelingen in de reputatie van Constantijn vinden we weerspiegeld in de bronnen over zijn bewind. Als we het “dossier Constantijn” kwantitatief en kwalitatief vergelijken met andere perioden uit de klassieke oudheid overstijgt dit de ‘gangbare’ norm.³⁶ In dit hoofdstuk overlopen we in het kort de bronnen, die een bijdrage leveren aan ons “dossier van Constantijn”. Door het belang van en de controverse rond Eusebius van Caesarea zullen we aan deze auteur extra aandacht schenken.

In deze voorstelling van de historische bronnen over Constantijn volg ik de opdeling van Bleckmann. Als eerste bespreek ik de artefacten en resten die in Constantijns tijd zijn ontstaan en tot op heden zijn bewaard. Hiertoe behoren de inscripties, munten, papyri, archeologische resten (bv. Triomfboog van Constantijn). Als tweede stel ik de contemporaine teksten voor die de kopieerders uit de middeleeuwen hebben bewaard, in het bijzonder: a) De persoonlijke getuigenissen van Constantijn, zoals legale teksten en speechen bijvoorbeeld de *Oration to the Assembly of the Saints*, b) Andere contemporaine literaire teksten, zoals de orations of Gallic rhetoricians (*Panegyrici Latini*) alsook Eusebius’ biografie van Constantijn, samengesteld meteen na de dood van de keizer. Als laatste overlopen we in het kort de teksten die voor het eerst werden samengesteld één of meer generaties na Constantijn en die zijn leven beschrijven. Hier vermelden we de kerkelijke historici van de vijfde eeuw en de heidense historicus Zosimus.³⁷

1.4.1 Munten, Inscripties en archeologische bronnen

De numismatiek speelt een belangrijke rol in het ontrafelen van Constantijns politiek. Aan de hand van munten uit Constantijns periode krijgen we een indruk van de wijze waarop Constantijn zich wou presenteren aan de bevolking. Dankzij hun vermogen om een veranderende ‘propaganda’ te voeren

---

³⁴ M. BOONE, *Historici en hun métier*, Een inleiding tot de historische kritiek, Gent, 2007, p. 2.

³⁵ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 272.

³⁶ BRUNO BLECKMANN, Sources for the History of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 10.

³⁷ BRUNO BLECKMANN, *Ibidem*, p. 15.

en hun relatief gemakkelijk te dateren basis leveren munten een uniek beeld ondanks hun soms stereotiepe natuur in de late oudheid. De legenden op de munten bestaan meestal uit korte formules en afkortingen van de keizerlijke titulatuur. In combinatie met de veranderende afbeeldingen op de munt zelf bieden ze echter veel ruimte voor interpretatie. Deze eigenschappen aangevuld met het gewicht, de grootte van uitgave en de plaats van slaan geven ons al een duidelijk inzicht in het Romeinse leven van toen.³⁸ In dit werk wordt speciaal aandacht besteed aan de numismatische wetenschap in volgende hoofdstukken: het gebruik van religieuze symbolen (zie 4.1)), de religieuze evolutie doorheen Constantijns leven (zie 4.2) en vermeldingen van Constantijn als christen (zie 4.3).

In dit werk onderzoeken we of deze munten ons iets bijleren over zijn bewind en hoe we dit in verband kunnen brengen met zijn religiositeit. Zo vinden we in het begin van zijn regering vaak een link met de heidense god Mars en later met Sol Invictus. Op enkele van de munten vinden we ook het christogram (✠) terug. Zo speelt de eerste munt met een labarum op de helm van Constantijn (315) een sleutelrol in de christelijke controverse rond Constantijn (Munt 1). De meningen zijn verdeeld over het feit of dit monogram in het begin van de vierde eeuw als christelijk werd beschouwd (zie infra).³⁹ De gevonden munten zorgen voor een belangrijke inbreng in mijn hypothesen. Ze leveren ons belangrijke aanwijzingen of de politiek van Constantijn al dan niet christelijke geïnspireerd was. De munten zijn het best te raadplegen in: Patrick Bruun (Vol. 7) de *Roman Imperial Coinage*.

Dankzij de epigrafie zijn we vandaag in staat om tot een betere begrip van Constantijns politiek te komen. Een grondige selectie van deze latijnse inscripties omtrent Constantijn vinden we terug in Hermann Dessaus "*inscriptiones latinae selectae*."⁴⁰ Deze inscripties en andere vinden we ook terug in de "*corpus inscriptionum latinarum*" (Vol. III en XI).⁴¹ Ze leveren ons een unieke kijk op de politiek van Constantijn. We zien in deze inscripties dat Constantijn bijvoorbeeld een stad begunstigt omdat hij bestaat uit een volledig christelijke gemeenschap. Aan de andere kant zien we in CIL XI 5265 dat hij ook heidense priesters blijft subsidiëren. Kennis van de belangrijke bewaard gebleven epigrafische edicten op het gebied van economische wetgeving is essentieel voor het begrijpen van de omstandigheden die mede Constantijns politiek-economische activiteiten bepaalden.⁴² Met welk doel deze inscripties werden graveerd blijft ook hier weer een open vraag.

Onder deze materiële voorwerpen kunnen we een onderscheid maken tussen diverse soorten: kunstvoorwerpen, woningen, graven, dagelijkse gebruiksvoorwerpen, enz. In dit onderzoek zijn de architecturale gebouwen, zoals de Triomfboog van Constantijn, de zuil van Constantijn in

---

³⁸ BRUNO BLECKMANN, *Ibidem*, p. 18.

³⁹ PATRICK M. BRUUN, *Constantine and Licinius A.D. 313-337*, in: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, Londen, 1966, ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991 en DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995.

⁴⁰ HERMANNUS DESSAU (ed.), *Inscriptiones Latinae Selectae*, Vol. I, Dublin/Zurich, 1974.

⁴¹ *CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM (CIL)*, Vol. III, Pars I, in: Theodorus Mommsen(ed.), Berlijn, 1873; *CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM (CIL)*, Vol. XI, Pars. II-III, in: EUGENIUS BORMANN(ed.), Berlijn, 1901.

⁴² BRUNO BLECKMANN, *Sources for the History of Constantine*, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 17.

Constantinopel en – vanzelfsprekend – de nieuw gebouwde kerken van groot belang. Hij zou immers de eerste keizer zijn die de christelijke architectuur ondersteunde en hielp opbouwen.⁴³ Dit leert ons meer over zijn bouwpolitiek en daaruit kunnen we conclusies trekken over zijn al dan niet christelijke politiek. De keizers van de late oudheid waren verantwoordelijk voor het oprichten of herstichten van steden, renoveren of verbouwen van oude openbare gebouwen en bouwen van nieuwe tempels, basilieken, baden, paleizen, mausolea en allerlei gebouwen van imperiale patronage met verscheidene functies.⁴⁴ In verband met deze archeologische bronnen worden we regelmatig geconfronteerd met moeilijkheden betreffende de authenticiteit en de interpretatie van deze bronnen. Hierdoor zijn we vaak aangewezen op literaire bronnen om deze gebouwen te reconstrueren en/of te verifiëren. Een van de belangrijkste bronnen – alhoewel problematisch – voor Constantijns stichtingen en schenkingen aan kerken is de zesde eeuwse *Liber Pontificalis* of het boek der pausen. Hieruit kunnen we voorzichtige ramingen maken van Constantijns gulheid aan de kerk. Deze bronnen zullen uitvoerig besproken en gehanteerd worden in de bouwpolitiek van Constantijn (zie 4.3, 5.2 en 6.2).

1.4.2 Contemporaine literaire bronnen:

Een van de meest bediscussieerde teksten in dit werk is de *Oration to the Assembly of the Saints*. Dit werk is aan ons overgeleverd als appendix in Eusebius' *Vita Constantini*. Dit werk is waarschijnlijk van Constantijn zelf. Eusebius had deze speech vermoedelijk in zijn werk opgenomen als een bewijs van Constantijns' belijdenis van het christendom. Hierin gaat Constantijn ook verklaren waarom hij zich gaat afkeren van het polytheïsme.⁴⁵ We gaan dieper op deze tekst in op 4.3 De opschriften van de 'christelijke' Constantijn.

Eusebius van Caesarea (c. 260 – 339?) is in dit onderzoek dossier de belangrijkste literaire bron. Eusebius was in de buurt van Palestina kort na 260n.Chr. geboren⁴⁶ en de meeste auteurs stellen dat hij is gestorven in het jaar 339.⁴⁷ Rond 313 is hij bisschop geworden van Caesarea, de Romeinse hoofdstad van Palestina. Hij zou geen ambitie hebben gehad om hogerop te geraken want toen Constantijn hem een plaats in Antiochië aanbood heeft hij dit geweigerd.⁴⁸ Hij kon – zoals T.D. Barnes uitwees – ook geen bisschop aan het hof van Constantijn zijn geweest daar zijn taken en verplichtingen in Caesarea hem ver van het machtscentrum weghielden.⁴⁹

---

⁴³ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 583.

⁴⁴ MARK J. JOHNSON, *Architecture of Empire*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 278.

⁴⁵ BRUNO BLECKMANN, *Sources for the History of Constantine*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 22-23.

⁴⁶ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981 p. 94.

⁴⁷ ANDREW JAMES CARRIKER, *The library of Eusebius of Caesarea*, Boston, 2003, pp. 39-41 ; cf. A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in : B. BOSWORTH , M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1999, p. 3.

⁴⁸ Eus. VC. 3.61.2.

⁴⁹ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981 p. 266; cf. MARK EDWARDS, *The Beginnings of Christianization*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 148.

Zo'n 130 jaar geleden noemde Jacob Burckhardt Eusebius nog "the first thoroughly dishonest historian of antiquity" en "the most distinguishing of all eulogists".⁵⁰ Tegenwoordig wordt anders tegen de auteur aangekeken en we mogen dankbaar zijn dat zijn oeuvre aan ons is overgeleverd. Dankzij zijn werk zijn talloze brieven, decreten en speechen overgebleven voor het nageslacht.

Één van de belangrijkste werken van Eusebius is zijn *Kerkgeschiedenis*. De eerste zeven oorspronkelijke boeken zouden geschreven zijn in 313-314, een tweede editie van de *kerkgeschiedenis* van boek één tot negen kwam tot stand in 315-316. In 325-326 werd na de eindoverwinning van Constantijn op Licinius, de definitieve versie van de zijn *Kerkgeschiedenis* vastgelegd.⁵¹ Dankzij dit werk zou men vaak verwijzen naar Eusebius als de "father of church history."⁵² Het zijn hoofdzakelijk de laatste twee hoofdstukken die voor ons van belang zijn.

Eusebius citeert in zijn kerkgeschiedenis tal van teksten die ondertussen verloren zijn gegaan. Dit is dus een indirecte bron voor het onderzoek naar de eerste eeuwen van het Christendom, zoals zijn werk zelf ook tegelijk een 'historische' studie over het vroege christendom is.⁵³ In de laatste hoofdstukken vinden we o.a. verschillende brieven van de keizerlijke kanselarij i.v.m. de Donatistische kwestie. Voorbeelden zijn een brief aan de bisschop van Rome, Miltiades, om een synode in Rome te laten doorgaan⁵⁴ en een brief naar Chrestus van Syracuse met een uitnodiging voor de synode van Arles⁵⁵. Hier vinden we ook het belangrijke 'edict van Milaan' terug.⁵⁶ Deze Griekse tekst kunnen we vergelijken met de in het Latijns geschreven versie van Lactantius⁵⁷.⁵⁸ Met dit werk wou Eusebius al diegenen "who in each generation were ambassadors of the divine word either in speech or in writings" eren.⁵⁹ Het werk zelf is ook doorvlochten met talrijke bijbelcitaties en verwijzingen naar oudtestamentische personen en situaties.

Een andere tekst, die minstens even belangrijk is voor ons onderzoek is de *Vita Constantini*.

Deze *Vita Constantini* is op zijn minst een problematisch werk te noemen. De authenticiteit van het werk staat volop ter discussie. De meeste geleerden dateren dit werk, na de dood van Constantijn, in 339.⁶⁰ Dat het werk nooit volledig is afgewerkt vanwege de dood van Eusebius verklaart vele van zijn eigenaardigheden. Dit werk bestaat voor een groot deel uit de oorspronkelijke persoonlijke

---

⁵⁰ Jacob Burckhardt, *The Age of Constantine The Great*, New York, [1880] 1949, p. 260 en 283, cf. H. POHLSANDER, *The Emperor Constantine*, Londen - New York, 1996 p. 95.

⁵¹ ANDREW JAMES CARRIKER, *The library of Eusebius of Caesarea*, Boston, 2003, pp. 39-41.

⁵² H. POHLSANDER, *The Emperor Constantine*, Londen - New York, 1996, p. 95.

⁵³ M. BOONE, *Historici en hun métier, Een inleiding tot de historische kritiek*, Gent, 2007, pp. 13-14.

⁵⁴ Eus. *HE*. 10.5.18-20.

⁵⁵ Eus. *HE*. 10.5.21-24.

⁵⁶ Eus. *HE*. 10.5.1-14.

⁵⁷ Lact. *DMP*. 48.2-12.

⁵⁸ BRUNO BLECKMANN, *Sources for the History of Constantine*, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 22.

⁵⁹ Eus. *HE*. 1.1.1.; cf. ANDREW JAMES CARRIKER, *The library of Eusebius of Caesarea*, Boston, 2003, p. 53.

⁶⁰ ANDREW JAMES CARRIKER, *The library of Eusebius of Caesarea*, Boston, 2003, pp. 39-41 Eusebius zou zelf op 30 mei 339 gestorven zijn.: cf. AVRIL CAMERON, *Form and Meaning, The Vita Constantini and the Vita Antonii*, in: TOMAS HÄGG & PHILIP ROUSSEAU, CHRISTIAN HØGEL (eds.), *Greek biography and panegyric in late antiquity*, Berkeley/Los Angeles/Londen, 2000, p. 72.

testimonia Constantini (brieven en wetten), die worden uitgelegd en geïnterpreteerd binnen een verhalend kader.⁶¹

De Vita Constantini wordt zowel gedefinieerd als een biografie, een panegyriek, een geschiedenis of een combinatie van deze.⁶² Pasquali stelde in 1910 al dat het werk startte als een panegyriek en eindigde als een soort gedocumenteerde geschiedenis.⁶³ Recenter heeft Barnes ervoor gepleit om deze these om te draaien. Eusebius zou het werk hebben opgestart als een voortzetting van zijn *Kerkgeschiedenis* na 325 maar het zou later (in de laatste jaren van de keizer) vervormd zijn tot een panegyriek die Constantijn looft.⁶⁴

De stelling dat Eusebius enige tijd werkte aan de VC en dat de vorm van het werk veranderde terwijl hij er aan schreef wordt door de meeste historici onderschreven. Ikzelf, in navolging van Cameron, ben er van overtuigd dat men het werk niet moet zien als een samenraapsel van twee gescheiden en afzonderlijke ontwerpen met elk hun eigen literaire vorm. In hun huidige vorm kunnen we ze dan ook niet beschouwen als twee verschillende delen.⁶⁵ We moeten daarentegen het werk als volledig homogeen beschouwen.⁶⁶ Het verschil tussen het verslag over de nederlaag van Licinius in 324n.Chr en de rest is volgens Cameron voor een deel toe te schrijven aan het feit dat Eusebius als bisschop in het Oosten veel meer toegang heeft tot documenten over het latere deel van Constantijns heerschappij.⁶⁷ We zien ook hier dat Eusebius er van houdt om te spelen met bipolaire contrasten, homerisch woordgebruik en allusies.⁶⁸ Als we het werk op zijn geheel bekijken neemt het sterk de karakteristieken van een *Fürstenspiegel*, of zelfs van een heiligleven aan.⁶⁹

Een persoonlijke visie op Constantijn gaat vaak gepaard met de betrouwbaarheid en de geloofwaardigheid die men de aan werken van Eusebius toekent. In de oudere historische onderzoeken worden sommige van Constantijns brieven afgedaan als pure verzinsels van Eusebius. Deze stelling wordt tegenwoordig als verouderd beschouwd. Zo werd bijvoorbeeld de brief die Constantijn richtte aan de inwoners van de oostelijke provincies, na zijn overname van het grondgebied van Licinius, afgedaan als een uitvinding van Eusebius. Na de ontdekking van een

---

⁶¹ BRUNO BLECKMANN, Sources for the History of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 22.

⁶² BLECKMANN BRUNO & SCHNEIDER H., Eusebius von Caesarea. De vita Constantini. Über das Leben Konstantins. *Fontes Christiani*, Review door: PETER VAN NUFFELEN, in: Bryn Mawr Classical Review, Turnhout, 2007, <http://bmcr.brynmawr.edu/2008/2008-02-14.html> (geraadpleegd op 10-03-2011)

⁶³ PASQUALLI G. "Die composition der Vita Constantini des Eusebius.", in : *HERMES* 46, 1910, pp. 369-386 De Vita Constantini is 'a conflation of two generically different drafts'.

⁶⁴ AVRIL CAMERON, Form and Meaning, The Vita Constantini and the Vita Antonii, in: TOMAS HÄGG & PHILIP ROUSSEAU, CHRISTIAN HØGEL (eds.), *Greek biography and panegyric in late antiquity*, Berkeley/Los Angeles/Londen, 2000, p. 72; TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981 pp. 84-86.

⁶⁵ AVRIL CAMERON, Form and Meaning, The Vita Constantini and the Vita Antonii, in: TOMAS HÄGG & PHILIP ROUSSEAU, CHRISTIAN HØGEL (eds.), *Greek biography and panegyric in late antiquity*, Berkeley/Los Angeles/Londen, 2000, p. 86.

⁶⁶ AVRIL CAMERON, Eusebius' Vita Constantini and the Construction of Constantine, in: M.J. EDWARDS & SIMON SWAIN, *Portraits, Biographical Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire*, Oxford, 1997, p. 147.

⁶⁷ AVRIL CAMERON, *Ibidem*, p. 149.

⁶⁸ BLECKMANN BRUNO & SCHNEIDER H., Eusebius von Caesarea. De vita Constantini. Über das Leben Konstantins. *Fontes Christiani*, Review door: PETER VAN NUFFELEN, in: Bryn Mawr Classical Review, Turnhout, 2007, <http://bmcr.brynmawr.edu/2008/2008-02-14.html> (geraadpleegd op 10-03-2011).

⁶⁹ BRUNO BLECKMANN, Sources for the History of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 22.

contemporaine papyrus waarin zich een origineel fragment bevindt, dat geciteerd werd door Eusebius en onafhankelijk van hem werd opgesteld, is men deze stelling gaan herzien.⁷⁰

T.D. Barnes wijst er de geschiedkundige wereld op dat men Eusebius serieus moet nemen. Niet letterlijk maar zoals hij zelf zegt: “na onderzoek op de accuraatheid en oprechtheid van Eusebius van Caesarea”, als de meest belangrijke en meest volumineuze getuige van de ‘Constantijnse revolutie’.⁷¹ Het feit dat Eusebius er in zijn werken een apologetische visie op na houdt, maakt de ‘objectiviteit’ en betrouwbaarheid natuurlijk niet groter. Vele auteurs zijn het er over eens dat hij elementen onderdrukt en toevoegt zolang het binnen zijn doelstelling past. Zo gaat hij – hoogstwaarschijnlijk - bewust het ariane conflict, het concilie van Nicaea en zijn eigen excommunicatie en rehabilitatie minder belichten.⁷² In zijn *Vita Constantini* zien we ook dat Eusebius Constantijn verdedigt en idealiseert in al zijn daden en motieven. Zo vinden we in dit werk niets terug over de executies van Fausta en Crispus. Deze gebeurtenis zou anders afbreuk doen aan de ware christelijke aard van de keizer zoals de auteur hem wil laten overkomen.⁷³ Als we de argumentatie van Bleckmann, Cameron en Hall volgen zou Eusebius dit werk geschreven hebben om de zonen van Constantijn aan te manen hun vaders christelijke politiek te volgen.⁷⁴ Bij het lezen en interpreteren van deze teksten moeten we de werken van Eusebius zien in hun eigen context van intense religieuze competitie.

Lactantius (c.AD 240-320) was afkomstig uit Noord-Afrika. Lactantius was niet zomaar een leraar en schrijver van christelijke handboeken. Hij was leerkracht retoriek in de keizerlijke hoofdstad Nicomedia onder Diocletianus. Toen de vervolgingen van de christenen begonnen, ging hij naar het westen en werd er de leraar van Crispus, Constantijns oudste zoon (313).⁷⁵ Zijn meest betekenisvolle theologische werk is de *Divine Institutes*⁷⁶. Digeser heeft gesuggereerd dat Lactantius lezingen uit de *Divine Institutes* gaf aan het hof van Constantijn en op dat moment persoonlijk advies aan de keizer verstrekte.⁷⁷ Eusebius beweert dat Constantijn 's avonds laat opleef voor het lezen van christelijke traktaten.⁷⁸ Grubbs suggereert dat Lactantius' handboek dan zeker bij zijn lectuur behoorde.⁷⁹ Met betrekking tot de christelijke politiek van Constantijn is *De mortibus persecutorum* (over de dood van de vervolgers) voor ons echter veel relevanter.⁸⁰ Deze verhandeling zou Lactantius na 313 en voor

---

⁷⁰ Eus. VC 2.24.-42 en P.Lond. 3.878; cf. BRUNO BLECKMANN, Sources for the History of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 22.

⁷¹ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1989 p. 114; cf. AVRIL CAMERON, Eusebius' Vita Constantini and the Construction of Constantine, in: M.J. EDWARDS & SIMON SWAIN, Portraits, Biographical Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire, Oxford, 1997, p 147.

⁷² TIMOTHY D. BARNES, *Ibidem*, pp. 269-270.

⁷³ BRUNO BLECKMANN, Sources for the History of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 22.

⁷⁴ BLECKMANN BRUNO & SCHNEIDER H., *Eusebius von Caesarea. De vita Constantini. Über das Leben Konstantins. Fontes Christiani*, Review door: PETER VAN NUFFELEN, in: Bryn Mawr Classical Review, Turnhout, 2007, <http://bmcr.brynmawr.edu/2008/2008-02-14.html> (geraadpleegd op 10-03-2011).

⁷⁵ Voor Lactantius, zie ED. Digeser, *The making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, Londen, 2000.

⁷⁶ De “eerste” editie van de *Div. Inst.* dateert tussen 303 en 310. De datum van de “tweede editie” wordt bediscussieerd. E.D. Digeser, “Lactantius and Constantine’s Letter to Arles: Dating the *Divine Institutes*”, 1994, pp. 33-52 suggereert dat de verwijzingen naar Constantijn tussen 310 en 313 werden toegevoegd.

⁷⁷ ED. Digeser, *The making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, Londen, 2000, p.134.

⁷⁸ Eus. VC. 4.29; cf. 4.17.

⁷⁹ JUDITH EVANS GRUBBS, Church, State, and Children: Christian and Imperial Attitudes Toward Infant Exposure in Late Antiquity, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, p. 127.

⁸⁰ H. POHLSANDER, *The Emperor Constantine*, Londen - New York, 1996, p. 96.

321 (waarschijnlijk ca. 315) hebben geschreven. Het doel van dit werk is aan te tonen dat alle vervolgers op een kwalijke manier aan hun eind zijn gekomen en dat het goede, - in de persoon van Constantijn - het kwade overwint. In zijn pamflet geeft Lactantius misleidende informatie over de ambigue oppositie van Constantius Chlorus en zijn zoon Constantijn tegenover het tetrarchische systeem en zijn religieuze politiek. In *De mortibus persecutorum* vinden we de eerste melding terug van de steun van de christelijke god aan Constantijn tijdens de slag aan de Milvische brug.⁸¹ Hij maakt in zijn pamflet ook melding van de steun van de christelijke god aan Licinius. Dit feit helpt het werk te dateren op 315, voor Constantijns breuk met Licinius.⁸²

De *Panegyrici Latini* of *Latijnse panegyrici* is een verzameling van twaalf romeinse redevoeringen. Afgezien van de eerste dateren ze uit de late derde en vierde eeuw. Allemaal zouden ze oorspronkelijk afkomstig zijn uit Gallië (vaak uit Trier). Deze redes zijn meestal opgesteld ter gelegenheid van feestelijke aangelegenheden zoals imperiale jubileums, doorgevoerde belastingverlagingen en het vieren van militaire overwinningen. De gebruikte teksten in dit dossier zijn gedateerd van 289 n.Chr. tot 321 n.Chr. Deze teksten zijn voor ons van bijzonder nut omdat ze een idee geven van hoe er in de steden over de keizer wordt gedacht. Vroeger zagen historici deze panegyrieken als een manier om de keizerlijke propaganda aan de man te brengen maar dit idee is inmiddels achterhaald. Niettemin zouden de retors wel een dichte band met de imperiale hofhouding hebben gehad. We kunnen er ook vanuit gaan dat deze personen aanvoelden welke thema's en onderwerpen in hun tijd populair – en juist niet – waren. Om deze reden behoren de *Panegyrici Latini* tot de informatiefste bronnen waar we over beschikken voor deze periode. Vanuit deze bronnen zien we de ineenstorting van de tetrarchie en de opkomst van Constantijn (tot de 320's). We kunnen ook volgen hoe de contemporaine gebeurtenissen werden geïnterpreteerd binnen de tijdspanne van enkele jaren. We zien bij voorbeeld dat de oude keizer Maximianus, die na zijn troonsafstand in 305 poogde terug te keren naar de politiek en wiens dochter trouwde met Constantijn in 307, in de panegyriek van 307 werd gevierd. Maar in de panegyriek van 310 werd hij geminacht onmiddellijk na zijn dood na een coup tegen Constantijn.⁸³ Deze panegyrieken kunnen dus indien correct geanalyseerd en geïnterpreteerd, een belangrijke bijdrage leveren aan ons onderzoek naar de christelijke politiek van Constantijn.

1.4.3 Latere bronnen

Libanius (314 – 393) was een Griekse leraar de retoriek in Antiochië. Keizer Constantius II zou hem een positie als hoogleraar retoriek te Athene hebben aangeboden, maar dit zou hij geweigerd hebben. Hij zou mogelijk enkele befaamde - onder wie enkele christelijke - leerlingen hebben gehad zoals Johannes Chrysostomos, Basilius van Caesarea en Gregorius van Nazianze. Hij zou een vriend en goede kennis van keizer Julianus zijn geweest, die hij hoogstwaarschijnlijk in Antiochië zou hebben

---

⁸¹ Lact. *DMP.* 44.5-6: De nacht voordat Constantijns leger Maxentius versloeg aan de Milvische Brug, adviseerde een droom Constantijn om zijn schilden te markeren met "the celestial sign of god" en "by means of a crosswise X, the top of its head bent round, mark[ing] Christ".

⁸² BRUNO BLECKMANN, *Sources for the History of Constantine*, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 24.

⁸³ BRUNO BLECKMANN, *Ibidem*, p. 24.

ontmoet. Hij bleef zijn hele leven 'een heiden'. Niettemin werd hij toch op het einde van zijn leven geconsulteerd door Theodosius I en zou hij uit zijn handen de eerbare titel van Praetorian Prefect hebben ontvangen.⁸⁴ Libianus schreef zijn *Orationes* vanaf 348/349 tot in de jaren 90.⁸⁵ Bij Libianus is het van cruciaal belang om de retorische context van zijn *orations* te bekijken. Zo gaat Libianus twee verschillende beelden van Constantijn schetsen. In de lofrede op Constantius en Constans herhaalt hij de huidige opvattingen over Constantijn gepropageerd door de hoven van zijn zonen. Vanaf de heerschappij van Theodosius uit hij een meer oprechte en kritische kijk op de eerste christelijke keizer.⁸⁶ Voornamelijk in het latere werk van Libianus vinden we dus een tegenwicht voor de pro-christelijke bronnen over Constantijn. In één passage gaat Libianus zelfs zover om te stellen dat Constantijn zich enkel en alleen had bekeerd om de tempelschatten te kunnen roven en zo de staatskas te vullen.⁸⁷ Indien men het werk van Libianus letterlijk opvat kan deze ene passage al een heel ander licht werpen over iemands visie op de verhouding tussen Constantijn en het christendom. Libianus blijft echter een redenaar en bouwt dus een argument op. We moeten dus steeds oog hebben voor de context en dus kijken naar waarom hij iets zegt en op welk moment.⁸⁸

Socrates zou zijn *Kerkgeschiedenis* in 439 of kort daarna hebben voltooid. Deze heeft betrekking op de jaren 305-439 en kan ons dus zeker iets bijleren over de geschiedenis van de kerk en haar interactie met Constantijn. In dit dossier zijn vnl. Socr. Hist. Eccl. 1.1 en 1.10 van belang. Hieruit blijkt dat Socrates onderzoek zou hebben gedaan naar ketterse ideeën. De auteur twijfelt hierbij aan de keizerlijke bevoordeling aan de kerk. Net zoals andere kerkhistorici uit de vijfde eeuw, *Sozomenus* en *Theodoretus*, schreef hij een *Kerkgeschiedenis* die overlapt met Eusebius' *Kerkgeschiedenis*. Ook voegen ze zaken toe of brengen ze verbeteringen aan.⁸⁹ Deze kerkgeschiedenissen maken melding van Constantijn, die de kerk en de christenen steun biedt.⁹⁰ Dit gegeven vinden we ook terug in Optatus' verhandeling *Contra Parmenianum Donatistam (Tegen de Donatisten)*.⁹¹

De Griekstalige *Geschiedenis* geschreven door *Zosimus* in de vroege zesde eeuw is misschien het meest vijandige literaire werk uit de laatantieke tijd tegenover Constantijn waarover we vandaag beschikken. Dit werk is geschreven vanuit een 'heidens' perspectief. Men kan het plaatsen in het ideologische debat tussen de heidenen en de christenen waarin deze auteur verwickeld was. Voor ons is vnl. het tweede boek van belang daar het de heerschappij van Constantijn omvat. Zosimus gaat in zijn werk felle kritiek leveren op de christelijke keizers. Zo stelt hij dat Constantijn zich enkel bekeerd heeft tot het christendom omdat enkel deze religie bereid was de keizer zijn schuld voor de

---

⁸⁴ JOHN HAZEL, *Who's who in the Roman World*, Londen & New York, 2001, p. 167.

⁸⁵ HANS-ULRICH WIEMER, Libianus on Constantine, in: S.J. HEYWORTH en P.C. MILLETT, *The Classical Quarterly, New Series, Vol. 44 (Nr. 2)*, Oxford, 1994, p. 512, <http://www.istor.org/stable/639654>. (geraadpleegd op: 20/05/2010). Wiemer stelt dat zijn eerste opschrift gebeurde in 344/345.

⁸⁶ HANS-ULRICH WIEMER, *Ibidem*, p. 512.

⁸⁷ Lib. Or. 30. 6.

⁸⁸ HANS-ULRICH WIEMER, *Ibidem*, pp. 516-518.

⁸⁹ H. POHLSANDER, *The Emperor Constantine*, Londen - New York, 1996, p. 95.

⁹⁰ BRUNO BLECKMANN, Sources for the History of Constantine, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 22.

⁹¹ OPTATUS MILIVITIANUS, *Optatus : against the donatists*, in: Translated Texts for Historians (Vol. 27), GILLIAN CLARK en MARY WHITBY(eds.), Vertaald door: MARK EDWARDS, Liverpool, 1997.

moord op zijn vrouw Fausta en zijn zoon Crispus te vergeven.⁹² Zosimus baseert zich in eerste boeken, die voor ons van belang zijn, vooral op eerdere schrijvers zoals Eunapius en Dexippus. Hij blijft echter de enige niet-christelijke bron over veel gebeurtenissen waarover hij verslag uitbrengt.⁹³

De Codex Theodosianus werd samengesteld in 438 op last van keizer Theodosius II. Deze juridische code werd gemaakt met de bedoeling overtollig materiaal te verwijderen en het complexe geheel van keizerlijke constituties, vanaf keizer Constantijn I (306 – 337) te organiseren. Deze Theodosiaanse Code is in dit onderzoek uitzonderlijk belangrijk omdat het ons inzage geeft in de wetten, uitgevaardigd door Constantijn. We kunnen er onder andere uit afleiden of deze wetten de christenen juridische voordelen opleverde. We vinden ook twee teksten terug, waaruit we kunnen afleiden dat - zeker tot in 320 n.Chr.- heidense rituelen en tradities in verband met de keizer in stand bleven. Alhoewel deze Codex een eeuw na de feiten is samengesteld, krijgen we toch een beter beeld over het juridische karakter van Constantijns religieuze politiek. Naast deze belangrijkste juridische bron vinden we ook nog restanten van wetten terug in de Codex Justinianus (529 n.Chr.). Andere wetten zijn bewaard als documenten in de kerkgeschiedenissen, waar ze dienden als bewijs voor Constantijns christelijk standpunt. Sommige zijn zowel in hun originele als in hun inscriptievorm bewaard. We moeten er ons echter van bewust zijn dat wetten zelf ook discutabel zijn. Een goed voorbeeld hiervan vindt men in de Cod. Theod. 16.10.2. Indien men deze wet uit 341 letterlijk neemt stelt deze dat Constantijn een verbod op offeren had ingesteld. Zoals we later aantonen moeten we ook de retorische context van deze wet bekijken om tot een sluitend antwoord te komen. Het hoeft geen betoog dat de christelijke politiek van Constantijn een aanzienlijke wending krijgt indien we deze wet (en andere) hun geloofwaardigheid vanzelfsprekend gaan vinden.

---

⁹² Zos. *HN*. 2.29.2.

⁹³ H. POHLSANDER, *The Emperor Constantine*, Londen - New York, 1996, p. 96; BRUNO BLECKMANN, Sources for the History of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 28.

Deel II: Voorgeschiedenis

2.1 De godsdienstige situatie in het Romeinse Rijk in de 3de eeuw.

2.1.1 De tweestrijd christendom en de heidense culten

In het begin van de derde eeuw was het christendom nog een marginaal verschijnsel, dat echter gestaag groeide. Historici hebben lang de kerstening van het Romeinse Rijk gezien als een tweestrijd tussen het christendom en de heidense vormen van persoonlijke religie. Men ging ervan uit dat de zogenaamde oosterse religies en de mysteriegodsdiensten de meest vitale onderdelen waren van het paganisme, en noemde ze de belangrijkste en de hardnekkigste rivalen van het christendom. Ernest Renan verwoordde de opvatting van velen toen hij schreef: 'Indien het christendom in zijn groei was gestopt door één of andere dodelijke ziekte, dan was de wereld Mithracistisch geworden.' Een dikke halve eeuw en honderden bladzijden later, werd de visie van Renan verworpen, en concludeerde Robert Turcan: 'Men kan betwijfelen of de wereld ooit het gevaar heeft gelopen Mithracistisch te worden; wij denken veeleer dat Isis het gehaald zou hebben'. De dueltheorie is nu in al haar vormen verlaten: er wordt niet meer gediscussieerd over de vraag welke oosterse religie het gehaald zou hebben. Praet is van mening dat ten opzichte van het christendom geen enkele van deze culten noch de bedoeling had noch beschikte over de organisatie om een exclusivistische tweestrijd aan te gaan met de Kerk.⁹⁴

2.1.2 Eigenheid van het 'christendom'

Het christendom vormde op zich echter nooit een eenheid. Volgens Brakke bestond het christendom in verschillende vormen. De auteur stelt dat christenen over hun kerk spraken als universeel en zichzelf formuleerden als een lichaam van christus wereldwijd.⁹⁵

Praet ziet dan ook in de eerste eeuwen van het christendom een verschil tussen de oorspronkelijke eschatologische boodschap en de filosofisch-theologische discussies, die overal in de vierde eeuw aan bod komen.⁹⁶ Meijering is van mening dat de christenen al op grote schaal in de sociaal hogere lagen van de bevolking (o.a. leger en ambtenarij waren doorgedrongen tegen het einde van de 2de eeuw. Dit proces werd in het begin van de 3de eeuw nog versneld.⁹⁷ Het christendom bleef gestaag groeien in de 3de eeuw. Hierdoor zou de kerk tegen het midden van deze eeuw al merkkelijk aan respectabiliteit hebben gewonnen.⁹⁸ Het christendom zou in deze periode reeds wortels hebben in bijna alle steden.⁹⁹

---

⁹⁴ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 16.

⁹⁵ DAVID BRAKKE, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Oxford, 1995, p. 2 De bekering van Constantijn tot het christendom in 312 zou dit allemaal veranderen.

⁹⁶ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 14.

⁹⁷ EGINHARD MEIJERING, *Geschiedenis van het vroege Christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004, p. 323.

⁹⁸ PIERRE TROUILLEZ, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002, pp. 285-286 Hierbij verwijst hij vnl. naar de groeiende groep van christelijke notabelen en intellectuelen. Als andere oorzaken van minder argwaan tegen de kerk noemt hij ook het stijgende ledenaantal, een stijging van financiële middelen en de bouw van heuse 'kerken'.

⁹⁹ PIERRE TROUILLEZ, *Ibidem*, Leuven, 2002, p. 298 Trouillez wijst er wel op dat de christianisering binnen deze steden varieerde van zeer bescheiden tot aanzienlijk.

2.1.3 Eigenheid van het 'heidendom'

De groei van het christendom werd mede mogelijk gemaakt door de eigenheid van het heidendom, dat nooit een universele leer is geweest. Praet ziet in dit paganisme twee hoofdgroepen. Enerzijds was het per regio zeer verschillend, waarbij verschillende goden elkaar nooit uitsloten. In dit heidendom was het wel mogelijk dat bepaalde goden zich met elkaar gingen versmelten.¹⁰⁰ Dit syncretisme nam niet weg dat verschillende goden hun eigen trekken behielden en dat hierin nooit een gehele structuur zat.¹⁰¹ Anderzijds waren er de verlossing- of oosterse culten, ook mysteriegodsdiensten genoemd. Deze verschilden hierin dat ze aanhangers hadden onder alle volkeren.¹⁰² Men moest zich tot deze culten bekennen. Dit in tegenstelling met de regionale culten waarin men geboren werd. De groeiende invloed van het hellenistische gedachtegoed speelde hierin ook een rol. Deze filosofie was een zoektocht naar God geworden. Van belang is ook de pragmatische instelling van de Romeinen, in het omgaan met andere religies.¹⁰³ De vervolgingen van de derde eeuw mogen we in deze niet overdrijven.¹⁰⁴ Rond 250 zou er een kentering komen in de Romeinse politiek tegenover het christendom.¹⁰⁵

2.1.4 De christenenvervolgingen

Decius begon, door de bedreiging van de Goten en Carpi aan de Donau grens, meer en meer nood aan goddelijke bescherming voor het rijk te voelen. In 249 beval hij een universeel offer van de bevolking. Een dergelijke ambitieuze eis was een primeur voor de Romeinse staat. Als bewijs van hun offer zouden mogelijks certificaten (*libellus*) zijn afgeleverd.¹⁰⁶ Het weigeren van offeren zou kunnen leiden tot ernstige gevolgen, variërend van ballingschap en verlies van eigendom tot aan marteling en dood. Het edict lijkt te zijn toegepast op iedereen ongeacht hun geslacht, leeftijd of burgerlijke status; de enige mensen die waarschijnlijk zijn vrijgesteld waren de joden.¹⁰⁷ Een deel van de christenen wilden geen gehoor geven aan dit edict en werden dus gestraft. Daardoor werd de eerste algemene vervolging een feit. Van nu af waren de vervolgingen het gevolg van keizerlijke edicten die moesten uitgevoerd worden binnen het hele Rijk. Men gaat de christenen dus wel degelijk opsporen, meestal aan de hand van een offerbevel. Een groot aantal *confessores* zou echter de vervolgingen overleven. Een groot deel van de christenen zou offeren. Een deel zou zich een *libellus* kopen.

---

¹⁰⁰ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 13, Volgens Praet werd dit mede mogelijk gemaakt door de eenheid in het Romeinse Rijk.

¹⁰¹ DANNY PRAET, *Ibidem*, p. 13.

¹⁰² DANNY PRAET, *Ibidem*, pp. 13-14.

¹⁰³ PIERRE TROUILLEZ, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002, pp. 30-34.

¹⁰⁴ PIERRE TROUILLEZ, *Ibidem*, p. 281 De auteur wijst ons erop dat er enkel nog vervolgingen waren onder keizer Decius (249-251) en Valerianus (257-259). Dit wijst er volgens hem op dat er in de 3de eeuw geen permanente klopjacht op de christenen werd gemaakt. Volgens hem zouden eind 3de eeuw, veel christenen de indruk hebben gehad dat geloof in het christendom en een veilig leven in het Romeinse Rijk te combineren viel.

¹⁰⁵ PIERRE TROUILLEZ, *Ibidem*, p. 13; EGINHARD MEIJERING, *Geschiedenis van het vroege Christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004, p. 328.

¹⁰⁶ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 434. Fox stelt dat de certificaten beter geïnterpreteerd worden als een tweede fase waarbij men alleen verdachte christenen op het oog had. Anders zou het edict van Decius een 'bureaucratische nachtmerrie' zijn; cf. J. B. RIVES, 'The Decree of Decius and the Religion of Empire', in: J.S. RICHARDSON, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 89, Londen, 1999, p. 141, <http://www.jstor.org/stable/300738> (geraadpleegd op: 15/05/2010) Rives noemt dit echter onwaarschijnlijk omdat de *libilli* (papyrus certificaten van Egypte, die het offeren in overeenstemming met het decreet opnemen) geen zichtbare link maken met de christenen. Bovendien stelde hij dat deze bureaucratische maatregelen haalbaar waren.

¹⁰⁷ J. B. RIVES, 'The Decree of Decius and the Religion of Empire', in: J.S. RICHARDSON, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 89, Londen, 1999, pp. 137-138, <http://www.jstor.org/stable/300738> (geraadpleegd op: 15/05/2010).

Sommigen zouden mensen in hun plaats laten offeren in hun plaats.¹⁰⁸ Verder zouden ook de magistraten zich inschikkelijk hebben opgesteld. De aandacht op de vervolgingen was overigens aan de kant geschoven door de Gotische oorlog op het einde van het jaar 250. Indien Decius hier niet was omgekomen in de strijd zouden deze vervolgingen geheel anders zijn kunnen verlopen.¹⁰⁹

Enkele jaren later gaat keizer Valerianus ook ijveren voor meer eenheid in het rijk door goddelijke gunst na te streven via de traditionele religies. Op een meer doordachte manier gaat de keizer zich nu in de eerste plaats richten tegen de organisatie van de Kerk. In een eerste edict (aug. 257) verplicht Valerianus alle bisschoppen, priesters en diakens op straffe van verbanning tot een offer. Op het bijwonen van christelijke religieuze samenkomsten of het bezoeken van christelijke begraafplaatsen staat de doodstraf en de bezittingen van de kerken worden verbeurd verklaard. In een rescript aan de Senaat in 258 gaat de keizer een stap verder: clerici die weigerden gehoor te geven aan het edict, moesten ter dood gebracht worden. Senatoren, hoge ambtenaren en leden van de ridderstand verloren in het zelfde geval rang, ambt en bezit. Hierna zou de vernederende gevangenschap van Valerianus volgen.¹¹⁰

Zijn zoon Gallienus zou vervolgens de christenen met rust laten. Deze “kerkvrede” duurde zo’n veertig jaar.¹¹¹ Gallienus vond het raadzaam de Kerk aan zijn zijde te krijgen. In het oosten rukten de Perzen op en de militaire situatie was er bijzonder hachelijk geworden. Gezien het feit dat de oostelijke provincies aanzienlijke christelijke minderheden telden, vond de keizer het raadzaam hun loyaliteit niet op de proef te stellen. In 260 kondigde hij een tolerantie edict af dat 40 jaar zou duren, genaamd de Longa Pax ‘De Lange vrede’.¹¹²

---

¹⁰⁸ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 80.

¹⁰⁹ NORMAN H. BAYNES, Constantine (Chapter XX), in: S.A. COOK, F.E. ADCOCK, N.P. CHARLESWORTH, N.H. BAYNES (eds.), *The Cambridge Ancient History volume XII, The imperial crisis and recovery, A.D. 193 – 324*. Cambridge, 1961, pp. 202-203.

¹¹⁰ Lact. *DMP*. 4.1-6.7.

¹¹¹ SIMON CORCORAN, Before Constantine, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 36.

¹¹² PIERRE TROUILLEZ, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002, p. 280; EGINHARD MEIJERING, *Geschiedenis van het vroege Christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004, p. 328.

2.2 De politieke situatie in het Romeinse Rijk in de 3de eeuw.

Na twee eeuwen van relatieve orde en vrede begonnen in de laatste decennia van de 2de eeuw Germaanse stammen in het noorden druk uit te oefenen op de grenzen van het rijk.¹¹³ Daarenboven gleed het rijk in de 3de eeuw af naar een interne anarchie. Provinciale legers, geplaagd door invallen van buitenaf en vervuld van onvrede over het centrale gezag, schoven hun eigen bevelhebbers naar voor als kandidaat-keizer.¹¹⁴ Het rijk kende in deze periode maar liefst vijftwintig keizers op zevenentwintig jaar tijd. De hieruit volgende burgeroorlogen onttrokken troepen aan de grensverdediging. Bijgevolg waren de invasies van Germanen niet langer tegen te houden: een vicieuze cirkel. Het groeiende ambtenarenapparaat en het leger kostte nu geld i.p.v. opbrengsten te genereren, wat de belastingdruk deed toenemen.¹¹⁵ Dit zorgde voor een toenemende inflatie, wat de handel in gevaar bracht. Daaronder kwamen nog pestepidemieën die zouden bijdragen aan de bevolkingsdaling in de derde eeuw.¹¹⁶ Dit alles ging gepaard met toenemend banditisme. Dit ging men al vlug bestempelen als 'de crisis van de 3de eeuw'.¹¹⁷

We moeten echter de impact van deze zogezegde 'crisis van de derde eeuw' niet overdrijven. Ten eerste is dit gebaseerd op fragmentaire bronnenoverlevering en is het moeilijk om bovenstaande items effectief aan te tonen.¹¹⁸ Ten tweede heeft deze term nood aan geografische en chronologische nuance. Zo zou de demografische daling hoofdzakelijk plaatsvinden in de westelijke provincies en dan nog niet overal in dezelfde mate.¹¹⁹ Men gaat een lijst van rampen en gebeurtenissen ook aaneenschakelen tot één grote rampperiode. Terwijl deze zowel chronologisch als geografisch gespreid waren. Ten derde bestond de meerderheid van de bevolking uit boeren en deze ondervonden weinig hinder van de politieke instabiliteit.¹²⁰ Er volgde een krachtig herstel aan het eind van de 3de eeuw. Dit gebeurde door in de samenleving een soort permanente noodtoestand uit te roepen.¹²¹ In deze wordt Diocletianus de architect van het herstel genoemd.¹²²

Volgens Naerebout waren de christenen met hun exclusieve monotheïsme een ideale zondebok voor de problemen waarmee het rijk te kampen had.¹²³ Dit zien we naar voor komen bij de christenvervolgingen ingesteld door de keizers Decius en Valerianus. Maar dit betekende nog niet dat

---

¹¹³ PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p. 120 Vanaf de 3de eeuw werd het Romeinse Rijk getroffen door invallen van o.a. Franken, Goten en Sassaniden.

¹¹⁴ F.G. NAEREBOUT & H.W. SINGOR, *De Oudheid, Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, Amsterdam, 2008, p. 358-359, Naerebout maakt hier melding van 25 keizers in nog geen 50jaar, van wie er slechts één in zijn bed stief.

¹¹⁵ PIERRE TROUILLEZ, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002, p. 120.

¹¹⁶ F.G. NAEREBOUT & H.W. SINGOR, *De Oudheid, Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, Amsterdam, 2008, p. 403 Naerebout meldt hier nog dat de demografie van het Romeinse keizerrijk in het algemeen een zeer omstreten onderwerp is, het bronnenmateriaal laat eenvoudig te weinig harde conclusies toe. Wel maakt hij melding in zijn demografische beschrijving van twee vernietigende epidemieën in de 2de en 3de eeuw en van een niet aflatende reeks van burgeroorlogen en oorlogen tegen binnenvallende vijanden in de 3de eeuw.

¹¹⁷ WILLIAM SESTON, Het verval van het Romeinse Rijk in het Westen. De volksverhuizingen, in: GOB MANN & ALFRED HEUSS, *Universele wereldgeschiedenis. Deel4 Rome, De Romeinse Wereld*, Den Haag/Hasselt, 1975, p. 493.

¹¹⁸ SIMON CORCORAN, Before Constantine, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 37.

¹¹⁹ F.G. NAEREBOUT & H.W. SINGOR, *De Oudheid, Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, Amsterdam, 2008, p. 403.

¹²⁰ JOSEPH VOGT, *The Decline of Rome, The Metamorphosis of Ancient Civilisation*, Londen, 1965., pp. 11-50.

¹²¹ F.G. NAEREBOUT & H.W. SINGOR, *De Oudheid, Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, Amsterdam, 2008, p. 352.

¹²² F.G. NAEREBOUT & H.W. SINGOR, *Ibidem*, p. 359.

¹²³ F.G. NAEREBOUT & H.W. SINGOR, *Ibidem*, p. 359.

deze vervolging op de steun kon rekenen van de bevolking. Zo zien we bij Praet dat het christendom hier mogelijks voordelen uit haalde. Ten eerste zou door de rampen het geloof in de oude goden een deuk hebben gekregen.¹²⁴ Ten tweede was de christelijke organisatie en hun caritas-ideaal beter afgestemd op de noden van de bevolking.¹²⁵ Ten derde zou deze religie op metafysisch vlak beter uitgerust om troost en hoop in deze tijden te verschaffen.¹²⁶

2.3 Waaruit bestond de (aantrekkings-)kracht van het christendom?

Voor het edict van Galerius (311) was het christendom nog een illegale religie. Toch zou de christelijke gemeenschap al een niet te verwaarlozen minderheid hebben gevormd. Schattingen lopen uiteen. De optimistische schatting van Stark spreekt over 10,5 % christenen, op een totale bevolking van om en nabij 60 miljoen inwoners. Fox daarentegen spreekt over 2% maar denkt dat er beter in termen van verspreiding dan van concentratie kan worden gesproken, want het precieze aantal blijft een duistere zaak (Kaart 4).¹²⁷ Praet heeft het over nog geen vijf procent tegen het midden van de derde eeuw. Trouillez vermeldt dat er een tendens is om een gemiddelde van 5 à 8 % christenen aan te houden voor Constantijn keizer werd.¹²⁸ Fox maakt er melding van dat tot de bekering van Constantijn de heidense culten de religie van de meerderheid zijn en het nog een eeuw duurde voor de balans definitief in het voordeel van het christendom doorsloeg.¹²⁹ De naakte cijfers geven echter een bedrieglijke indruk: +/-10 % christenen tegen 90 % heidenen lijkt zeer weinig, maar men mag niet vergeten dat *het* heidendom, *de* heidenen, nooit hebben bestaan.¹³⁰

Vele auteurs hebben dan ook gezocht naar mogelijke oorzaken om de groei van het christendom in de 3de eeuw te verklaren. Een belangrijke reden wordt onderkend door Stark, waar hij stelt dat er een gat in de markt was door het in verval zijnde geloof in de traditionele goden.¹³¹ Het mechanisme van verspreiding wordt door Nock adhesie genoemd, waarbij een nieuwe machtige God opgenomen wordt in het reeds aangenomen Pantheon.¹³² Het paganisme was immers niet uitsluitend. Net als de andere mysteriegodsdiensten werd het christendom probleemloos ingevoegd. Dit was geen bekering, wat gebeurt op basis van intellectuele processen. Om echt christen te worden moest men een doctrine aanvaarden. Volgens Praet werd in het paganisme alleen respect voor de goden gevraagd.¹³³

---

¹²⁴ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 79.

¹²⁵ DANNY PRAET, *Ibidem*, p. 89.

¹²⁶ DANNY PRAET, *Ibidem*, p. 119.

¹²⁷ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, pp. 257-259, pp. 262-263: Zie bijlage voor de kaart van de christelijke kerken in het Middellandse-Zeegebied waarvan bekend is dat ze gesticht zijn vóór de vervolgingen door Diocletianus in 304n.C.

¹²⁸ PIERRE TROUILLEZ, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002, p. 293; D. PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 131; RODNEY STARK, *The Rise of Christianity, A Sociologist reconsiders history*, Princeton, 1996, pp. 13-20.

¹²⁹ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 7.

¹³⁰ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, pp. 200-201.

¹³¹ RODNEY STARK, *The Rise of Christianity, A Sociologist reconsiders history*, Princeton, 1996, p. 37.

¹³² DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995 pp. 18-19.

¹³³ DANNY PRAET, *Ibidem*, p. 85.

Schneider onderscheidt nog enkele fenomenen die de groei van het christendom mogelijk maakten. In de 2^e eeuw, onder de “goede keizers” was er vrij verkeer van goederen en dus ook van ideeën. In de 3de eeuw onder de “soldatenkeizers” bereikten de christenen onder de soldaten alle uithoeken van het Romeinse Rijk. Onder deze “Syrische keizers” stond het religieus gebeuren meer open voor oosterse religies.¹³⁴ Deze politieke problemen bleken zowel een voordeel voor het christendom als een nadeel. Volgens Naerebout waren de christenen met hun exclusieve monotheïsme een ideale zondebok voor de problemen waarmee het rijk te kampen had.¹³⁵ Anderzijds zorgde deze crisis ervoor dat het geloof in de goden, die verantwoordelijk waren voor de goede gang van zaken in het Romeinse Rijk, afnam wat de weg opende voor andere religies.

Wat deed mensen nu specifiek kiezen voor het christendom? Eén van de belangrijkste oorzaken van de groei van het christendom was zeker hun groepsgebondenheid.¹³⁶ Een andere wervende factor was ook de *caritas* die er heerste onder de christenen.¹³⁷ Trouillez merkt hier bij op dat dit ook welwillendheid onder de bestuurders wekte, die zich hierdoor voor een deel van hun taak zagen ontlast.¹³⁸ Hun sterke geografische verspreiding over het Romeinse Rijk heeft vast en zeker ook geholpen in de sterke groei (Kaart 4).¹³⁹ Verder zou Meijering ook opmerken dat de opdeling van het rijk onder Diocletianus gunstig was voor de christenen, omdat de verschillende heersers op een verschillende manier optraden.¹⁴⁰ MacMullen zag dat de heidenen voornamelijk aangetrokken werden door het christendom in datgene wat van hun geloof openlijk werd getoond. Hij vermeldt hierbij ook dat de conversie van de heidenen sterk samenhangt met de heersende verwachtingen van de christenen ten aanzien van de wereld boven hun.¹⁴¹

Het is ook mogelijk dat de vervolgingen een omgekeerd effect hadden. Het bloed van de martelaren was dan inderdaad als zaad voor het christendom (*Tertulianus*).¹⁴² ‘Gewone’ christenen hadden ook geen schrik voor vervolgingen, want die concentreerde zich op de bovenlaag van de christelijke gemeenschap.¹⁴³ MacMullen stelt deze redenen in vraag en stelt dat bekering verliep, zoals de christelijke Tertulianus schreef: “ op basis van tekenen, mirakels en orakels.”¹⁴⁴ Ook Trouillez vindt

---

¹³⁴ CARL SCHNEIDER, Het christendom, in: GOB MANN & ALFRED HEUSS, *Universele wereldgeschiedenis. Deel 4 Rome, De Romeinse Wereld*, Den Haag/Hasselt, 1975, p. 447.

¹³⁵ F.G. NAEREBOUT & H.W. SINGOR, *De Oudheid, Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, Amsterdam, 2008, p. 359.

¹³⁶ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, pp. 87-88; PIERRE TROUILLEZ, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002, p. 313.

¹³⁷ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 307.

¹³⁸ PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, pp. 22-23 Dit onderdrukte volgens Trouillez ook het zondebokmechanisme.

¹³⁹ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 255, pp. 262-263 Kaart van christelijke kerken in het Middellandse Zeegebied waarvan bekend is dat ze gesticht zijn vóór de vervolgingen door Diocletianus in 304n.C.

¹⁴⁰ EGINHARD MEIJERING, *Geschiedenis van het vroege Christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004, p. 378.

¹⁴¹ RAMSAY MACMULLEN, Two types of Conversion to Early Christianity, in: A.F.J. Klijn, C. MOHRMANN, G. QUISPTEL, J.H. WASZINK, J.C.M. VAN WINDEN (eds.), *Vigiliae Christianae, Vol. 37 (Nr. 2)*, Leiden, 1983, p. 187, <http://www.jstor.org/stable/1583344> (geraadpleegd op: 16/04/2010).

¹⁴² PIERRE TROUILLEZ, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002, p. 284 ; JAKOB BALLING, *The story of Christianity, From Birth to global presence*, Cambridge, 2008, p. 79.

¹⁴³ RODNEY STARK, *The Rise of Christianity, A Sociologist reconsiders history*, Princeton, 1996, pp. 217-28 ; cf. PIERRE TROUILLEZ, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002, p. 297.

¹⁴⁴ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 20.

het eigenaardig dat het christendom groeide, want het leverde geen enkel politiek of maatschappelijk voordeel op en men moest afscheid nemen van vele dingen die het heidense leven veraangenaamden.¹⁴⁵ Over of men al actief aan zendingswerk deed zijn de meningen verdeeld. Schneider en Trouillez menen in deze van wel, terwijl Stark en Fox dit van de hand wijzen.¹⁴⁶ Praet maakt er melding van dat we slecht één missionaris bij naam kunnen noemen: Gregorius de Thaumaturg, die van 242 tot 272 werkzaam was.¹⁴⁷

2.4 Diocletianus

Op bestuurlijk vlak institutionaliseerde Diocletianus als het ware de centrifugale krachten binnen het Rijk. Het systeem dat hij ontwierp, de Tetrarchie (Vier-heerschappij), verdeelde het immense grondgebied in vier regio's met een zeer grote autonomie op elk vlak. Deze aanzet tot uiteengroeien van het rijk werd versterkt door de reeds bestaande culturele verschillen tussen Oost en West. Onder Diocletianus zou Rome dus zijn belangrijke rol als politiek centrum verliezen. De Tetrarchen vormden een college van vier keizers: een oostelijke en een westelijke Augustus of hoofdkeizer, elk met een Caesar of vice-keizer.¹⁴⁸ De Augusti moesten na een periode van ongeveer twintig jaar aftreden om plaats te maken voor hun respectieve Caesares, die zich dan als Augusti twee nieuwe, jonge Caesares kozen.¹⁴⁹ De keuze van deze Caesares diende louter op de bestuurlijke en militaire kwaliteiten van de kandidaten gebaseerd te zijn; niet op hun graad van verwantschap met de aftredende keizers.

De Tetrarchie functioneerde perfect tot 305. Na iets meer dan twintig jaar keizerschap trad Diocletianus effectief af om het systeem te laten roteren: de vroegere hoofdkeizers werden ambtsloze burgers, de vice-keizers werden bevorderd tot hoofdkeizers en zij kozen twee nieuwe en jonge vice-keizers. Galerius was nu Augustus van het Oosten, en Constantius Chlorus (de vader van Constantijn) Augustus van het Westen. Als nieuwe vice-keizers kozen zij Maximinus Daïa voor het Oosten, en Severus voor het Westen. Het systeem leek even te zullen werken, maar al snel bleken de persoonlijk ambities en het dynastieke streven te groot. Het einde van de Tetrarchie betekende in het Westen ook het einde van de christenvervolgingen. De laatste vervolging was ingesteld door Diocletianus, in 303. In het Westen heeft ze nooit veel impact gehad, vooral niet in de gebieden van Constantius Chlorus, de vader van Constantijn.

Op godsdienstig vlak volgde Diocletianus een politiek die gericht was op een restauratie van de oude godsdienst.¹⁵⁰ Tevens verstevigde hij de trend om te komen tot één rijksgod met wie de keizer zich kon vereenzelvigen (*Dominus et Deus*).¹⁵¹ Zelf werd hij in het Oosten, zoon van Jupiter, genoemd. Zijn

---

¹⁴⁵ PIERRE TROUILLEZ, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002, p. 296.

¹⁴⁶ CARL SCHNEIDER, Het christendom, in: GOB MANN & ALFRED HEUSS, *Universele wereldgeschiedenis. Deel 4 Rome, De Romeinse Wereld*, Den Haag/Hasselt, 1975, pp. 441, 447; cf. PIERRE TROUILLEZ, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002, p. 30 Tegenargumenten bij RODNEY STARK, *The Rise of Christianity, A Sociologist reconsiders history*, Princeton, 1996, pp. 13-20 en ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 255.

¹⁴⁷ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 46.

¹⁴⁸ In het Oosten was Diocletianus de Augustus, en Galerius zijn Caesar. In het Westen was Maximianus de Augustus, en zijn Caesar was Constantius Chlorus (N.B. de vader van Constantijn).

¹⁴⁹ PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p. 15.

¹⁵⁰ EGINHARD MEIJERING, *Geschiedenis van het vroege Christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004, p. 378.

¹⁵¹ PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p. 17.

collega in het Westen, Maximianus, werd een Herculus, een afstammeling van Hercules de zoon van Jupiter¹⁵² Op deze manier werd hun positie officieel gesacraliseerd en meteen werden ook de reële machtsverhoudingen binnen het keizerscollege duidelijk. De eerste godsdienst die getroffen werd, was het *Manicheïsme*, de syncretische en strikt dualistische verlossingsgodsdienst gesticht door de Pers Mani (ca. 216-276). In een wet van 297 wordt het manicheïsme expliciet verboden als een cultus van "het Perzische volk, dat onze vijand is". Het *christendom* kwam aan de beurt in 303. De aanleiding tot de zogenaamde "grote vervolging" was een heidens offer dat in aanwezigheid van de keizer door christenen geprofaneerd werd. De eerste reactie was een "zuivering" van christenen aan het hof en in het leger. Op 24 februari 303 volgden de eerste algemene maatregelen: kerken moesten vernietigd worden, de heilige Schriften overgeleverd, christelijke ambtenaren verloren hun betrekking, christenen van stand hun privileges, christenen konden geen aanklachten meer indienen, christelijke slaven niet meer vrijgelaten worden, alle christenen verloren de bescherming door de wet en alle christelijke bijeenkomsten werden verboden. Het tweede en derde edict liet de christelijke clerus arresteren, opsluiten en folteren tot zij bereid waren te offeren. In 304, tenslotte, werd opnieuw een algemeen offeredict uitgevaardigd. De uitvoering van de decreten was niet overal gelijk: intensiteit, duur, volledigheid vertonen enorme verschillen van gebied tot gebied, en van keizer tot keizer.¹⁵³ Nieuw was wel dat de tetrarchische vervolging ook gepaard ging met een propagandaoorlog, die vooral onder Maximinus Daia gevoerd werd.¹⁵⁴

Gibbon merkte vroeger al op dat het Romeinse "polytheïsme" botste met het "joods-geïnspireerde monotheïsme" van de christenen¹⁵⁵ of zoals Praet het formuleert het exclusivistische monotheïsme.¹⁵⁶ De christenen weigerden te offeren aan de goden, ontstemden deze en waren volgens Diocletianus dus een gevaar voor de staat.¹⁵⁷ Dit leidde tot de –voornoemde - ergste christenvervolging uit de oudheid.¹⁵⁸ Fox vindt deze "Grote Vervolging" overroepen in de christelijke traditie.¹⁵⁹ Het merendeel van de heidenen bleven passief blijven toekijken.¹⁶⁰ Toen de machthebbers merkten dat er geen maatschappelijk draagvlak was voor hun politiek tegen de christenen en dat deze onsuccesvol waren, werden de vervolgingen gestaakt.¹⁶¹ Dit mondde uit in een edict van één van de ergste vervolgers, Galerius, waarbij het christendom een geoorloofde godsdienst werd (311).¹⁶²

¹⁵² WILLIAM SESTON, Het verval van het Romeinse Rijk in het Westen. De volksverhuizingen, in: GOB MANN & ALFRED HEUSS, *Universele wereldgeschiedenis. Deel4 Rome, De Romeinse Wereld*, Den Haag/Hasselt, 1975, p. 496, EGINHARD MEIJERING, *Geschiedenis van het vroege Christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004, pp. 378-379 In het oosten werden ze zonen van Jupiter genoemd en in het westen nakomelingen van Hercules.

¹⁵³ G.E.M. DE STE. CROIX, *Aspects of the "Great persecution"*. in: *The Harvard theological review*, 47, Oxford, 1954, pp. 101-102.

¹⁵⁴ Eus., *HE.9*, 5, 1-2 (propaganda) en VIII, 14, 8-9 (herstructurering en favoritisme) Maximinus liet "memoranda" opstellen op naam van Pontius Pilatus die een zeer negatief beeld ophingen van Jezus en zijn eerste volgelingen. Deze "authentieke documenten" werden publiekelijk uitgesteld in elke stad en in elk dorp, en behoorden voortaan tot de verplichte schoollectuur.

¹⁵⁵ Term uit EDWARD GIBBON, *Verval en ondergang van het Romeinse Rijk*, Amsterdam/Antwerpen 2005, 3de uitg., p. 166.

¹⁵⁶ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 72.

¹⁵⁷ PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p. 16.

¹⁵⁸ PIERRE TROUILLEZ, *Ibidem*, p. 19.

¹⁵⁹ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 269.

¹⁶⁰ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 86.

¹⁶¹ CARL SCHNEIDER, Het christendom, in: GOB MANN & ALFRED HEUSS, *universele wereldgeschiedenis. Deel4 Rome, De Romeinse Wereld*, Den Haag/Hasselt, 1975, p. 483.

¹⁶² PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p. 24.

Deel III: Het leven van Constantijn

3.1 Geboorte en jeugd (280-306)

De details van Constantijns geboorte zijn vertroebeld. We weten dat hij geboren werd in de streek van Naissus¹⁶³ en dat hij de oudste zoon was Flavius Valerius Constantius en Flavia Julia Helena. Ten tijde van de geboorte van Constantijn, zou zijn vader, afkomstig uit Illyricum, als imperiale bodyguard (*protector*) dienen voor keizer Aurelianus (r. 270-275).¹⁶⁴ Vooral het jaar van zijn geboorte is onzeker. De meeste historici poneren dat hij werd geboren op 27 februari 272¹⁶⁵, alhoewel een goede contemporaine bron de datum van 276 vermeldt. Sommige geleerden pleiten voor een latere datum: 288.¹⁶⁶

In 293 werd Constantius door Diocletianus als Caesar van het Westen aangesteld. Constantijn werd nu in Nicomedia door Diocletianus opgevoed als toekomstige Caesar. Hij was daar tevens als pand voor de trouw van zijn vader. Constantijn hield ervan te beweren dat hij “nog jong was” was ten tijde van de Grote Vervolging.¹⁶⁷ Maar andere bronnen tonen dan weer aan dat hij dan al zeker in de twintig of zelfs ouder moet zijn geweest.¹⁶⁸ In deze tijd vergezelde Constantijn Diocletianus naar Egypte, werd krijgstruun *primi ordinis* en voerde oorlog tegen de Perzen. Na de troonsafstand van Diocletianus en Maximianus (305) vocht hij onder Galerius tegen de Sarmaten. Constantius Chlorus, die inmiddels Augustus van het Westen was geworden, riep hem echter kort voor zijn dood naar Gallië, om hem ter zijde te staan in zijn laatste veldtocht tegen de Picten. Galerius zou zich verzet hebben tegen deze wens maar uiteindelijk met weezin toestemming hebben gegeven. De volgende morgen zou hij gepoogd hebben zijn permissie te herroepen maar het was te laat. Constantijn was de avond ervoor al gevlucht.¹⁶⁹

Het verhaal gaat dat Constantijn, met behulp van de *cursus publicus*, in allerijl wegvluchtte van Galerius. Aan elke halte zou hij het beste paard voor zichzelf hebben uitgekozen en de rest hebben verminkt. Hij nam blijkbaar ook de langere route ten noorden van de Alpen, om contact met de westerse Caesar, Severus, woonachtig in Noord-Italië te voorkomen.¹⁷⁰ De legende, alhoewel anders verteld door Lactantius, stelt dat Constantijn zijn vader bereikte toen deze op zijn sterfbed lag. Doordat Constantius stierf in York (Eboracum) zouden we kunnen stellen dat hij zijn vader voor het eerst terugzag in Groot-Brittannië. Libanius en de eigen lofredenaar van Constantijn (310) bevestigen dat hij Constantius eerst ontmoette in Bononia (Boulogne) in het noordwesten van Gallië, kort voor

---

¹⁶³ Firm. Mat. *Math.* 1.10.13.

¹⁶⁴ NOEL LENSKI, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 59.

¹⁶⁵ Jer. *Chron.* 345, Eutr. 10.8: Soc. *HE.* 1.39.1 Voor het jaar 276 Aur. Vict. *Caes.* 41.16; cf. Eus. *VC.* 1.8.1, 4.53.1.

¹⁶⁶ NOEL LENSKI, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 59, T.D. Barnes 1982, pp. 39-42.

¹⁶⁷ Eus. *VC.* 2.51.

¹⁶⁸ EUS. *VC.* 1.4 Hierin stelt Eusebius dat Constantijn 30jaar regeerde en tweemaal zo lang leefde, dit zou zijn geboorte in de 270's plaatsen. Er waren natuurlijk politieke voordelen te halen uit de bewering dat men tijdens deze periode nog niet volwassen was.

¹⁶⁹ NOEL LENSKI, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 61.

¹⁷⁰ Lact. *DMP.*, 24.3-9, Zos. *HN.* 2.8.3, Eus. *VC.* 1.21.

Constantius terug naar Groot-Brittannië vertrok om te vechten.¹⁷¹ Vele maanden later stierf Constantius in Groot-Brittannië, met zijn zoon aan zijn sterfbed.¹⁷²

3.2 Constantijn als Caesar van het Westen (306-312)

Bij de dood van zijn vader werd Constantijn door diens soldaten uitgeroepen tot Augustus (306). Galerius erkende hem echter slechts als Caesar. Severus zou vervolgens de rol van Augustus opnemen.¹⁷³ Na de usurpatie van Maxentius en de machtsovername van Maximianus (307) koos Constantijn de zijde van deze laatste, die hem als Augustus erkende en hem zijn dochter Fausta als echtgenote schonk (Munt 2). Net als zijn vader, had Constantijn zijn eerste vrouw Minervina verstoten en nam de rol van stiefzoon aan.¹⁷⁴ De begeleidende festiviteiten zijn goed beschreven door een lofredenaar in 307. Hij rapporteert twee belangrijke items over de regeling die Constantijn en Maximianus hadden getroffen. Ten eerste kreeg Constantijn toestemming van Maximianus om de titel van Augustus te claimen, hem voorheen geweigerd door Galerius.¹⁷⁵ Ten tweede was Constantijn desondanks nog steeds bereid om zichzelf als Maximianus' ondergeschikte te presenteren^{176 177}.

Na nieuwe moeilijkheden tussen Maxentius, Maximianus en Galerius stond Constantijn erop zijn titel van Augustus te bewaren ondanks het besluit van Diocletianus op de keizersconferentie te Carnuntum. Die had hem als Caesar, *filius Augusti* bestempeld, terwijl Licinius de titel Augustus voor het Westen kreeg. Constantijn kwam toen in conflict met Maximianus, die opnieuw een greep naar de macht deed. In 310 geraakte Maximianus betrokken in een samenzwering tegen zijn schoonzoon, toen Constantijn terugkwam van een campagne tegen de Franken. Toen Constantijn hiervan hoorde, sloeg hij de opstand in korte tijd neer en nam Maximianus in Marseille gevangen en dwong hem zelfmoord te plegen. De dood van Galerius (311) en een verdrag met Licinius stelden hem in staat al zijn krachten tegen Maxentius te bundelen. Hij trok op naar Rome, waar hij de overwinning behaalde bij de Milviusbrug aan de via Flaminia (312)(Afb. I).

3.3 Constantijn als Augustus van het Westen (312-324)

Constantijn nam na deze overwinning de titel Maximus Augustus aan. In het begin van 313 ontmoette hij Licinius te Milaan. Samen troffen ze de maatregelen die bekend staan als *het edict van Milaan*. In deze periode liet Constantijn zich ook meer in met kerkelijke aangelegenheden. Op het Concilie van Rome (313) en het Concilie van Arles (314) zou het Donatisme verworpen worden.¹⁷⁸ Het betrof hier een primeur, voor het eerste had een Romeinse keizer, een concilie van bisschoppen –op

---

¹⁷¹ Pan Lat. 6(7).7.5 cf. Lib. Or. 59.17-18, Lact. DMP. 24.8, Eus. VC. 1.18.2, 1.21.1-2.

¹⁷² NOEL LENSKI, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), The Cambridge Companion to The Age Of Constantine, Cambridge, 2006, p. 61.

¹⁷³ Lact. DMP. 25.1-5, Pan. Lat. 6(7).8.2; cf. H. POHLSANDER, *The Emperor Constantine*, Londen - New York, 1996, pp. 14-15.

¹⁷⁴ Pan Lat 7 (6).6.1-7.4, Lact. DMP. 27.1, RIC 6 Trier 639-4, 744-6.

¹⁷⁵ Pan. Lat. 7(6).1.1, 2.1, 5.3, 8.1.

¹⁷⁶ Pan. Lat. 7(6).14.1-2.

¹⁷⁷ NOEL LENSKI, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 64.

¹⁷⁸ Eus. HE. 10.5.22.

enige schaal – samengeroepen. In 314 ontstonden er geschillen tussen de beide augusti. Ze kwamen in 315 tot een overeenkomst, die sterk in het voordeel van Constantijn was. In 317 kwam het opnieuw tot een conflict in de slag bij Campus Ardiensis. Na de slag werd een overeenkomst gesloten, die nog meer in het voordeel van Constantijn was. Hierbij werden Constantijns zonen Crispus, Constantijn II en Licinius' zoon Licinius II als Caesares aangesteld.¹⁷⁹

Maar in 320 waren de beide Augusti reeds opnieuw vijanden en in 324 begon de strijd opnieuw. Crispus versloeg de vloot van Licinius bij Thessalonica; waarna Constantijn zijn concurrent een nederlaag toediende in Adrianopolis en hem dan aanviel in Byzantium. Hierop vlucht Licinius naar Chalcedon en stelt hij Martinianus aan als co-Augustus. Tenslotte overwon Constantijn Licinius definitief in Chrysopolis. Aanvankelijk spaarde hij zijn rivaal en stuurde hem naar Thessalonica, waar hij onder huisarrest werd geplaatst. Zijn daden en afbeeldingen werden weggevaagd door een *damnatio memoriae* af te kondigen en in 325 werd hij geëxecuteerd op verdenking van verraad.¹⁸⁰ Hierdoor werd Constantijn de alleenheerser van het Romeinse Rijk (Kaart 5). De eenheid binnen het rijk was hierdoor hersteld en er was voorgoed een eind gemaakt aan het politieke systeem (tetrarchie) van Diocletianus.¹⁸¹

3.4 Constantijn als alleenheerser. (324-337)

Op zowel administratief, sociaal, militair, economisch als juridisch vlak heeft Constantijn baanbrekend werk geleverd. Met hem nam het keizerschap definitief de vorm aan van een absolute monarchie naar oosters model, gebaseerd op goddelijk recht. De oude republikeinse instellingen raakten in onbruik. De Romeinse senaat was gedegradeerd tot een gemeenteraad, waarnaast weldra die van Constantinopel stond. Alle onderdanen waren in zekere zin genivelleerd t.o.v. de keizerlijke almacht: toch was de maatschappij aan een strikte hiërarchische structuur gebonden. De keizer ging zich ook mengen in kerkelijke gelegenheden en liet in 325 het Concilie van Nicaea doorgaan. Hierin zou de ariaanse strekking afgewezen worden. De keizerlijke belastingsdruk, die reeds onder Diocletianus zeer zwaar woog, werd nog verzaamd. Constantijn hield zich ook bezig met de reorganisatie van het leger. Op juridisch gebied was de keizer de opperste rechter en de opperste wetgever. Zijn wetgevend programma heeft geen uitzonderlijk innovatief noch conservatief karakter, maar blinkt wel door zijn “reactieve kwaliteit”.

Bijzonder belangrijk op historisch, cultureel en religieus gebied was de stichting van de stad Constantinopel. De nederlaag van Licinius betekende het heengaan van het oude Rome, en de opkomst van het Byzantijnse Rijk als centrum van onderwijs, welvaart en culturele bewaring. Constantijn bouwde de oude Griekse kolonie Byzantion uit en hernoemde haar tot Constantinopel. Hij liet in 330 speciale herdenkingsmunten uitbrengen ter ere van deze gebeurtenis. Constantijn stond ook bekend als een militair genie, door zijn succesvolle verdediging van de Rijn- en Donaugrens tegen invallende barbaren. Tijdens een reis naar de Perzische grens, werd de keizer op zo'n 80km van

---

¹⁷⁹ H. POHLSANDER, *The Emperor Constantine*, Londen - New York, 1996, pp. 38-39.

¹⁸⁰ Zos. *HN*. 2.18.1-2, 28.2 Voor de *damnatio memoriae* zie Cod. Theod. 15.14.1.

¹⁸¹ NOEL LENSKI, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 77.

Nicomedia doodziek. Daar zou hij uit de handen van de Ariaanse bisschop Eusebius de doop hebben ontvangen.¹⁸² Constantijn stierf op 22 mei 337 in een villa genaamd Achyron.¹⁸³

Zijn zoon Constantius II begaf zich van de oostelijke grens snel naar Nicomedia. Hij voerde het lichaam van zijn vader in een gouden kist naar Constantinopel. Constantius begroef hem in het nieuwe Mausoleum van de Heilige Apostelen na een uitgebreide christelijke begrafenis.¹⁸⁴ Na zijn dood liet Constantijn vijf erfgenamen na: drie zonen (Constantijn de Jonge, Constantius en Constans) en twee neven (Dalmatius en Hannibalianus). Onmiddellijk na zijn dood brak er onenigheid tussen hen uit, hetgeen het rijk sterk verzwakte.¹⁸⁵

---

¹⁸² Soc. HE. 1.39.2-4; cf. Eus. VC. 4.61.1-62.5.

¹⁸³ Soc. HE. 1.40.3; Aur. Vict. Caes. 41.16.

¹⁸⁴ Eus. VC. 4.65.1-71.2; Lib. Or. 59.74; Aur. Vict. Caes. 41.17.

¹⁸⁵ Het aantal werken geschreven rond het leven en heerschappij van Constantijn zijn ontelbaar en het is in de doelstelling van dit werk ook niet aan de orde om hier te uitgebreid op in te gaan. Voor meer uitgebreide werken kan men terecht bij NOEL LENSKI, *The Reign of Constantine*, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 59-90, NORMAN H. BAYNES, *Constantine* (Chapter XX), in: S.A. COOK, F.E. ADCOCK, N.P. CHARLESWORTH, N.H. BAYNES (eds.), *The Cambridge Ancient History volume XII, The imperial crisis and recovery, A.D. 193 – 324*. Cambridge, 1961TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981 en H. POHLANDER, *The Emperor Constantine*, Londen - New York, 1996.

Deel IV: De ‘christelijke’ keizer

Inleiding:

In de vorige delen hebben we gezien dat het christendom – ondanks de vervolgingen – gestaag bleef groeien. Toen Constantijn aan de macht kwam was het christendom echter nog steeds een numerieke minderheid. Het doorstaan van de vervolgingen en het daaropvolgende tolerantie-edict van Galerius wees erop dat het Christendom niet vlug zou verdwijnen en zijn plaats kreeg in de laat Romeinse wereld. De steun en het geloof van een Romeinse keizer in deze religie zou als een katalysator kunnen werken voor hun ontwikkeling. In het eerste hoofdstuk gaan we kijken of Constantijn in zijn tijd gekend was als een christen. We bekijken dus niet alleen of Constantijn al dan niet een christen was maar ook of zijn onderdanen hem als zodanig zagen. Allereerst onderzoeken we of de keizer gebruik maakte van religieuze symbolen, tradities, visioenen,... Ten tweede gaan we kijken welke evolutie hij doorheen zijn religieus leven heeft doorgemaakt en als laatste gaan we op zoek naar opschriften waar Constantijn als christen naar voor komt.

4.1 Het belang van religieuze symboliek en visioenen bij Constantijn

4.1.1 Constantijns visioen

Het verhaal dat het meest tot onze verbeelding spreekt is het zgn. ‘visioen van Constantijn’. In de beslissende slag bij de Milvische brug zou Constantijn hulp gekregen hebben van de christelijke God. Dankzij deze overwinning op zijn rivaal Maxentius was Constantijn heerser van Rome en het Westelijke Romeinse Rijk (312). Dit kantelmoment in Constantijns leven wordt door vele auteurs gezien als het moment van zijn bekering tot het christendom.¹⁸⁶ Als we echter kijken naar de bronnen zien we dat veel verschillende – of verschillende versies van – visioen(en) van Constantijn in de literaire bronnen zijn opgenomen. De versies van Lactantius en Eusebius worden vaak gebruikt als referentiepunten voor deze wonderbaarlijke gebeurtenis. Lactantius geeft in zijn werk *De mortibus persecutorum*, drie jaar na de feiten, zijn versie van de gebeurtenissen weer.¹⁸⁷ Volgens hem zou Constantijn op de avond voor de beslissende confrontatie met de overmacht van zijn rivaal Maxentius bezocht zijn in een droom. In deze droom werd hij:

“ advised to mark the heavenly sign of God on the shields of his soldiers and then engage in battle. He did as he was commanded and by means of a slanted letter X with the top of its head bent round, he marked Christ on their shields.”¹⁸⁸

Als we deze passage afzonderlijk bekijken zouden we kunnen stellen dat Lactantius stelde dat Constantijn vanaf dit moment een aanhanger van het christendom is geworden. Als we echter de

---

¹⁸⁶ T.D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge, 1981, p. 271; cf. N. LENSKI, The Reign of Constantine, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p 71.

¹⁸⁷ De datering van de *De mortibus persecutorum* ligt tussen 313 en 321. In deze volg ik Bruno Bleckmann, dat het werk waarschijnlijk rond 315 moet zijn geschreven. BRUNO BLECKMANN, Sources for the History of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 24.

¹⁸⁸ Lact. *DMP.* 44.5-6.

hele tekst doornemen zien we dat een ‘identieke’ gebeurtenis zich voordoet bij Licinius. Net als Constantijn zou Licinius op de vooravond van zijn veldslag goddelijke hulp ontvangen. Een engel van God zou hem opgedragen hebben snel op te staan en met zijn hele leger te bidden tot de allerhoogste God. Het opgedragen gebed ging als volgt:

*“Supreme God, we beseech Thee; Holy God, we beseech Thee; unto Thee we commend all right; unto Thee we commend our safety; unto Thee we commend our empire. By Thee we live, by Thee we are victorious and happy. Supreme Holy God, hear our prayers; to Thee we stretch forth our arms. Hear, Holy Supreme God.”*¹⁸⁹

Dankzij de goddelijke hulp kon Licinius de overmacht van Maximinus Daia verslaan en keizer van het oostelijk deel van het Romeinse Rijk worden. De gelijkenissen tussen de twee passages zijn treffend. Velen beschouwen de passage over Constantijn als geloofwaardig in verband met zijn bekering tot het christendom en doen de passage over Licinius af als een verzinsel. We kunnen het dan op zijn minst opmerkelijk noemen dat Lactantius meer tijd spendeert aan het visioen van Licinius dan aan dat van Constantijn. Indien we deze bron correct hanteren moeten we kijken naar de datum van publicatie. Met zijn werk beoogt Lactantius aan te tonen dat alle vervolgers op een kwalijke manier aan hun eind zijn gekomen. Als we de datum van 315 hanteren behoren zowel Constantijn als Licinius niet tot deze vervolgers. Het is dus waarschijnlijk zo dat Lactantius deze twee keizers zag als werktuigen van de christelijke god en daarom aan beide een visioen toeschrijft. In de contemporaine bronnen vinden we echter geen enkel bewijs van de christelijkheid van Licinius. In latere bronnen, zou hij zelfs afgeschilderd worden als de laatste vervolger.¹⁹⁰ Dit zien we ook in de laatste versie (324) van Eusebius’ kerkgeschiedenis. We moeten ons ook bewust zijn van de mogelijkheid dat Lactantius een oorspronkelijk heidens visioen een christelijke invulling heeft gegeven. Zo zien we bijvoorbeeld bij Licinius dat hij bidt tot de “Supreme God”. Er bestond in het heidendom ook een hiërarchisch polytheïsme en dat een allerhoogste aldus ook heidens kan zijn.¹⁹¹ De passages die we terug vinden in *De mortibus persecutorum* laten dus ruimte voor verschillende interpretaties van het visioen.

Het ‘visioen van Constantijn’ vinden we ook terug bij de andere contemporaine christelijke schrijver, Eusebius van Caesarea. Bij Eusebius vinden we twee verslagen over de goddelijke steun aan Constantijn voor de belangrijke veldslag terug. De eerste en kortere versie vinden we terug in de *Kerkgeschiedenis*. Constantijn zou hulp ontvangen hebben nadat: “hij riep eerst de God van de hemel en Zijn Woord, Jezus Christus, de Heiland van allen, door gebeden aan als zijn Bondgenoot.”¹⁹² Hierin vinden we niets terug van een goddelijk teken of visioen terug. In een latere versie (337-340) opgetekend in de *Vita Constantini* vinden we een uitgebreidere versie van de gebeurtenissen terug. Constantijn zou volgens deze overlevering tot de conclusie zijn gekomen dat zijn voorgangers, ondanks hun geloof in vele goden, gruwelijk ten onder waren gegaan. Het was voor hem duidelijk dat hij enkel de god van zijn vader diende te eren.¹⁹³ Hierop zou hij bidden tot deze god, hem smekend

---

¹⁸⁹ Lact. *DMP*. 46.

¹⁹⁰ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 147.

¹⁹¹ DANNY PRAET, *Ibidem*, p. 147.

¹⁹² Eus. *HE*. 9.9.2.

¹⁹³ De christelijkheid van Constantius Chlorus wordt tegenwoordig door de meeste historici verworpen.

zich kenbaar te maken en hem een helpende hand te bieden. Eusebius verwoordde het vervolg – na het verhaal zelf van Constantijn onder eed gehoord te hebben – als volgt:

“Rond de middag dus, op een ogenblik dat de dag reeds aan de terugtocht was begonnen, zag hij, naar hij zei, met zijn eigen ogen aan de hemel het zegeteken van het kruis, dat helemaal licht was en zich plaatste vóór de zon, en het droeg het inschrift: ‘overwin hiermee.’ Verstomming, zei hij nog, maakte zich bij dat zicht van hem meester, alsook van zijn hele leger, dat hem volgde op een veldtocht en getuige was van het schouwspel.”¹⁹⁴

Vervolgens verscheen Christus in zijn slaap met het teken dat aan de hemel was verschenen. Christus gaf hem de opdracht om er een afbeelding van te maken en het te gebruiken als bescherming tegen de vijand. Hierna maakte Constantijn de standaard met hierop het “labarum”¹⁹⁵. Na het raadplegen van de priesters, die de geheime leer van die God kenden, vernam Constantijn dat dit hemelse teken het teken van Christus was. Op dit moment was de conversie van Constantijn – volgens Eusebius - een feit.

We zien echter dat in de verhandeling van Eusebius een eigenaardigheid verwerkt is. Indien deze gebeurtenis zich echt heeft voorgedaan dan is het opmerkelijk dat niemand hiervan op de hoogte was. Zoals MacMullen het verwoordt: “Als 40.000 manschappen getuige geweest zijn van de hemelse verschijning, dan ligt het ware mirakel in hun onverbroken stilzwijgen hierover.”¹⁹⁶

De verhandelingen van zowel Eusebius als Lactantius worden vaak als een wederzijdse bevestiging beschouwd. We moeten er ons echter van bewust zijn dat deze getuigenissen op verschillende punten met elkaar botsen. Zo plaats Lactantius de gebeurtenis op de vooravond van de slag terwijl we bij Eusebius zien dat het op een veldtocht enige tijd voor het treffen gebeurde. Lactantius ziet Constantijn als de enige getuige terwijl er volgens Eusebius ook een volledig leger bij aanwezig was. De boodschappen zijn op zich ook verschillend. Lactantius maakt melding van een teken op de schilden terwijl bij Eusebius het vervaardigen van een standaard wordt genoteerd. We zien echter wel dat beiden een verschijning in een droom beschrijven. Beiden hebben dezelfde opzet in hun werk, nl. aantonen dat Constantijn dankzij de hulp van de christelijke God, in de vorm van een bovennatuurlijk teken, zijn aartsrivaal Maxentius heeft kunnen verslaan.

Het visioen van Constantijn voor de slag bij Milvische brug was echter niet het enige visioen dat we in de bronnen tegenkomen. In 310 – en dus voorafgegaan aan de verslagen van beide bovenstaande christelijke schrijvers – vinden we het volgende verslag terug uit een anonieme panegyriek uit Gallië:

“For you saw, I believe, O Constantine, your Apollo, accompanied by Victory, offering you laurel wreaths, each one of which carries a portent of thirty years. For this is the number of human ages which are owed to you without fail – beyond the old age of a Nestor. And – now why do I say “I believe”? - you saw, and recognized

---

¹⁹⁴ Eus. VC. 1.28.2.

¹⁹⁵ Zie infra voor meer uitleg rond het labarum. In Eus. VC. 1.31 zou Constantijn dit symbool ook op zijn helm dragen. Dit beeld zien we bevestigd op munt 1 dat in 315 in Triër is geslagen.

¹⁹⁶ RAMSEY MACMULLEN, Constantine, London, 1969, p. 73 Hier ga ik echter in tegen MacMullen want het is perfect mogelijk dat dit leger wel op de hoogte kon zijn van een visioen maar dat deze niet over de middelen beschikten om dit bekend te maken en al doende te bewaren voor het nageslacht.

*yourself in the likeness of him to whom the divine songs of the bards had prophesied that rule over the whole world was due.*¹⁹⁷

In dit visioen wordt Constantijn gelinkt aan de zonnegod Apollo en ‘Overwinning’, die de Keizer nog zo’n dertig jaar van regering schenken. Constantijn zou dit visioen hebben gehad op de terugtocht van zijn veldslag met Maximianus en dit hebben gezien aan de tempel van Apollo. De meningen verschillen in welke mate de panegyrieken spreekbuizen waren van de keizer. De persoonlijke elementen, die in de speech zijn verwerkt, lijken erop te wijzen dat deze toch enigszins moeten passen bij de aanspraken die de keizer zelf maakte. Zeker nu het tetrarchische discours en het hierbij horende vereren van Hercules hinderlijk was geworden zou het mogelijk zijn dat Constantijn nood had aan een nieuwe godheid. Dit zal men de “eerste bekering van Constantijn” noemen. Dat men op de munten van Constantijn (Munten 3, 4 en 5) in het zelfde jaar steeds meer de afbeelding van de zon sloeg staft deze conversie enkel.¹⁹⁸

Peter Weiss heeft onlangs geargumenteed dat dit zgn “heidense visioen” het enige visioen was dat Constantijn ooit heeft gehad en dat het in feite een “solar halo phenomenon was”.¹⁹⁹ Kort samengevat zijn dit gebeurtenissen die zich voordoen wanneer het zonlicht wordt gebroken door ijskristallen in de hoge atmosfeer. Ze kunnen verschillende vormen aannemen, zo hebben we “lichtpijlers”, enkele ring (of 22°) halo’s, en dubbele ring (46°) halo’s.²⁰⁰ De Duitse geleerde probeert op basis van de latijnse panygeriek uit 310 aan te tonen dat Constantijn het visioen in feite had gezien en dat dit visioen de oorzaak van een ommeweg naar de tempel van Apollo was.²⁰¹ Door de visie in 310 te plaatsen wordt geargumenteed dat de christelijke verslagen over Constantijns visie bewerkte versies van dit “heidense visioen” zijn. Drake gaat er alvast mee akkoord dat er geen substantieel verschil is tussen dit visioen en het droomverhaal van Lactantius en het visioenverhaal van Eusebius.²⁰² Lactantius “heavenly sign of God” moeten we dan eerder specifiek gaan interpreteren als “a sign of god” dat Constantijn had gezien “in the heavens.”²⁰³ Indien we aanvaarden dat Constantijns visie in 310 plaatsvond en alle teksten hierna bewerkte versies, zou dit inderdaad de controverse of Constantijn een “heidense” of een “christelijke” visioen zag beëindigen.²⁰⁴

In 321 vinden we nog een andere versie van goddelijke steun aan Constantijn. In de panegyriek van Nazarius ter ere van Constantijns zonen en zijn ‘quinquennalia’ wordt melding gemaakt van:

---

¹⁹⁷ PAN. LAT. 6(7). 21.4 Ter ere van de stadsverjaardag van de Gallische hoofdstad Trier geeft de retor in 310 een redevoering. Cf. A.D. LEE, *Tradition Religions*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006 p. 170.

¹⁹⁸ A.D. LEE, *Tradition Religions*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 170.

¹⁹⁹ H.A. DRAKE, *Solar Power in Late Antiquity*, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, p. 215.

²⁰⁰ P. Weiss, “Die Vision Constantins”, in: J. BLEICKEN (ed.), *Colloquium aus Anlass des 80. Geburtstages von Alfred Heuss*, Kalmunz, 1993, pp. 240-245.

²⁰¹ P. Weiss, *Ibidem*, p. 249.

²⁰² Lact. *DMP*. 44.5; Eus. *VC*. 1.28.2.

²⁰³ P. Weiss, “Die Vision Constantins”, in: J. BLEICKEN (ed.), *Colloquium aus Anlass des 80. Geburtstages von Alfred Heuss*, Kalmunz, 1993, p. 246: cf. JACQUELINE LONG, *How to Read a Halo: Three (or More) Versions of Constantine’s Vision*, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, p. 232.

²⁰⁴ H.A. DRAKE, *Solar Power in Late Antiquity*, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, pp. 218-219..

*'armies [...]that had been divinely sent. [...] Their flashing shield were aflame with something dreadful; their celestial weaponry was ablaze with a terrible glow; for they had come in such a form that they were believed to be yours.'*²⁰⁵

In deze panegyriek kunnen we niet zien of de goddelijke hulp 'heidens' of 'christelijk' was. A. Alföldy schreef dat Nazarius dit goddelijk leger had uitgevonden om christelijk symbolisme te linken aan een welbekende gebeurtenis.²⁰⁶ Als we deze panegyriek echter in zijn tijdscontext plaatsten – de vijandigheid tussen Licinius en Constantijn – kunnen we echter een poging zien van Nazarius om Constantijn een grotere goddelijke interventie toe te schrijven dan diegene aan Licinius.²⁰⁷

De vraag blijft echter of dit incident wel zo bekend was als Alföldy stelde. In een brief van Cyrillus van Jeruzalem (348- ca. 386) stelt deze dat Constantius II voor het begin van zijn campagne tegen Magnentius (351) een lichtend kruis aan de hemel had gezien. Hij beweert dat door deze verschijning de keizer nog verhevener werd boven zijn vader, die 'enkel' het Heilige Kruis terugvond in het Heilige Land. Constantijn zou nooit het voorrecht gekend hebben op klaarlichte dag een goddelijk teken te zien oplichten.²⁰⁸ Praet stelt hierbij dat het 'ondenkbaar was dat Cyrillus iets dergelijks zou hebben toegeschreven aan de zoon van Constantijn als hij ook maar enigszins op de hoogte was geweest van de versie waarin Constantijn zich bekeerd had op basis van een kruisverschijning.' Verder stelt hij 'dat het op zijn minst vreemd is dat Cyrillus, een intimus van Constantius II, en net zoals Eusebius een bisschop uit Palestina, tien jaar na de dood van Constantijn niet op de hoogte was van de zogenaamd historische omstandigheden van diens bekering.' Hij is dan ook van mening dat er nooit een verschijning is geweest.²⁰⁹

In latere bronnen zien we dat het verhaal van Eusebius navolging kreeg hij onder de kerkhistorici Socrates Scholasticus²¹⁰ en Sozomenus²¹¹ in de vijfde eeuw. De Judas Kyriakos legende uit het begin van de vijfde eeuw, vermeldt dat Constantijn in zijn oorlog tegen de barbaren uit het noorden – Goten en Sarmaten – langs de oevers van de Donau op de avond voor de beslissende slag.²¹²

"He saw a miraculous light that shone above him in the shape of the cross and letters written by stars whose reading taught him: "in this [sign] you will conquer." When he woke up and arose ... he fashioned [something]

---

²⁰⁵ Pan Lat 4[10].14.1 -16. 3.

²⁰⁶ ANDREW ALFÖLDI, *The conversion of Constantine and pagan Rome*, Oxford, 1948, p.72.

²⁰⁷ Lact. *DMP*. 46.3-6.

²⁰⁸ Cyrillus, *Ep. Ad Constantium*, PG 33. k. 1165: cf. DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 149 en RAMSEY MACMULLEN, *Constantine*, London, 1969, p. 73.

²⁰⁹ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 149.

²¹⁰ Socr. *HE*. 1.2: "In this state of uncertainty, as he was marching at the head of his troops, a preternatural vision, which transcends all description, appeared to him. In fact, about that part of the day when the sun after posing the meridian begins to decline towards the west, he saw a pillar of light in the heavens, in the form of a cross, on which were inscribed these words, By This Conquer. The appearance of this sign struck the emperor with amazement and scarcely believing his own eyes, he asked those around him if they beheld the same spectacle; and as they unanimously declared that they did, the emperor's mind was strengthened by this divine and marvelous apparition".

²¹¹ Soz. *HE*. 1.8.9 "In the midst of his perplexity, he saw, in a vision, the sight of the cross shining in heaven. He was amazed at the spectacle, but some holy angels who were standing by, exclaimed, "Oh, Constantine! by this symbol, conquer!" And it is said that Christ himself appeared to him, and showed him the symbol of the cross, and commanded him to construct one like unto it, and to retain it as his help in battle, as it would insure the victory".

²¹² JAN WILLEM DRIJVERS, *The Power of the Cross: Celestial Cross Appearances in the Fourth Century*, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, p. 241.

like the shape of the image that had appeared to him and he ordered that it would go out before him in the battle. Consequently, there was a great victory...²¹³

Als we deze legende meerekenen, hebben we drie versies over het tijdstip van Constantijns visioen: voor de slag met Maxentius, voor de slag met de barbaren uit het noorden en op de terugtocht na de slag met Maximianus.

De vraag of Constantijn ooit een verschijning heeft gehad is in dit onderzoek ondergeschikt. Het belangrijkste is welke invulling de antieke auteurs hieraan geven en of hun invulling bekend en geloofwaardig was in hun tijd. Op basis van de panegyriek van 310 en in de veronderstelling dat de actor op de hoogte was van de religieuze en politieke invullingen van de keizer kunnen we stellen dat Constantijn in deze tijd zijn verwantschap met Apollo wou benadrukken tegenover het volk. We zien echter dat Lactantius, tenslotte de leraar van Crispus, in staat was om in 315 Constantijn te linken aan de christelijke God. Eusebius zou later in zijn *Kerkgeschiedenis* (definitieve versie 325-326) en *Vita Constantini* (337-340) nog meer de relatie tussen de keizer en het christendom benadrukken. De link die beide christelijke auteurs leggen is op zichzelf echter geen bewijs van de bekering van Constantijn tot het Christendom. Het is wel belangrijk dat auteurs in de mogelijkheid waren gesteld om dit te doen. De vraag blijft echter hoe verspreid deze christelijke versies van Lactantius en Eusebius waren? Lactantius, als leraar van Crispus en Eusebius, als bisschop van Caesarea moeten in hun tijd zeker aanzien hebben gehad onder de (christelijke) bevolking dankzij hun posities. We moeten het belang van hun invloed in hun tijd toch enigszins nuanceren als we zien dat zelfs een intimus van Constantius II niet op de hoogte was van dit christelijk visioen.

4.1.2 Het labarum

In de besproken visioenen zien we dat er melding wordt gemaakt van een 'celestial sign'.²¹⁴ Tegenwoordig gaat men dit symbool/teken omschrijven als een 'labarum' of 'christusmonogram'. In de bronnen zien we echter dat er een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de twee. Naast de beschrijving van dit teken bij Eusebius (✠) en Lactantius (☩) zien we dit teken ook verschijnen op munten geslagen tijdens Constantijns heerschappij. De vraag blijft echter of dit teken een heidens of een christelijk symbool was.

De etymologische verklaring van het woord 'labarum' staat op zijn minst ter discussie. De meest aangenomen verklaring is dat het afkomstig is van het keltische *llafar* ("welsprekend"). Gezien de lage kersteningsgraad onder de Kelten zou dit een argument zijn tegen de christelijke origine van de standaard.²¹⁵ Een ander plausibele uitleg is dat het *labarum* afkomstig is uit het Latijnse *labārel* ('waggelen, wankelen') in de zin van "zwaaien" van een vlag in de wind'.²¹⁶

²¹³ Zie H.J.W. DRIJVERS & J.W. DRIJVERS, *The Finding of the True Cross: The Judas Kriakos Legend in Syriac: Introduction, Text and Translation*, Leuven, 1997, p. 54.

²¹⁴ Lact. *DMP*. 44.5-6; Eus. *VC*. 1.28.2.

²¹⁵ DANNY PRAET, *De God der Goden*, De christianisering van het Romeinse Rijk, Kapellen, 1995, p. 149.

²¹⁶ H. GRÉGOIRE, L'étymologie de 'Labarum', in : P. GRAINDOR en H. GRÉGOIRE(eds.), *Byzantion, Revue Internationale des études Byzantine*. 1929, Brussel, pp. 477-482.

Lactantius omschreef het symbool als “*a slanted letter X with the top of its head bent round*”.²¹⁷ Bij Eusebius vinden we een gelijkaardig omschrijving. Hij maakt melding van “de vorm van een kruis” en “twee lettertekens die Christus aanduiden door middel van de eerste twee letters van zijn naam, een rho in het midden van een chi”.²¹⁸ Hij zou het teken duiden als “het symbool van onsterfelijkheid en het zegeteken van de overwinning op de dood”.²¹⁹

De eerste auteur die het *labarum* uitvoerig heeft onderzocht was Grégoire. In zijn onderzoek komt hij tot de conclusie dat dit teken stond voor de *vota publica* en men dit moest linken aan het Apollovisioen uit 310. Hierin wordt door Apollo en Victoria tweemaal dertig (XXX) jaar heerschappij aan Constantijn geschonken. Dit vinden we ook terug op een aantal munten. Hierop houdt Victoria een schild vast met VOT PR (Vota Populi Romani) met hierna een X (tien).²²⁰ Dit zou dus willen zeggen: wensen van het volk voor nog tien jaar regering. Het *labarum* zou dan een samengevoegd symbool van deze voornoemde wensen zijn. De P staat volgens Grégoire dan voor Publica, Principis of Perpetua en de X voor een dubbele V van Vota en/of Victoria. Hiermee meent de auteur de ‘missing link’ te hebben gevonden tussen het visioen, Apollo, 312, X en P.

P. Weiss ziet zijn hypothese (zie supra) gestaafd door het verbinden van het ‘christogram’ met Apollo. Hij ziet dit vnl. naar voor komen in munt 4 met op de voorzijde een schijnbaar willekeurig gebruik van asterisken – die gelijkgesteld worden aan een zonnelymbol – en op de achterzijde de zonnegod te midden van een reeks van in elkaar grijpende X’en. De legende leest: VIRT(us)-EXERC(itus), (“dapperheid van het leger”). In de *Roman Imperial Coinage* omschrijft men de achterzijde als Sol, die in het midden van een Romeins kamp staat.²²¹ Weiss suggereert echter dat dit symbool stond voor een stralend kruis.²²² Hierdoor zou het *labarum* kunnen worden gelezen als een embleem van de zon.²²³ Later zou Lactantius dan getracht hebben om dit symbool – net als het visioen – een meer christelijke invulling te geven.

Verschillende interpretatoren houden echter vol aan de christelijke betekenis van het symbool. De X en P zijn in het Griekse alfabet de kapitalen van de letters ‘chi’ en ‘rho’, de twee beginletters van Christus, waarbij de schacht van de P (I) dubbel gebruikt zou worden als I, de derde letter van Christus.²²⁴

Voor 320 zien we dat dit symbool nauwelijks afgebeeld wordt. De eerste keer dat dit symbool verschijnt is op een uiterst zeldzaam maar niettemin belangrijk medaillon uit Ticinum uit 315 (Munt 1). Op de voorzijde staat de afgekorte titulatuur van Constantijn: IMP(erator) CONSTANTINVS P(ius)

---

²¹⁷ Lact. *DMP.* 44.5-6.

²¹⁸ Eus. *VC.* 1.28 en 1.31.

²¹⁹ Eus. *VC.* 1.32.

²²⁰ PATRICK M. BRUUN, Constantine and Licinius A.D. 313-337, In: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, Londen, 1966, p. 416-417, 435.

²²¹ PATRICK M. BRUUN, Constantine and Licinius A.D. 313-337, In: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, Londen, 1966, p. 507.

²²² P. Weiss, “Die Vision Constantins”, in: J. BLEICKEN (ed.), *Colloquium aus Anlass des 80. Geburtstages von Alfred Heuss*, Kalmunz, 1993, p. 251: cf. H.A. DRAKE, Solar Power in Late Antiquity, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, p. 216.

²²³ H.A. DRAKE, *Constantine and the Bishops: the Politics of Intolerance*, Baltimore, 2000, pp. 201-204.

²²⁴ DANNY PRAET, *De God der Goden*, De christianisering van het Romeinse Rijk, Kapellen, 1995, pp. 145-146.

F(elix) AVG(ustus) (Keizer Constantijn vrome en fortuinlijke Augustus). Op de achterzijde zien we een andere conventionele notie betreffende de welvaart van de staat: SALVS REI PVBLICAE (de veiligheid van de staat).²²⁵ Op de voorzijde van de munt zien we Constantijn met een helm die het chi-rho teken draagt. Hij houdt een paard bij de teugels vast en draagt een schild met hierop de afbeelding van Romulus en Remus die gezoogd worden door de Romeinse wolvin.²²⁶ Na zijn ontdekking werd de munt natuurlijk geïnterpreteerd als een vroege demonstratie van Constantijns toewijding aan het christendom. Zo vinden we in de Codex Theodosius en in Eusebius' *Kerkgeschiedenis* dat christelijke gebeden nauw verband hielden met de veiligheid van de staat.²²⁷ Belangrijk is dat we hier te maken hebben met een medaillon, een speciale uitgave voor een speciale gebeurtenis in een specifieke context. We beschikken tegenwoordig over een beperkt aantal overgebleven exemplaren – drie - van dit medaillon. Het was misschien enkel bedoeld voor christelijke begunstigen die de keizerlijke voorkeur genoten. Verder moeten we ook vermelden dat talrijke contemporaine heidense munten, die de identificatie met de zonnegod zeer duidelijk maken, werden gevonden (Munten 3, 4 en 5). Naar het einde van zijn heerschappij toe zien we het labarum meer en meer verschijnen op Constantijns munten (Munten 6 en 7).²²⁸ Dit bleef echter nog steeds een relatief marginaal gebeuren.

Samengevat zien we dat de geleerden het oneens zijn over de betekenis van het symbool. De heersende opvatting blijft echter dat Constantijn (en ook het christendom) het aanvankelijk heidense symbool later een christelijke invulling gaven.²²⁹ Men ziet een bevestiging in het feit dat na 324 het labarum meer verschijnt op munten en aldus de christelijkheid van de keizer meer benadrukte. De vraag blijft echter of de bevolking deze symbolen ook als christelijk was gaan beschouwen.

Ik ben van mening dat men het *labarum* in de tijd van Constantijn op verschillende manieren interpreteerde. Door de combinatie van de Griekse letters 'chi' en 'rho' kunnen we er van uitgaan dat grieks sprekende christenen alleszins al een mogelijkheid zagen het teken christelijk te interpreteren. Voor anderen kon het ✠ of P symbolen een krachtig goddelijk teken zijn. Voor sommigen verwijzend naar de zonnegod en de cultus van Mithras, voor anderen naar de mystieke Egyptische cultus van *ankh*.²³⁰ We moeten er ons echter ook van bewust zijn dat, als Constantijn een christelijke invulling gaf aan dit symbool hij dit – en zijn christelijk geloof - alleszins niet enkel door het slagen van munten duidelijk maakte aan de Romeinse bevolking. Immers, van de 1363 Constantijnse munten die we terugvinden in de *Roman Imperial Coinage* VII (313-337) zou slechts 1% als christelijk kunnen worden geïdentificeerd.²³¹

²²⁵ PATRICK M. BRUUN, Constantine and Licinius A.D. 313-337, In: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage, Vol. VII*, Londen, 1966, p. 364.

²²⁶ NOEL LENSKI, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 71.

²²⁷ Cod. Theod. 16.2.1-6 en Eus. HE. 10.7.1-2.

²²⁸ PATRICK M. BRUUN, Constantine and Licinius A.D. 313-337, In: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage, Vol. VII*, Londen, 1966, p. 61-64.

²²⁹ PATRICK M. BRUUN, Constantine and Licinius A.D. 313-337, In: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage, Vol. VII*, Londen, 1966, pp.61-64: cf. DANNY PRAET, *De God der Goden*, De christianisering van het Romeinse Rijk, Kapellen, 1995, p.145.

²³⁰ PATRICK M. BRUUN, Constantine and Licinius A.D. 313-337, In: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage, Vol. VII*, Londen, 1966, p.61.

²³¹ <http://www.constantinethegreatcoins.com/symbols/> (geraadpleegd op op 21-4-2011).

Het gebruik van het *labarum* door Constantijn als uiting van zijn christelijkheid tegenover de bevolking, kunnen we dus niet als een bewijs beschouwen.

4.1.3 Het kruis

Christelijke symboliek vinden we echter niet alleen terug in de numismatiek. Zo hebben we al gezien dat Constantijn het christelijk teken - volgens christelijke bronnen - zou gehanteerd hebben in ruil voor goddelijke steun tijdens zijn militaire campagnes.²³² Na de overwinning op Maxentius zou Constantijn in de keizerlijke stad aan alle mensen het teken van verlossing openbaren. Volgens Eusebius gaf hij de opdracht om een hoge lans in de vorm van een kruis te plaatsen in de hand van het standbeeld dat hem voorstelde. Dit standbeeld zou staan op één van de drukste plaatsen in Rome die zijn opengesteld voor het volk.²³³ Dit verhaal van Eusebius is echter sterk betwistbaar. Rufinus, die in 403 een Latijnse bewerking van de *Kerkgeschiedenis* uitgaf en dit uitbreidde tot Theodosius, spreekt van het *vexillum dominicae crucis* (een veldteken).²³⁴ De meeste Romeinse *vexilla* hebben trouwens de vorm van een kruis. Rufinus omschrijft ook de inscriptie die op het standbeeld stond anders. Waar Eusebius spreekt van '*hoc salubri signo*' (met dit teken van de redding) spreekt hij zelf van '*in hoc singulari signo* (met dit buitengewoon teken).²³⁵ Daar Rufinus in Rome studeerde is het perfect mogelijk dat hij het standbeeld persoonlijk heeft aanschouwd en ons een juiste lezing geeft.

Besluit

Ondanks de dubbelzinnigheid van de symbolen zien we dat de christelijke symboliek meer en meer een centrale plaats gaat innemen in zijn imperiale politiek. Zo plaatst Constantijn "before the entrance to the palace for the eyes of all to see ...in the picture the Saviour's sign placed above his own head".²³⁶ Het is perfect mogelijk dat Constantijns overwinningsteken door het Christendom wordt overgenomen als een christelijk symbool. Dit kan men ook verklaren vanuit het standpunt dat de winnaar (het Christendom in dit geval) de geschiedenis schrijft.²³⁷ Ik ben van mening dat Constantijn deze overname volgde en hier niets op tegen had. Dit zou vooral op het einde van zijn regeerperiode tot uiting komen. Het gebruik van christelijke symboliek als teken voor Constantijns christelijke religiositeit wordt slechts in beperkte mate erkend. Zo zou slechts één procent van Constantijns munten 'christelijk' zijn en zo zou men het *labarum* en Constantijns visioen op verschillende manier kunnen interpreteren in een grotendeels heidens geïnspireerde wereld. Zo ging men kijken naar Constantijns wapenuitrusting (helm en schild), zijn persoonlijke standaard, zijn visioen , ... Deze evolutie werd door Constantijn gunstig onthaald naarmate hij zich meer christelijk

---

²³² Lact. *DMP.* 44.5-6; Eus. *VC.* 1.31; Eus. *VC.* 4.9 'De god die ik vertegenwoordig is diegene wie zijn teken mijn leger, gewijd aan God, draagt op hun schilden.'

²³³ Eus. *VC.* 1.39-41, Eus. *HE.* 9.9.10.

²³⁴ Ruf. *HE.* 9.9.

²³⁵ EUSEBIUS PAMPHILI, *Constantinus Magnus (uit het leven van keizer Constantinus)*. (vert. en aant. door Jeroom Muylle), Gent, 1999, p. 142.

²³⁶ Eus. *VC.* 3.3.

²³⁷ PATRICK M. BRUUN, Constantine and Licinius A.D. 313-337, In: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, Londen, 1966, pp.61-64.

ging uit. Het lijkt me logischer dat de christenen hun symboliek deels ontleenden aan Constantijn – hun beschermer – omdat ze zelf over weinig visuele symbolen beschikten.

4.2 De religieuze evolutie van Constantijn

In dit deel gaan we kijken welke religieuze ontwikkeling Constantijn meemaakte tijdens zijn leven. Heeft hij altijd één religie aangehangen en is hij daarbij gebleven? Veranderde hij van godsdienst in functie van zijn politieke carrière? Welke ervaringen maakte hij mee in zijn leven en zou hij zich daardoor meer verbonden voelen met één bepaalde God dan met andere? Of vinden we een samenspel van deze bovenstaande hypothesen?

Door de gebrekkige informatie uit relevante bronnen kunnen we moeilijk tot eenduidige conclusies komen over de beginjaren van Constantijn. We zijn op de hoogte dat hij geboren werd in de streek van Naissus. Dus zijn allereerste contact met religie zou mogelijks met de daar gelokaliseerde inheemse sekten kunnen zijn. Dit zouden dan verschillende Thracische goden- en ruitergodculen zijn. Doordat hij relatief vroeg nauw betrokken werd bij het leger, zou hij echter ook vlug blootgesteld worden aan de religieuze diversiteit in het Romeinse Rijk. De traditionele goden Jupiter, Juno en Mars kregen binnen het leger nog steeds een belangrijke plaats. Ook de keizerlijke cultus en de cultus van Mithras bleven belangrijk in het religieuze leven van de soldaat.²³⁸

Vaak tracht men meer te weten komen over Constantijns houding en persoonlijk geloof door te kijken naar Constantijns vader, Constantius Chlorus. We slagen er ook hier niet in om een duidelijke religieuze overtuiging aan Constantius toe te schrijven. Geleerden hebben hem over een verloop van tijd aanschouwd als een “traditionele heiden, zonne-monotheïst, christen of christelijke sympathisant”.²³⁹ Tegenwoordig zijn de meeste geleerden geneigd om ‘zonne-monotheïst’ als het plausibelst te aanvaarden. Dit wordt echter tegengesproken door het numismatische bewijs. Sommige geleerden beschouwen Constantius als christen of als christelijk sympathisant op basis van zijn beperkte inmenging in de Grote Vervolging. Constantius Chlorus’ aandeel in de vervolgingen zou beperkt blijven tot het vernielen van enkele kerken. Dit valt deels te verklaren doordat de kersteningsgraad in zijn gebieden zeer laag lag. Niettemin toont dit aan dat de keizer geen grote voorstander van de christenvervolgingen was.²⁴⁰ Tot Constantius stierf in 306 kunnen we dus alvast concluderen dat Constantijn waarschijnlijk nog niet van dichtbij kennis had gemaakt met het Christendom. Tijdens de Grote Vervolging verbleef hij aan het anti-christelijke hof van Diocletianus en hierna zou hij verblijven in de zo goed als omgekeerde gebieden van zijn vader.²⁴¹

---

²³⁸ A.D. LEE, Tradition Religions, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 169.

²³⁹ A.D. LEE, *Ibidem*, p. 169.

²⁴⁰ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 28; RAMSEY MACMULLEN, *Constantine*, London, 1969, p. 26 en NORMAN H. BAYNES, Constantine (Chapter XX), In: S.A. COOK, F.E. ADCOCK, N.P. CHARLESWORTH, N.H. BAYNES (eds.), *The Cambridge Ancient History volume XII, The imperial crisis and recovery, A.D. 193 – 324*. Cambridge, 1961, p. 679.

²⁴¹ ANDREW ALFÖLDI, *The conversion of Constantine and pagan Rome*, Oxford, 1948, p. 14 “All that we know of the development of the youthful Constantine shows that his decisive step had many preparatory stages and a long history behind it.” Alföldy ziet wel al voorbereidende stappen richting de zonnecultus en het christendom van voor 310.

Na de dood van zijn vader (juli 306) zou Constantijn zichzelf als diens opvolger uitroepen. Een van zijn eerste maatregelen was het terugschenken van de christelijke eigendommen die zij door het eerste edict waren kwijtgeraakt.²⁴² Lactantius' verslag van deze maatregel is waarschijnlijk betrouwbaar, maar het zegt niets over de christelijke overtuiging van Constantijn zelf.²⁴³ De heidense keizer Gallienus had zeker ook zoveel voor de christenen gedaan.

We kunnen er vanuit gaan dat Constantijn alleszins tot 310 de traditie in ere hield om Hercules als zijn officiële patroon te beschouwen.²⁴⁴ Dankzij de panygeriek van 310 zijn we in staat om de politieke en religieuze ontwikkelingen in deze tijd van dichtbij te bekijken. Hierin stelt de orator dat Constantijn de oude Maximianus, zijn schoonvader en de grondlegger van de Herculaanse dynastie, ter dood moest brengen. De manier waarop de orator dit onderwerp aangrijpt wijst op een delicate kwestie.²⁴⁵ Hierna zou de Herculaanse titel voor de keizer onmogelijk worden en moest een nieuwe religieuze basis worden gevonden waar Constantijns imperium kon op steunen.²⁴⁶ In de panegyriek van 310 vinden we volgende passage:

*"Most people up to now perhaps do not know, but those who love you know it most, from the famous divinized Claudius ancestral kinship runs into you"*²⁴⁷

Constantijn werd dus verbonden met de heroïsche familie van keizer Claudius Gothicus (268-270). Hiermee tracht de redenaar de superieure genealogie van Constantijn en zijn recht tot regeren te benadrukken. Hij stelt: "No chance agreement of men, nor some unexpected consequence of favor, made you Emperor".²⁴⁸ Naast de genealogie zien we dat de orator ook een visioen van de heidense zonnegod Apollo aan Constantijn toeschrijft (zie supra).²⁴⁹ Als we dan zien dat de munten van Constantijn in deze periode frequent afbeeldingen van de zon afbeelden kunnen we concluderen dat Constantijns religieuze interesses nog steeds in hoofdzaak "heidens" waren. De opname van de zonnegod Sol Invictus – Apollo zou men later Constantijns eerste conversie noemen. Dit zou later ook de laatste god zijn die op Constantijns munten verschijnt (324-325). De legende op de keerzijde van deze munten SOL INVICTIO COMITI (Van Sol Invictus' metgezel) zou weinig aan de verbeelding overlaten (Munt 3).

De zon speelde altijd al een belangrijke rol in de imperiale ideologie. Op het einde van de derde eeuw was het een essentiële voorwaarde voor een keizer om zich te verbinden aan een specifieke goddelijke 'begeleider'. In de loop van de derde eeuw werd Sol Invictus de meest populaire van deze 'begeleiders'. In 270 kreeg Sol Invictus dankzij Aurelianus een plaats in het Romeinse pantheon. Ook Claudius Gothicus, later gelinkt aan Constantijn, was één van de keizers die Sol Invictus munten liet

---

²⁴² TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 194.

²⁴³ Lact. *DMP*. 24.9.

²⁴⁴ Pan. Lat. 8(5), 4 Constantijn als Caesar erkende Hercules als zijn officiële patroon.

²⁴⁵ Pan. Lat. 6 (7), 14.1; Over Maximianus' dood zie Lact. *DMP*. 30.

²⁴⁶ NORMAN H. BAYNES, *Constantine the Great and the Christian Church*, Londen, 1977, p.680.

²⁴⁷ Pan. Lat. 6(7).2.1-2.2.

²⁴⁸ Pan. Lat. 6 (7), 3.1.

²⁴⁹ Pan. Lat. LAT. 6(7). 21.4 For you saw, I believe, O Constantine, your Apollo, accompanied by Victory, offering you laurel wreaths, each one of which carries a portent of thirty years: cf. H.A. DRAKE, Solar Power in Late Antiquity, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, p. 224.

slaan. Ook in de cultus van Mithras, voornamelijk bij de Romeinse soldaten populair, stond de zonnecultus en de zon centraal. Bij de restauratie van de oude goden door Diocletianus zou Sol Invictus zijn plaats terug moeten afstaan. De hernieuwde verbinding met de zonnegod en de genealogische link met Claudius Gothicus toont Constantijns politieke bedoeling om zijn legitimeit te linken aan pre-tetrachische tijden.²⁵⁰

Naast de munten vinden we nog een aantal mogelijkheden om Constantijn te linken aan de zonnegod. Een opmerkelijke medaillon van Milaan in 313 toont bijvoorbeeld Constantijn en de zonnegod in gezamenlijk profiel.²⁵¹ Ook zou Constantijn op “de dag van de verafgode zon” (*dies venerabilis Solis*²⁵²) een wettelijke feestdag instellen.²⁵³ Een andere hint vinden we terug in Pan. Lat 7(6).14.3 geschreven ter ere van het huwelijk van Constantijn en Fausta, de dochter van Maximianus (307). Hierbij daalde Constantijn tijdens de ceremonie neer in de strijdswagen van de zon.²⁵⁴ De reconstructie van het standbeeld op de porfierzuil speelt hier ook een belangrijke rol. Volgens latere bronnen zou dit beeld de keizer afbeelden in de vorm van de zonnegod. Een miniatuur op een Romeinse wegenmap uit de vierde eeuw – de zogenoemde *Tabula Peutingeriana* (Afb. IX), enkel bewaard als een middeleeuwse kopie- toont dat Constantijn naakt – als een godheid – is afgebeeld. Een byzantijnse kroniek laat daarenboven doorschijnen dat Constantijn ook een kroon van stralen droeg, net als de zonnegod. Deze reconstructie is belangrijk omdat het zou aantonen dat Constantijns geloof en zijn zelfrepresentatie in de context van de verering van Sol compatibel waren tot aan het einde van zijn heerschappij. Dit monument, dat een centrale plaats krijgt in de nieuw gestichte stad, toont dat Constantinopel geen christelijke tegenhanger werd van het heidense Rome.²⁵⁵

Sommige geleerden argumenteren dat christenen Christus vergeleken met de zon. Dit zou de identificatie met de God van de christenen en de Zonnegod voor Constantijn vergemakkelijken.²⁵⁶ We hebben al gezien dat het *labarum* kon worden vergeleken met het zonne-embleem. Het bekendste voorbeeld van dit syncretisme van christelijke en zonnesymbolen is de “Christus-Helios” in de Tombe van de Julii (Afb. II). Deze mozaïek stelt Christus al rijdend voor in zijn zonnewagen met zonnestrallen die een kruis voorstellen.²⁵⁷ De tombes zijn begraven in de bouw van de Sint-Pieters basilica, traditioneel toegeschreven aan Constantijn en neergezet in de 320’s. Door de bouw later te dateren ziet Bowersock in deze mozaïek een bewijs van Constantijns betrokkenheid met Sol Invictus.²⁵⁸ Drake daarentegen ziet echter de datum van 320 als plausibel. De mozaïek zou dan

---

²⁵⁰ H.A. DRAKE, Solar Power in Late Antiquity, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, p. 224.

²⁵¹ P. Bruun, “The Disappearance of Sol from the Coins of Constantine”, 1958, pp. 15-37; P. Bruun, RIC 6.61-64.

²⁵² Deze Zondag wet is echter op zijn minst ambigu verwoord K. Giradet “Vom Sonnen-Tag zum Sonntag. Der Dies solis in Gesetzgebung und Politik Konstantins d. Gr.”, ZAC 11, 2007, pp. 279-310. Giradet ziet in deze wet een sterke christelijke invloed.

²⁵³ Cod. Theod. 2.8.1.

²⁵⁴ Pan. Lat 7(6).14.3.

²⁵⁵ BRUNO BLECKMANN, Sources for the History of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 16: cf. H.A. DRAKE, Solar Power in Late Antiquity, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, p. 220.

²⁵⁶ EGINHARD MEIJERING, *Geschiedenis van het vroege Christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004, pp.384-385.

²⁵⁷ J.M TOYNBEE & J. WARD-PERKINS, *The Shrine of St-Peter and the Vatican Excavations*, New York, 1956, pp. 72-73.

²⁵⁸ G. BOWERSOCK, *Peter and Constantine*, in: J.-M. CARRIÉ en R. LIZZI TESTA (eds.), *Humana Sapit: Etudus d'antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, Turnhout/Brussel, 2003, p. 217.

mogelijk het werk van een christen zijn om Constantijns zonnevisoen te linken aan christus. Het zou dan nog een voorbeeld zijn van een christen die een manier vond om christus via het zonnemonotheïsme te verkondigen, zoals Constantijn, volgens Drake, in alle waarschijnlijk zelf had gedaan.²⁵⁹

Vanaf Constantijns overwinning op Maxentius bij de Milvische brug (312) gaan vele geleerden het christendom als de persoonlijke religie van de keizer beschouwen. Indien hij al sinds 312 christen was zou het voor de keizer moeilijk zijn om zijn persoonlijke religie reeds in het openbaar te beleven. Zo was zijn leger nog bijna volledig heidens, net als de senatoriale adel van Rome. De kerstening was in het Westen was nog niet echt doorgedrongen en het christendom kende vnl. succes bij bevolkingsgroepen die vanuit demografisch, economisch en strategisch oogpunt veeleer onbelangrijk waren.²⁶⁰

De eerste test kan onmiddellijk zijn gekomen bij zijn triomfantelijke intocht in Rome. Het traditionele hoogtepunt van dergelijke gelegenheden was het zegevierende algemene aanbieden van een offer in de tempel van Jupiter op de Capitolijnse heuvel. De bronnen blijven echter zeer vaag over Constantijns intrede in Rome. Bij Eusebius vinden we enkel: “in triomf trok hij de keizerlijke stad binnen.”²⁶¹ Één van zijn allereerste daden zou zijn “om een hoge lans in de vorm van een kruis te plaatsen in de hand van het standbeeld dat hem voorstelde, op een van de drukste plaatsen in Rome.”²⁶² We vinden bij Eusebius echter niets terug over het weigeren van een offer. Dit vinden we wel terug bij de vijfde eeuwse kerkhistoricus Zosimus. Hij vermeldt dat Constantijn zich vervreemde van de Senaat en de stedelijke bevolking door consequent te weigeren deel te nemen aan de heilige rituelen op de Capitolijnse heuvel.²⁶³ Naast vragen over de authenticiteit en geloofwaardigheid van deze passage blijft de vraag of dit gebeurde bij zijn eerste intrede in Rome (312). Dit kon evengoed geweest zijn bij latere bezoeken aan Rome in 315 en 326 ter ere van zijn tiende en twintigste verjaardag van zijn troonsbestijging. Het lijkt alvast onwaarschijnlijk, dat in termen van politieke berekening en zijn toenmalige begrip van het christendom, Constantijn dit al in zijn eerste intocht zou weigeren.²⁶⁴ Fox toont overigens aan dat het niet volbrengen aan Jupiter op het Capitool niet noodzakelijk moet worden verbonden met zijn eigen religiositeit. Het is goed mogelijk dat hij zich hiermee verder wou distantiëren van de tetrarchie (waarmee Jupiter was verbonden). Dit was dan geen tactvolle omzeiling van zijn mogelijke nieuwe godsdienst maar eerder een politiek ‘statement’.²⁶⁵ De schaarse informatie in de bronnen betekent dat we hierover geen sluitende conclusies kunnen trekken.

---

²⁵⁹ H.A. DRAKE, *Solar Power in Late Antiquity*, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, p. 226.

²⁶⁰ DANNY PRAET, *De God der Goden*, De christianisering van het Romeinse Rijk, Kapellen, 1995, p. 164.

²⁶¹ Eus. VC. 1.39.1.

²⁶² EUS VC. 1.40.

²⁶³ Zos. HN. 2.29.5 ‘Lorsqu’ arriva la fête traditionnelle au cours de laquelle il fallait que l’armée monte au Capitole et accomplisse les rites coutumiers, Constantin craignit les soldats et participa à la fête: mais l’Égyptien lui ayant envoyé une apparition blâmant sans réserve cette montée au Capitole, il se tint éloigné de la sainte cérémonie et excita la haine du Sénat et du peuple’.

²⁶⁴ A.D. LEE, *Tradition Religions*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 171.

²⁶⁵ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 593.

In 313 stelden Constantijn en Licinius samen het “Edict van Milaan” op. Dankzij dit edict waren de Romeinse burgers vrij zelf hun religie te kiezen en te belijden (zie infra). Tijdens zijn heerschappij over het Westen (312-324) zou Constantijn er naar streven dit edict na te leven. Maar hier zien we verandering in komen na de overwinning op Licinius (324). In de bronnen zien we hem ook meer pro-christelijk naar voor komen (zie infra). Het beste bewijs hiervoor is dat hij zich net voor zijn dood liet dopen door de ariane bisschop Eusebius van Nicomedia. De vraag blijft echter of hij met zijn eerdere christelijkheid invloed uitoefende op zijn heidense bevolking. Aan de ene kant zien we in een overgeleverd fragment in de *Vita Constantini* dat Constantijn zich weinig aantrekt van de religie van zijn onderdanen:

“Maar mensen die verstandig oordelen, moeten er evenwel vast van overtuigd zijn dat alleen diegenen een leven van heiligheid en zuiverheid kunnen leiden, die U persoonlijk uitnodigt om zich te verlaten op uw heilige wetten. Wat die lieden betreft die op afstand blijven, ze mogen, als ze dat willen, hun tempels van de leugen behouden, wij bezitten de prachtige woonst van uw waarheid, die U van nature hebt gegeven.”²⁶⁶

Anderzijds praat hij over niet-Christenen als dragers van “hardnekkige weerstand van die verdorven dwaalleer die zich koppig heeft vastgezet in de ziel van sommigen”²⁶⁷ en “in nood van genezing”²⁶⁷.

De vraag blijft ook verder onopgelost of hij deze gedachtengangen gaat omzetten in anti-heidense daden. Zo stelt Constantijn zelf: “Het is immers één zaak vrijwillig de strijd voor de onsterfelijkheid aan te gaan, iets anders is het een ander daartoe te dwingen door te dreigen met straffen.”²⁶⁸ Zo zien we dat hij nooit de titel van *pontifex maximus* naast zich gaat neer leggen²⁶⁹ en hij zichzelf in zijn nieuwe hoofdstad als Sol Invictus gaat afbeelden. Mogelijk is dus dat Constantijn zelf persoonlijk het Christendom aanhing maar dit niet opdrong aan zijn onderdanen.²⁷⁰

Besluit

Aanvankelijk zien we dat Constantijn Hercules als zijn officiële patroon ziet. Deze religiositeit kunnen we kaderen in het feit dat Constantijn zijn legitimiteit moest aantonen binnen de bestaande tetrarchie. In 310 zien we echter dat de politieke context totaal is veranderd. Constantijn gaat zich nu steeds meer tegen de tetrarchie keren. Door de dood van Maximianus is Constantijn genoodzaakt een andere religieuze basis voor zijn legitimiteit als keizer te vinden. Dit zou hij onder meer bewerkstelligen door zijn verbinding met keizer Claudius Gothicus en de opname van Sol Invictus – Apollo. We kunnen dus stellen dat Constantijns ‘eerste conversie’ hoofdzakelijk een politieke beslissing is geweest.

Na zijn overwinning bij de Milvische brug zien we deze godheid dan ook op zijn munten verschijnen. Vanaf deze periode begon Constantijn ook steeds meer de christelijke Kerk te steunen. Na zijn

---

²⁶⁶ Eus. VC. 2.56.2.

²⁶⁷ Eus. VC. 2.59-60.

²⁶⁸ Eus. VC. 2.60.1.

²⁶⁹ Zos. HN. 4.36.4 “De fait, tous les empereurs suivants semblent avoir accepté cette charge honorifique et porté ce titre [*pontifex maximus*] très volontiers, et même Constantin ....”

²⁷⁰ A.D. LEE, Tradition Religions, In: NOEL LENSKI (ed.), The Cambridge Companion to The Age Of Constantine, Cambridge, 2006, pp. 168-175.

overwinning op Licinius was Constantijns politieke macht onbetwistbaar. Hierop lijkt hij zijn christelijkheid openlijker te gaan verkondigen. In volgende delen gaan we op deze aspecten dieper in. De manier waarop en de mate waarin Constantijn dit gaat volbrengen vormt dan ook de kern van mijn onderzoek.

4.3 De vermeldingen van de ‘christelijke’ Constantijn

In dit gedeelte gaan we kijken welke opschriften ons iets kunnen vertellen over de wijze waarop Constantijn het christendom gaat beschouwen als zijn persoonlijke religie. Hierin ligt de nadruk dus op Constantijns persoonlijke visie en niet welke mogelijke maatregelen hier uit voortvloeien. Zo bekijken we of Constantijn oprecht innerlijk bekeerd was of hij om opportunistische redenen de kant van het christendom heeft gekozen. Hier gaan we ook op zoek naar de bekendheid van deze zgn. “christelijke opschriften” en hun invloed op de Romeinse bevolking.

4.3.1 Constantijn als Augustus van het Westen

De twee belangrijkste contemporaine christelijke auteurs Lactantius en Eusebius dateren Constantijns bekering op 312, voor de slag tegen de heidense Maxentius (zie supra).²⁷¹ Als dit klopt zouden we meer opschriften moeten vinden vanaf deze datum. We moeten er ons echter bewust van zijn dat hij op dat moment nog steeds de heerser was over een grotendeels heidense bevolking en dat daarom zijn daden en zelfs zijn geloof, althans in zijn eerste jaren, tolerant moesten zijn ten overstaan van de heidenen. In 324 zou de keizer er, na de verovering van het Romeinse oosten, een gebied bij krijgen dat sterker gekerstend was. Ook hier zouden de christenen nog steeds de minderheid vormen.²⁷²

Een van de eerste en belangrijkste bronnen over hoe de Constantijnse “propaganda” omging met zijn overwinning op de Romeinse keizer Maxentius is de triomfboog van Constantijn (315/316) (Afb. III). Hierin wordt Maxentius niet afgebeeld als een rivaal maar als een tiran waarvan Rome moest worden bevrijd.

“To the emperor Caesar Flavius Constantinus the greatest, dutiful and blessed, Augustus, the Senate and people of Rome dedicated this arch, distinguished by [representations of] his victories, because, by the inspiration of divinity and by greatness of his mind [instinctu divinitas mentis magnitudine], with his army he avenged the state with righteous arms against both the tyrant and all of his faction at one and the same time. To the liberator of the city, and the establisher of peace.” (Afb. IV)²⁷³

De boog van Constantijn, hem waarschijnlijk geschonken door de Senaat na zijn verovering van 312 en waarschijnlijk gewijd in 315, stond op een centrale plaats in Rome en moet symbool hebben gestaan voor zijn persoon en politiek. Wat hier opvalt is het expliciete gebrek aan christelijke

---

²⁷¹ Eus. VC. 1.28.2; Lact. DMP. 44.5.

²⁷² NORMAN H. BAYNES, *Constantine the Great and the Christian Church*, Londen, 1977, pp.684-685.

²⁷³ CIL VI 1139 = ILS 694, vertaling uit: NOEL LENSKI, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 71.

verwijzingen.²⁷⁴ In bovenstaande inscriptie is er één passage die ons in dit onderzoek van nut kan zijn nl. de verwoording van “*by the inspiration of divinity*”. Dit maakt allereerst duidelijk dat de overwinning op Maxentius er gekomen is met goddelijke hulp. We zien dat de senaat, de opdrachtgever, de identiteit van de godheid (of godheden) vaag houdt. Als de uitdrukking verwijst naar de christelijke God moeten we concluderen dat zij ofwel niet op de hoogte waren van de precieze identiteit van deze God of dat zij weigerden om de christelijke God op een andere manier te verwoorden. Aan de andere kant is ook al geopperd dat deze verwoording verwijst naar Sol.²⁷⁵ Dit is op zich niet ondenkbaar als we kijken naar de relatie tussen Sol en Constantijn in de beginjaren van zijn heerschappij (zie supra) en zijn voorkomen op munten uit die tijd (Munt 3,4 en 5)(zie supra).

We zien echter wel dat Constantijn het meteen na zijn overwinning van 312 opneemt voor de christenen. Zo gaat hij bij het “Edict van Milaan” de christenen officieel tolereren en hun eigendommen teruggeven.²⁷⁶ In afschrift van een brief van de keizer aan de heidense gouverneur, Anullinus uit 313, zien we dat Constantijn de kerkelijke leiders vrij stelt van verplichte openbare taken. In deze brief benadrukt Constantijn meermaals dat de christelijke gebeden in nauw verband staan met het algemeen welzijn van het Romeinse Rijk.²⁷⁷ Verder vinden we nog een brief tussen Constantijn en Caecilianus, bisschop van Carthago waarin de keizer geld schenkt aan de kerken.²⁷⁸

We zien dus dat Constantijn in zijn brieven en wetten een pro-christelijke politiek aanneemt. In de briefcorrespondentie tussen Constantijn en de bisschoppen uit het Westelijke Romeinse Rijk zien we vaak dat hij afsluit met de vermelding “Moge de Almachtige/grote God u nog vele jaren bewaren”.²⁷⁹ Dit kan wijzen op een groeiende affectiviteit tussen Constantijn en de christelijke God. Het is ook mogelijk dat Constantijn zich enkel voorstelt als christen omdat het strookt met zijn imperiale politiek.

Een overgeleverde tekst die ons hier meer inzicht kan verschaffen is “*The oration to the Saints*”. Deze vermoedelijk persoonlijk testimonia van Constantijn wordt ons overgeleverd als toevoegsel in Eusebius’ *Vita Constantine*. In dit document worden we geconfronteerd met een duidelijke belijdenis van de keizer en de reden waarom hij zich afkeert van het polytheïsme. De datering van deze *oration* is van groot belang voor ons begrip van Constantijns politieke en religieuze ontwikkeling.²⁸⁰

De datering van deze *oratie* steunt voornamelijk op twee hoofdstukken, het 22ste en 25ste. Hierin verschijnen enkele historische ‘feiten’. Deze feiten spreken over twee dode mannen, het zijn zowel keizers als vervolgers van recente bekendheid, die de spreker niet bij naam benoemt. Één regeerde

---

²⁷⁴ JAŚ ELSNER, Perspectives in Art, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 257-259.

²⁷⁵ J.R. CURRAN, Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century, Oxford, 2000, p. 87.

²⁷⁶ Lact. *DMP.* 48. 2-12 en Eus. *HE.* 10.5.2-14.

²⁷⁷ EUS. *HE.* 10.7, Cod. Theod. 16. 2.6: cf. ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 595.

²⁷⁸ Eus. *HE.* 10.6.

²⁷⁹ EUS. *HE.* 10.5-7.

²⁸⁰ BRUNO BLECKMANN, Sources for the History of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 22-23

in zijn 'dearest city' en had vele mensen (niet de christenen) met zijn beloften verleid. De andere had Diocletianus opgevolgd als leider van het Romeinse leger. Hun geluk duurde tot God beiden had gestraft voor hun ondeugden met de vernietiging van hun troepen. We moeten echter niet enkel oog hebben voor deze passages, zoals Edwards aantoont, maar voor de hele rede op zich.²⁸¹

Welke naam en stad bij deze omschrijving hoort zou ons meteen naar een preciezer datum kunnen leiden. Nicomedia, Diocletianus vroegere zetel, werd recent naar door geschoven door Barnes (2001) en Bleckmann (1997), de eerste daterend op 321 en de tweede op 327. Antiochië is één van de meest waarschijnlijke plaatsen, Fox (1986) is hiervan de grootste voorstander. Edwards (2003) ziet Rome als meest plausibele stad na een redenering, gebaseerd op cumulatieve waarschijnlijkheid. Hij dateert de speech binnen de eerste jaren van Constantijns heerschappij over het Westelijk Romeinse Rijk. Als gespecialiseerde historici tot dergelijke tegenstrijdige conclusies komen, is voorzichtigheid zeker geraden.

Hier volg ik Drake's stelling dat men de *Oratie* enkel kan beperken tot twee bepaalde periodes. In de melding van "his dearest city" lijkt het erop dat Constantijn zijn daden tegenover Maxentius en zijn aanval op Rome tracht te legitimeren. Zo zou Maxentius een verbond sluiten met Maximinus Daia, één van de ergste vervolgers, en zou zo zijn belofte van tolerant gedrag tegenover de christenen verbreken. Maximinus Daia lijkt ook de meest plausibele persoon als Diocletianus' opvolger bij diens Romeins leger. De overwinning op Maximinus Daia vond niet plaats voor Pasen 313 en men zou dus ten vroegste een datum kunnen voorstellen op 16 april 314. In de redevoering wordt ook melding gemaakt van het einde van de vervolging van de christenen. Aangezien Licinius tussen 319 en 325 de vervolgingen hervatte moeten we ook deze data uitsluiten. Zo komen we tot twee periodes waarin de rede kan worden geplaatst: 314 tot 319 en 325 tot 337.²⁸² Ik neig naar de tweede periode aangezien de rede in het Oosten, het gebied van Maximinus Daia, een grotere impact zou hebben. Maar zoals ik heb aangetoond kan men geen zekerheid verwerven op dit vlak.

Door het toekennen van een datum, die dan nog discutabel is, kan men tot verkeerde conclusies komen. Eusebius heeft deze tekst ook niet toegevoegd aan zijn *Vita Constantini* als bewijs voor Constantijns bekering of van bepaalde maatregelen tijdens zijn heerschappij. Hij wou enkel een voorbeeld van de keizers ontwikkeld gedachtengoed. Zo moeten wij dit ook interpreteren.

In deze *Oratie* zien we welke invulling Constantijn geeft aan religie in zijn regering. Zo stelt Constantijn dat polytheïsme een organisatorische nachtmerrie is: "To whom could I pay especial worship without impiety to others?"²⁸³ Zo zou men geneigd kunnen zijn om hierin een bevestiging van Constantijns bekering en anti-heidense opstelling op een bepaald tijd te zien. En indien men de

---

²⁸¹ *Constantine and Christendom, The Oration to the Saints, The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross, The edict of Constantine to Pope Silvester*, in: *Translated Texts for Historians* (Vol. 39), GILLIAN CLARK, MARK HUMPHRIES en MARY WHITBY(eds.), Vertaald door: MARK EDWARDS, Liverpool, 2003, p. xxiii.

²⁸² H.A. DRAKE, *Suggestions of Date in Constantine's Oration to the Saints*, in: D. CLAY, *The American Journal of Philology* (Vol. 106, No. 3), Baltimore, 1985, pp. 335-349, <http://www.jstor.org/stable/295033> (geraadpleegd op 04-04-2011).

²⁸³ OC 3.2-4 *Constantine and Christendom, The Oration to the Saints, The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross, The edict of Constantine to Pope Silvester*, in: *Translated Texts for Historians* (Vol. 39), GILLIAN CLARK, MARK HUMPHRIES en MARY WHITBY(eds.), Vertaald door: MARK EDWARDS, Liverpool, 2003, pp. 4 – 6.

God uitkiest die niet verantwoordelijk is voor dat type gebeden, zou men de “wrath, strife and vituperation” van deze god kunnen opwekken.²⁸⁴ Dit zou dan gevolgen kunnen hebben voor het hele welzijn van het Romeinse Rijk. Uit deze passage merken we dus dat Constantijn het polytheïsme als een gevaar begon te zien voor de welvaart en welzijn binnen zijn rijk.

In een latere passage in *The oration to the saints* vinden we een beschrijving van Constantijn terug waarin hij zelf zegt dat hij wou dat hij vroeger al zo’n inzicht had gehad in religieuze zaken. Daar hij hoogstwaarschijnlijk tegen een christelijk publiek sprak kunnen we hierin een poging zien om zichzelf te beschermen tegen mogelijke christelijke critici. Constantijn verbleef namelijk ten tijde van de vervolgingen aan het hof van Diocletianus en zou daarom mede verantwoordelijk geweest. In de volgende tekst vinden we een zekere mate van biecht en berouw terug:

*“I fervently wish that this revelation had been granted to me long ago, if indeed the man is blessed who has brought up from infancy gladdened in the knowledge of things divine and in the beauty of virtue. And let this be said with moderation, for even if, as people say, it is not from earliest youth or from the cradle that the good are wise, it is none the less a welcome thing if they achieve wisdom even in the prime of youth.”*²⁸⁵

In dezelfde autobiografische opmerking vinden we zijn plannen voor de religiositeit van de Romeinse bevolking:

*“We, indeed, strive as much as possible to fill the uninitiated with such words of good hope, calling on God to be our help in the enterprise. For it is no easy task to turn the minds of our subjects to the service of God if they happen to be good, and more difficult still to reverse the course of those whose minds are bad and senseless, and make useful those who are useless.”*²⁸⁶

Constantijn trachtte via deze speech zijn toehoorders te overtuigen van de standvastigheid van zijn geloof in het christendom. Hij wilde zich hierdoor laten aanvaarden als hun leider.²⁸⁷ Indien dit werk authentiek van Constantijn is, wat door de meerderheid van de geleerden wordt aanvaard, straalt dit Constantijns christelijkheid en “anti-polytheïsme” uit. De datum van deze speech blijft echter cruciaal voor het interpreteren van Constantijns religiositeit en christelijke politiek.

In Eusebius’ *Vita Constantini* vinden we terug dat Eusebius regelmatig zo’n toespraken hield.

“Zijn toespraken deelde hij gewoonlijk in als volgt: om te beginnen voerde hij argumenten aan om de vergissing van het veelgodendom aan te tonen en om duidelijk te maken dat de afgoderij van het heidendom bedrog was en een bolwerk van goddeloosheid. Vervolgens stelde hij voor om de ene Soevereine God te leren kennen en hij

---

²⁸⁴ OC 3.2-4 *Constantine and Christendom, The Oration to the Saints, The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross, The edict of Constantine to Pope Silvester*, in: *Translated Texts for Historians* (Vol. 39), GILLIAN CLARK, MARK HUMPHRIES en MARY WHITBY(eds.), Vertaald door: MARK EDWARDS, Liverpool, 2003, pp. 4 – 6.

²⁸⁵ OC 11.1, *Constantine and Christendom, The Oration to the Saints, The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross, The edict of Constantine to Pope Silvester*, in: *Translated Texts for Historians* (Vol. 39), GILLIAN CLARK, MARK HUMPHRIES en MARY WHITBY(eds.), Vertaald door: MARK EDWARDS, Liverpool, 2003, p. 20 cf. H.A. DRAKE, *The Impact of Constantine on Christianity*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 128.

²⁸⁶ Eus. OC 11.1, vertaald door H.A. DRAKE, *The Impact of Constantine on Christianity*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 128.

²⁸⁷ H.A. DRAKE, *The Impact of Constantine on Christianity*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 111-130.

*ging dan verder met de leer van de Voorzienigheid, die alles regelt, zowel in het algemeen als voor ieder mens in het bijzonder.*²⁸⁸

Uit de latere periode, toen Constantijn enkel nog heerser was van het Westelijke Romeinse Rijk, vinden we steeds meer opschriften waar Constantijn als christelijk naar voor komt. Deze kunnen we zeker plaatsen in de toenemende vijandigheid tussen Licinius en Constantijn. In deze “Koude Oorlog” hadden religieuze aangelegenheden zeker een belangrijk aandeel binnen de keizerlijke ‘propaganda’. Zo was Licinius van mening dat de voorbeden die in de christelijke gemeenten werden uitgesproken niet voor hem waren bedoeld maar wel voor de door God beminde keizer, d.w.z. Constantijn.²⁸⁹

Dat Constantijn echter nog steeds voorzichtig moest omgaan met de heidense meningen vinden we ook terug in een latere wettekst. In 320 zou het Colosseum getroffen worden door de bliksem en de heidense gezagdragers in Rome voerden de gebruikelijke openbare rituelen voor de goden uit. Zij berichten dit aan Constantijn waarop deze stelde deze heidense rituelen steeds moesten worden uitgevoerd indien een paleis of openbaar gebouw op dezelfde wijze getroffen werd.²⁹⁰ Indien hij in 320 al een christen was dan wijst dit er op dat Constantijn nog steeds rekening moest houden met openbare rituelen om de Romeinse bevolking niet te bruskeren.²⁹¹

Een gelijkaardige conclusie kunnen we trekken uit een wettekst waarin een levendige dialoog tussen Constantijn en een groep veteranen uit maart 320 wordt beschreven. Dit tafereel brengt ons in herinnering dat de meeste soldaten in Constantijns leger en de legerleiding in 320 nog steeds heidens waren en hem op hun eigen heidense wijze begroetten.²⁹²

4.3.2 Constantijn als alleenheerser (324-337)

Het zou echter na de overwinning op Licinius zijn dat Constantijn ten volle zijn christelijkheid begon tentoon te spreiden. De Perzische sjah Shapur II verlangde na deze overwinning in contact te komen met de alleenheerser van het Romeinse Rijk en stuurde hem geschenken als teken van vrede en vriendschap. Hierop zou Constantijn eigenhandig een brief hebben terug gestuurd waarin hij zijn christelijke geloof en zijn succes op zijn vervolgers vermeldde. Hij uitte zijn wens dat Shapur II ook de christenen in zijn grondgebied zou beschermen.²⁹³

‘ik moet bekennen dat ik deze cultus als de leraar zie, van de kennis van de meest heilige god. ... De god die ik vertegenwoordig is diegene wie zijn teken mijn leger, gewijd aan God, draagt op hun schilden.’²⁹⁴

---

²⁸⁸ EUS VC. 4.29.

²⁸⁹ Eus. HE. 10.8.

²⁹⁰ Cod. Theod. 16.10.1.

²⁹¹ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 627.

²⁹² Cod. Theod. 7.20.2 cf. ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 594.

²⁹³ Eus. VC 4.8 Volgens Eusebius waren de Kerken van God in Perzie zeer talrijk en behoorden zeer vele gelovigen tot de kudde van Christus. Eus. VC. 4.9.1-13.1 Voor Constantijns brief aan sjah Shapur II: cf. NOEL LENSKI, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 81.

²⁹⁴ Eus. VC. 4.9.

Zijn in godsdienstig opzicht belangrijkste wapenfeit kwam nog geen jaar na zijn verovering van het oostelijk Romeinse Rijk tot stand. In 325 vond het eerste oecumenische concilie plaats in Nicaea. Tijdens dit concilie werd het arianisme veroordeeld en werden de lijnen van de geloofsbelijdenis vastgelegd. Dit credo geldt nog altijd (zie infra).²⁹⁵ Tijdens een korte toespraak aan het begin van het concilie benadrukt de keizer zijn geloof in en dank aan de Almachtige God. In de bronnen zien we dat Constantijn zich bezorgd maakt over de dogmatische twisten die een bedreiging zijn voor de eenheid van de kerk.²⁹⁶

Dat Constantijn nu meer en meer een christelijk imago aangemeten kreeg moet ons niet verwonderen. Zo zou het kleine stadje Orcistus in Phrygië hem om steun vragen. In de desbetreffende inscriptie uit 324/325 wordt melding gemaakt van zijn talrijke stedelijke voorzieningen, zijn dichtbevolkte forum, de keizerlijke standbeelden en het feit dat het een volledig christelijke gemeenschap was.²⁹⁷ Deze vermelding lijkt er op te wijzen dat de stedelingen verwachtten dat de keizer hun zal steunen op basis van hun religieuze geloof. Dit zou er op kunnen wijzen dat zijn het christelijk imago dan al doorgedrongen was tot alle kleinere steden in het Romeinse Rijk.

Volgens Eusebius was één van Constantijns allereerste daden als alleenheerser over het hele Romeinse Rijk, het bekend maken van zijn christelijk geloof aan de bevolking. Hierbij zou hij het christendom omschrijven als de reden van zijn overwinningen.

*“Toen nu alle gebieden aan hem onderworpen waren met de hulp van God, maakte hij de naam van zijn Verlosser, van wie hij die zegeningen had ontvangen, aan allen kenbaar en hij verkondigde als zijn mening dat Hij, niet hijzelf, de bewerker was van zijn overwinning”.*²⁹⁸

Hiervoor zou hij brieven gestuurd hebben naar enerzijds de Kerken van God en anderzijds de heidense bevolking in de steden uit alle provincies. Eusebius zou van deze laatste een origineel kopie getekend door de keizer in zijn bezit hebben.²⁹⁹ Deze is voor ons bewaard gebleven in zijn werk de *Vita Constantini*. In een brief aan de inwoners van de provincie Palestina verwijst Constantijn naar de opperste God als de bron van alle goede dingen. Volgens Constantijn bewijzen de feiten dit:

“Voor de mensen die een juiste en verstandige mening hebben over de Machtige, is het sedert lang al die tijd overduidelijk geweest en stond het boven alle twijfel dat er steeds een groot onderscheid is geweest tussen diegenen die de voorschriften van het heilige christelijke geloof nauwgezet naleefden en de vijanden van dat geloof die het bewust met minachting behandelden. Maar heden is door gebeurtenissen die nog evidentier zijn,

---

²⁹⁵ De standaard geloofsbelijdenis voor de meeste kerken is niet het credo van Nicaea, maar wel de uitbreiding en verduidelijking ervan, zoals vastgelegd op het tweede oecumenische concilie, dat van Constantinopel in 381.

²⁹⁶ Eus. VC. 3.12: cf. Zie Eus. VC. 2.64- 72 Constantijn schrijft een brief naar Alexander en Arius om tot eensgezindheid te komen.

²⁹⁷ CIL III. 352.

²⁹⁸ EUS VC. 2.23.

²⁹⁹ EUSEBIUS, *Life of Constantine*, (vert. en aant. door A. CAMERON en S. G. HALL) , in : B. BOSWORTH , M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1999, p. 240 suggeren dat Eusebius mogelijk in het bezit van deze kopie kon komen via de keizerlijke notaris Marianus. Bovendien was een lokale kopie gestuurd naar iedere provincie en was Eusebius' stad van Caesarea de lokale metropolis.

*en door successen die nog overtuigender zijn, het ongerijmd van enige twijfel aangetoond en is het duidelijk hoe groot de kracht van de Almachtige wel is.*³⁰⁰

Zo kan Constantijn de superioriteit van het christendom mogelijks aangetoond zien door recente gebeurtenissen, nl. zijn eigen overwinningen. Hierdoor zou Constantijn net zoals vroegere keizers hebben gereageerd tegenover hun patroongoden. Het geloof in de christelijke god en hoe hij wordt gezien als dienaar van de christelijke God wordt in de tekst ook door Eusebius expliciet vermeld:

*“Het zou inderdaad ongerijmd zijn dat hun standvastigheid en zielenkracht [van de christenen] werd opgemerkt tijdens het bewind van lieden die gedreven waren om ze te vervolgen wegens hun toewijding aan God, maar dat hun roem niet nog meer zou schitteren en niet nog meer gezegend zou zijn, nu de dienaar van God het Rijk bestuurt.”*³⁰¹

Het doel dat Constantijn zichzelf stelt wordt nogmaals duidelijk bij een bekende gebeurtenis, namelijk een feestmaal waarop hij bisschoppen had uitgenodigd. Hierin zou de keizer de opmerking gemaakt hebben “You are bishops of those within the Church, but I am perhaps appointed by God over those without.”³⁰² In deze passage laat Constantijn ogenschijnlijk merken hoe hij de relatie tussen de kerk en staat ziet en welke missie hij van God heeft ontvangen. We moeten echter het belang van deze passage niet overschatten omdat ze moet gezien worden binnen haar context. Constantijn was de bisschoppen aan het entertainen en had het waarschijnlijk maar terloops vermeld.³⁰³

4.3.3 Ziekte en dood

Op Pasen 337 werd Constantijn ziek op een reis naar de Perzische grens. Op deze reis zou hij een tussenstop in het Heilige Land gepland hebben, waar hij zich wou laten dopen in de Jordaan.³⁰⁴ Echter na 80 kilometer moest Constantijn de reis noodgedwongen stopzetten. Beseffend dat het einde nakende was, ging hij naar Nicomedia en besliste om er gedoopt te worden door de ariaanse bisschop Eusebius van Nicomedia.³⁰⁵ Niet veel later stierf Constantijn in een villa in de voorstad genaamd Achyron, op 22 mei 337.³⁰⁶

Na het vernemen van zijn vaders dood haastte Constantius II zich uit het Oosten naar Nicomedia. Van hieruit vervoerde hij zijn vaders lichaam naar Constantinopel. De burgers van Rome ijverden voor het overdragen van de lichamelijke resten aan hun stad. Constantius II koos er echter voor om hem in Constantinopel in zijn nieuwe Mausoleum van de Heilige Apostelen te begraven.³⁰⁷

---

³⁰⁰ Eus. VC. 2.24.

³⁰¹ Eus. VC. 2.29.

³⁰² Eus. VC. 4.24.

³⁰³ EUSEBIUS, *Life of Constantine*, (vert. en aant. door A. CAMERON en S. G. HALL), in: B. BOSWORTH, M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1999, p. 320.

³⁰⁴ Eus. VC. 4.61.1, 62.2; Soc. HE. 1.39.1; Soz. HE. 2.34.1.

³⁰⁵ Soc. HE. 1.39.2-4; cf. Eus. VC. 4.61.1-62.5 : cf. H. POHLSANDER, *The Emperor Constantine*, Londen - New York, 1996, p. 75-76.

³⁰⁶ Soc. HE. 1.40.3; Aur. Vict. *Caes.* 41.16 cf. NOEL LENSKI, *The Reign of Constantine*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 82.

³⁰⁷ Eus. VC. 4.65.1-71.2; Lib. *Or.* 59.74; Aur. Vict. *Caes.* 41.17.

Het feit dat Constantijn pas op zijn sterfbed werd gedoopt wordt soms gebruikt als een indicator dat hij onzeker bleef over zijn geloof tot op dat moment. Maar het doopsel in de oudheid kreeg een andere invulling dan wij geneigd zijn eraan te geven. Door zijn doop uit te stellen zou de keizer er verzekerd van zijn dat al zijn zonden zouden vergeven zijn. Constantijn zou op dit moment tegen zijn imperiaal hof verteld hebben: “nu weet ik dat ik waarlijk gelukkig ben, nu weet ik dat ik het eeuwige leven waardig ben, nu weet ik dat ik deel heb aan het goddelijke licht.”³⁰⁸ Constantijn was dus zeker van geloof, zelfs als zijn onderdanen dit niet waren. Het lijkt er zelfs op dat door sommige een traditionele imperiale begrafenis in Rome werd verwacht.³⁰⁹ De begrafenis zelf was nieuw en duidelijk christelijk. Maar heel wat tradities zouden maar lichtjes verschillen van de heidense, die gehanteerd werden bij imperiale consecratie in de voorgaande eeuwen. Zelfs de symboliek die gehanteerd werd op de munten ter ere van zijn nagedachtenis blijven dubbelzinnig. De munten werden geslagen met de traditionele iconografie van de imperiale *consecratio*, en Constantijn werd de titel *divus* gegeven op inscripties uit 337 (Munt 8).³¹⁰

In de bronnen komt de christelijkheid van Constantijn dus steeds duidelijker naar voor naar het einde van zijn heerschappij. We moeten er echter op wijzen dat Constantijn dit als zijn persoonlijke religie beleed. Als keizer van het Romeinse Rijk zou zijn religiositeit echter open blijven voor heidense interpretaties. Als we kijken naar de inscriptie van Orcistus moet de christelijkheid van Constantijn en zijn voorkeur hiervoor bekend zijn bij een deel van de bevolking zeker na 324. Uit de *orations to the saints* zien we ook dat de keizer het heidendom aanschouwt als een ‘organisatorische nachtmerrie’. Het is dus goed mogelijk dat de keizer de wens had het Romeinse Rijk christelijk te maken. Deze wens kan dan zowel politiek als religieus gefundeerd zijn. Het blijft echter moeilijk om een bepaald datum van zijn ‘conversie’ vast te pinnen. Het is perfect mogelijk dat dit een evolutie van vele jaren was geweest.

Besluit:

Constantijn was misschien niet de fervente christen die velen er in hoopten zien. Maar niettemin had hij wel het enthousiasme van een bekeerde en zou hij niet afwijken van zijn gevoel dat God hem uitverkoren had om Zijn wensen uit te voeren. Hij zou immers al de vervolgers van christenen verslaan en de christenen steunen in het Romeinse Rijk en daarbuiten.³¹¹ Dit trachtte hij naar zijn beste vermogen uit te voeren. In zijn leven streefde hij ernaar het Romeinse Rijk christelijk maken.

In zijn briefcorrespondentie zien we dat hij zelf argumenten aandroeg voor zijn christelijke religiositeit. Hij moest echter nog steeds rekening houden met de heidense meerderheid in zijn Rijk. Naarmate zijn macht groeide kon hij hier steeds openlijker voor uit komen. Na zijn overwinning op

---

³⁰⁸ Eus. VC. 4.63.1.

³⁰⁹ EUS. VC. 4.69.

³¹⁰ Eus. VC. 4.73 : cf. A. CAMERON, Constantine and Christianity, in : E. HARTLEY, J. MAWKES, M. HENIG en F. MEE (eds.), *Constantine The Great, York's Roman Emperor*, York, 2006, p. 101 ; NOEL LENSKI, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 82.

³¹¹ Eus. VC. 4.8 Zijn invloed in het buitenland zou echter minimaal blijven door de Perzische Sjah Shapur II te overtuigen tolerant te handelen tegenover de christenen.

Maxentius zien we dat hij het meer en meer gaat opnemen voor de christenen. Aanvankelijk zou hij zijn christelijkheid benadrukken tegen mede-christenen maar later ook tegen heidenen. Zo zien we dat hij vanaf 324 de cultus van de christenen als zijn persoonlijke godsdienst gaat propageren maar niet als de officiële godsdienst van het Romeinse rijk. Hier ging hij echter wel naar streven.

Niettemin vinden we ook diverse bronnen waarin hij verbonden wordt met de hoogste zonnegod. Dat Constantijn tijdens zijn eerste jaren van zijn heerschappij van het westelijk Romeinse rijk experimenteerde met het syncretisme van tussen deze twee lijkt een zeer plausibele aanname, een vermenging die overigens al voorkwam. We zien immers dat ook christenen in deze periode en ervoor de zon en christus gaan vergelijken.

Ondanks de verwoede pogingen van Eusebius zou Constantijn religiositeit voor de Romeinse bevolking voor velerlei interpretaties vatbaar blijven. Het Romeinse rijk beschikt immers over pre-industriële middelen en infrastructuur waardoor zo'n ommekeer moeilijk doordringt tot alle uithoeken van het rijk. We kunnen echter wel concluderen dat door middel van zijn schriftelijke correspondentie de elite en dichte kenniskring van Constantijn op de hoogte moet geweest zijn van zijn bekering tot het christendom. Als we de petitie van Orcistus in rekening brengen zou het christelijke geloof van de keizer vanaf 324/325 toch enigszins tot de doorsnee Romein moeten zijn doorgedrongen. We hebben echter gezien dat de christelijke symboliek doorheen zijn rijk op diverse manieren kon worden geïnterpreteerd. Keizer Constantijn zou echter over veel meer middelen beschikken om zijn steun aan de christenen en zijn persoonlijk geloof aan de doorsnee Romein te uiten.

Deel 5: De ‘christelijke’ politiek van Constantijn

Inleiding:

Het uitgangspunt van dit hoofdstuk is de keizerlijke politiek die Constantijn hanteerde tegenover het christendom. In dit kader gaan we op zoek naar de impact die de politieke en religieuze context van een ineenslopende tetrarchie had op Constantijn. Eén van de belangrijkste middelen waarover Constantijn beschikte was de keizerlijke wetgeving. Hier bekijken we in welke mate Constantijn de christenen bevoordeelde. We onderzoeken niet alleen of dit enkel een politieke beslissing was of ingegeven werd door zijn christen-zijn maar ook welke gevolgen dit had voor het christendom in het Romeinse Rijk. In een tweede deel gaan we kijken naar de imperiale bouwpolitiek. Hier gaan we op zoek naar de infrastructuur en financiële middelen die de keizer ter beschikking stelde aan het christendom. In het derde deel gaan we kijken of de christenen zelf dankzij zijn politiek in staat waren om hoge functies en aldus grotere verantwoordelijkheden binnen het Rijk te verwerven. Als slot bekijken we de relatie tussen Constantijn en de christelijke kerk. Hier gaan we kijken welke visie Constantijn had voor de kerk en welke invloed hij op de evolutie van deze had.

5.1 Constantijns wetgeving tegenover de christenen

We beschikken over ongeveer 330 bewaard gebleven wetten die door Constantijn werden uitgevaardigd in de periode van 312 tot 337. Zijn wetgevend programma heeft geen uitzonderlijk innovatief noch conservatief karakter, maar blinkt wel uit door zijn “reactieve kwaliteit”. We zien dat de wetten zodanig waren opgesteld dat ze konden inspelen op concrete situaties. Ze verduidelikten en breidden uit maar de verschillende inhoudelijke beginselen van het Romeinse recht bleven erin vervlecht. Als we al kunnen spreken van Constantijn als een wettelijk innovator, dan komt dit het best naar voor in zijn poging om de legale procedures aan te passen.³¹² We zien dat het uitgangspunt van de wetgeving was om te voldoen aan de tevredenheid van de rechtzoekenden in burgerrechtelijke zaken.³¹³

In dit deel gaan we eerst in op één van de belangrijkste maatregelen die tijdens Constantijns heerschappij worden genomen: het beëindigen van de vervolgingen en het erkennen van het christendom als een *religio licita* binnen het Romeinse Rijk. Daarna bekijken we of de keizer juridische maatregelen getroffen heeft om het christendom te bevoordelen. We sluiten dit af door te bestuderen of zijn wetgeving een christelijke invloed heeft ondergaan.

---

³¹² Bv. in Cod. Theod. 11.3.1 (313) verwijst naar de keizer die zelf de fiscale balans per provincie controleert.

³¹³ Cod. Theod. 2.18.1; cf. CAROLINE HUMFRESS, Civil Law and Social Life, In: NOEL LENSKI (ed.), The Cambridge Companion to The Age Of Constantine, Cambridge, 2006, pp. 207-208.

5.1.1 De christenen getolereerd

Het “Edict van Milaan” wordt op heden nog altijd aanzien als het keerpunt voor de verspreiding van het christendom. Algemeen wordt aangenomen dat het christendom hier voor de eerste maal op een wettelijke basis getolereerd werd na een periode van intensieve vervolgingen. Het “Edict van Milaan” van Licinius en Constantijn werd echter door andere edicten voorafgegaan. Valerianus (253-260) was de tweede keizer in een decennium die de christenen ging vervolgen. In 260 zou – meteen na vernederende gevangenneming van keizer Valerianus door de Perzische sjah Shapur³¹⁴ – de eerste legalisatie van het christendom in het Romeinse Rijk plaatsvinden. Zijn zoon Gallienus (253-268) liet de christelijke kerk met rust. Door de Perzische opmars in het Oosten leek het de keizer raadzaam de loyaliteit van de aanzienlijke christelijke minderheden niet op de proef te stellen. In 260 kondigde hij een tolerantie-edict af, dat veertig jaar zou gelden, genaamd de Longa pax of ‘De Lange Vrede’.³¹⁵ In het edict dat we kennen dankzij Eusebius zien we dat “alle plaatsen van godsdienstoefening weer vrij toegankelijk zullen zijn” en dat alle bisschoppen “toestemming krijgen om de zogeheten begraafplaatsen weer in bezit te nemen”.³¹⁶

In 303 werd het christendom in het licht van de religieuze hervormingen van Diocletianus terug een ongeoorloofde godsdienst. Wat begon als een “zuivering” van christenen uit het hof en uit het leger werd op 24 februari gevolgd door algemene maatregelen die binnen het hele rijk moesten worden nageleefd. Hierbij moesten kerken worden vernietigd, verloren christelijke ambtenaren hun betrekking en werden christelijke bijeenkomsten verboden. Een jaar later zou opnieuw een algemeen offeredict worden uitgevaardigd.

De uitvoering van de decreten was echter niet overal gelijk: intensiteit, duur, volledigheid vertoonden enorme verschillen van gebied tot gebied, en van keizer tot keizer.³¹⁷ De vervolgingen vonden vooral in het Oosten plaats. Zoals we al hebben gezien deed Constantius Chlorus, keizer van het Westen, het minst moeite om de decreten van Diocletianus in zijn gebieden na te leven. Hij limiteerde zijn vervolgingen tot het vernielen van enkele kerken.³¹⁸ Toen Constantijn in 306 de positie van zijn vader overnam maakte hij officieel een einde aan de christenvervolgingen in zijn gebieden, en gaf hij de geconfisqueerde bezittingen terug aan de christenen.³¹⁹ De bronnen wijzen er ons op dat dit niet gebeurde dankzij een bekering tot het christendom maar het lijkt ons logischer dit te beschouwen als een politieke daad. Constantijns gebieden waren immers niet zo sterk gekerstend en de christenen werden bij zijn uitroeping tot *imperator* en keizer in de realiteit al langer niet meer vervolgd. Deze beleidsdaad zou echter zijn politieke en wetgevende onafhankelijkheid tegenover Galerius bevestigen. Galerius was immers gekant tegen de opvolging van Constantius Chlorus door diens zoon Constantijn. Met deze maatregelen hoopte Constantijn waarschijnlijk interne rust binnen zijn rijk te verkrijgen. Even

---

³¹⁴ Lact. *DMP*. 4.1-6.7.

³¹⁵ PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p. 280; EGINHARD MEIJERING, *Geschiedenis van het vroege Christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004 p. 328.

³¹⁶ *EUS HE*. 7.13: cf. T.D. BARNES, *Early Christian Hagiography and Roman History*, Tübingen, 2010, pp. 98-99.

³¹⁷ G.E.M. DE STE. CROIX, *Aspects of the "Great persecution"*. in: *HThR*, 47, 1954, p. 101-102.

³¹⁸ Lact. *DMP*. 15.7.

³¹⁹ Lact. *DMP*. 24.

later zou Maxentius dezelfde maatregelen uitvaardigen binnen zijn gebieden en zouden de christenen nu gedoogd worden.³²⁰ We zien dat o.a. Galerius en Maximinus II Daja hierin volharden.

Het Edict van Serdica (311)

In 311 maakte senior Augustus Galerius met het edict van Serdica een einde aan deze vervolgingen. Het “Galerius-edict” is ons overgeleverd in het Latijnse origineel door Lactantius³²¹ en in een (aangepaste) Griekse vertaling door Eusebius.³²² Galerius, die aanvankelijk één van de allerergste vervolgers was, liet het edict schrijven kort voor zijn dood. Doordat de wetgeving van de senior Augustus bindend was voor alle keizers, werd het edict uitgevaardigd op naam van Galerius, Maximinus Daia, Licinius en Constantijn.³²³ In de *De mortibus persecutorum* schetst Lactantius het kwalijke einde van de keizers. Hierin zag hij de ziekte van Galerius, die deze uiteindelijk erkende als een straf van de machtige christelijke god, als reden om deze tolerantie toe te staan.³²⁴ Dat Galerius echter niet overging tot deze tolerantie uit een geloofsbekering zou vaststaan. Daarvoor was het edict in een te onvriendelijke bewoording tegenover de christenen opgesteld:

‘Het is weer toegestaan om christen te zijn; zij mogen de gebouwen waarin zij gewoonlijk bijeenkwamen weer herstellen, op voorwaarde dat zij niets ondernemen tegen de gevestigde orde. Wij zullen in een ander schrijven aan de rechters meedelen, waar zij zich hebben aan te houden.’³²⁵

Baker zag in het edict van Serdica een poging van de keizer om van de christelijke kerken een *collegium licitum*, een corporaat lichaam met rechten en verplichtingen gedefinieerd door de wet, te maken. Zo ziet hij het tolerantie-edict als een verandering van methode om dezelfde resultaten (onderdrukking) te bekomen. De christelijke gemeenschap zou dan een van de vele worden, allen gesanctioneerd en beschermd door de staat. De christenen hebben volgens deze auteur dit soort van tolerantie nooit aanvaard. De kerk weigerde om een onderdeel van de collegia te worden: het weigerde om erfelijk te zijn en het wou al helemaal niet een gesloten samenleving worden, zoals met de collegia in deze tijd aan het gebeuren was.³²⁶

Deze hypothese van Baker lijkt mij echter weinig hout te snijden. De reden waarom de christenen werden vervolgd was niet dat ze opereerden buiten de staat. Het was enerzijds omdat ze weigerden te offeren aan de heidense goden – en aldus een gevaar vormden voor de goddelijke gunsten aan het Romeinse rijk – en anderzijds omdat gestreefd werd naar een terugkeer van de oude traditionele goden. Het omvormen van christendom naar gesloten collegium zou hierop niet het antwoord vormen.

---

³²⁰ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 38

³²¹ Lact. *DMP.* 34.

³²² Eus. *HE.* 8.17.3-10 Zo vinden we bij Eusebius dat hij het Latijnse “in gevaar brengen en verstrooien” van christenen opgetekend door Lactantius in zijn eigen tekst gaat vertalen als veel christenen “de dood vonden”.

³²³ EUS *HE.* 8.17. 3-5 Bij Eusebius zien we dat er enkele namen ontbreken. Maximinus Daia zou mogelijk door Eusebius niet worden vernoemd doordat hij zich kort hierna terug ontpopte als verbeterd vervolger. Maxentius zou hier niet toe behoren omdat hij in 308 tot staatsvijand was verklaard.

³²⁴ Lact. *DMP.* 33, 6; Cf. Eus. *HE.* 8.16.2-4 maakt ook melding van de ziekte van Galerius als een door God gezonden straf.

³²⁵ Eus. *HE.* 8.18.9.

³²⁶ G. P. BAKER, *Constantine the Great and the Christian Revolution*, Londen, 1931, pp. 134-135.

Als we kijken naar de politieke context waarin we ons in 311 bevinden zou het logisch zijn dat Galerius vreesde voor een nieuwe burgeroorlog na zijn nakende dood. Dit edict zou dan ook een mogelijk antwoord zijn van Galerius op de machtsstrijd tussen de heersers van de verschillende rijkdelen.³²⁷ Deze machtsstrijd zou dan al voor zijn dood aan de gang zijn en zou hoogstwaarschijnlijk na zijn dood tot een climax kunnen komen. Met het beëindigen van de vervolgingen zou hij kunnen getracht hebben meer stabiliteit en interne rust te brengen in het Oosten met het oogmerk om een mogelijk treffen te vermijden.

Mogelijk kondigde Galerius het edict af omdat de vervolgingen al niet meer op de steun van de massa konden rekenen en de vervolgingen op zich een mislukking waren.³²⁸ Dit laatste zien we nogmaals bevestigd in de eigenlijke tekst van het edict:

*“Wij hebben echter gezien dat velen nog aan deze dwaasheid vasthouden; en ook, dat zij aan de ene kant de hemelse goden geen gepaste eer bewijzen, terwijl ze aan de andere kant de God van de christenen niet kunnen vereren: daarom hebben wij, gelet op onze menslievendheid en onze vaste en voortdurende gewoonte om alle mensen vergiffenis te schenken, in goedgunstigheid gemeend onze vergevingsgezindheid ook in deze kwestie te moeten laten blijken.”*³²⁹

Alhoewel het tolerantie-edict van Serdica het christendom nu erkent als een zogenaamde *religio licita*, een geoorloofde religie, zou dit echter geen definitief einde maken aan de vervolgingen. Binnen de zes maanden na de uitvaardiging van het edict zou Maximinus Daia in het oostelijke rijk de vervolgingen hernemen. Zo ging hij graag in op beden van lokale steden om christenen te verdrijven uit hun gemeenschappen. Hij liet vervalste “Handelingen van Pilatus”, die het christendom belasterden, publiceren en onderwijzen in scholen en hij gaf geloof aan orakels die hernieuwde aanvallen op belangrijke christenen aanprezen.³³⁰

Het Edict van Milaan

In 313 moest Maximinus Daia na het verliezen van de Slag bij Adrianopel op de vlucht voor het leger van Licinius. Daia werd later in het jaar gedood en Licinius nam zijn gebieden over. Enkele maanden later zouden Licinius, nu heerser van het oostelijk deel en Constantijn, heerser van het westelijk deel, elkaar ontmoeten. In Milaan benadrukten beide Augusti hun nieuwe alliantie door een huwelijk tussen Licinius en Constantijns halfzuster Constantia. Tijdens deze bijeenkomst werden er ook besprekingen gevoerd over de politieke situatie en werd hun toekomstig politiek beleid bepaald.

---

³²⁷ EGINHARD MEIJERING, *Geschiedenis van het vroege Christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004, p. 381 Hierbij stelt hij in zijn hypothese dat Constantijn zijn steun kon hebben beloofd aan één van de twee mogelijke opvolgers op voorwaarde dat ook hij de christenen zou tolereren. Ik ben echter van mening dat we over onvoldoende bronnen beschikken om hier tot sluitende conclusies te komen.

³²⁸ PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p. 24; F.G. NAEREBOUT & H.W. SINGOR, *De Oudheid, Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, Amsterdam, 2008, p. 421.

³²⁹ Eus. HE. 8.18.9.

³³⁰ Lact. DMP. 36.3-37.2, 48.4; Eus. HE. 8.14.7-10, CIL 3.12132: cf. H.A. DRAKE, *The Impact of Constantine on Christianity*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 122.

De religieuze onrust van het voorbije decennium vormde zeker een van de gespreksonderwerpen. Tijdens deze besprekingen kwam het zogenaamde “Edict van Milaan” tot stand. Deze moderne term is echter ongelukkig gekozen. Het is ten eerste geen edict zijn en ten tweede zou het nooit publiek gemaakt zijn. We beschikken over twee versies van dit “edict”. Het eerste in het Latijn gepubliceerd door Lactantius³³¹ en een tweede versie, in het Grieks, door Eusebius.³³²

In dit document werden de Romeinse burgers vrij gelaten om zelf hun religie te kiezen en te belijden. De keizers verkondigden dat:

*“Al lange tijd heeft bij ons de gedachte post gevat, dat de vrijheid van godsdienst niet aan mensen ontzegd moet worden; ook meenden wij dat aan ieder van ons het recht moet worden gegeven om naar eigen inzicht en wens te bepalen hoe hij zijn godsdienstige plichten wil vervullen; daarom hebben we vastgesteld, dat iedereen (en dus ook de christenen naast de anderen) de vrijheid heeft om de godsdienst van zijn keuze aan te hangen en de religieuze praktijken naar eigen overtuiging in te richten”.*³³³

Dit “Edict van Milaan” herhaalt hier dus in feite het eerder vastgelegde keizerlijk besluit van religieuze tolerantie tegenover de christenen uit het Edict van Serdica (311). Ook Galerius’ afkondiging dat zijn edict werd opgesteld “for the advantage and benefit of the state” en om “set everything in accordance with the ancient laws and public discipline of the Roman” worden gelijkaardig verwoord in het “edict van Milaan”³³⁴

Het “edict van Milaan” was een bevestiging zijn dat vanaf nu religieuze tolerantie binnen het hele rijk werd nagestreefd. De enige plaats waar dit “edict” relevantie had was in de gebieden die Licinius had veroverd op Maximinus Daia. De twee versies die we hebben van het “edict van Milaan” zijn te vinden in brieven gericht aan de provinciegouverneurs uit de voormalige gebieden van Maximinus Daia, in naam van Licinius. Het zou dan ook logisch zijn dat deze keizer het brein achter dit edict was. Constantijn streefde immers al in 306 religieuze tolerantie in zijn gebieden na en het tolerantie-edict van Galerius in 311 was ook in zijn naam uitgevaardigd.³³⁵

Alhoewel Constantijn misschien niet het brein achter het edict van Milaan was zien we toch dat hij – samen met zijn mede-keizer Licinius streefde naar een tolerantie tegenover de christenen en het christendom beschouwde als een officieel geoorloofde godsdienst. Hiermee hoopte hij een einde te maken aan de tien jaar vervolgingen die binnen het Romeinse Rijk hadden gewoed. De christenen zouden nu in het hele Romeinse Rijk officieel op gelijke voet staan met de heidenen.

---

³³¹ Lact. *DMP.* 48. 2-12.

³³² Eus. *HE.* 10.5.2-14.

³³³ EUS *HE.* . 10.5.2.

³³⁴ Lact. *DMP.* 34.1; H.A. DRAKE, The Impact of Constantine on Christianity, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 121-123.

³³⁵ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, pp. 139-140, 143-144 en 152.

Dat Constantijn tijdens zijn hele heerschappij deze tolerantie tegenover christenen bleef nastreven staat vast. Zo vaardigde hij op 25 december 323 een wet uit. Deze bepaalde dat als een persoon een geestelijke of aanhanger van het christelijk geloof dwong een heidens offer uit te voeren, hij moest:

“Beaten publicly with clubs, provided his legal status so permits. If, however, the consideration of his honourable rank protects him from such an outrage, he shall sustain the penalty of a very heavy fine, which shall be vindicated to the cities.”³³⁶

Deze wettekst leert ons dat Constantijn streefde naar een vreedzame politiek tegenover de christenen maar dat niet al zijn onderdanen hier steeds gehoor aan gaven.

5.1.2 Wetgeving ten voordele van de christenen

In het zogenaamde edict van Milaan werd ook beslist dat de christelijke eigendommen die geconfisqueerd werden tijdens de vervolgingen, moesten worden teruggegeven. Indien dit niet lukte moest een financiële schadeloosstelling worden toegekend. Door de samenwerking met Licinius in 313 werd dit door hen uitgebreid tot het ganse rijk.

Uit een afschrift van de keizerlijke brief aan Anulinus uit 313 blijkt dat Constantijn later geen spijt had van deze beslissing. Zo stelde hij:

“... maar toen die godsdienst [het christendom] bij wet werd aanvaard en aangenomen, ging het met de naam van de Romeinen voorspoediger dan ooit; door de erkenning van die godsdienst ontvingen alle mensen veel geluk”³³⁷

In deze brief is Constantijn van mening dat de mannen, die verantwoordelijk zijn voor de verheerlijking van God, in ruil voor hun inspanningen iets dienen terug te ontvangen. Vanaf nu zouden de christelijke priesters volgens de wet van al hun burgerlijke taken worden vrijgesteld.³³⁸ Fox noteert dat dit voorrecht reeds was toegekend aan priesters van Egypte en ‘uitzonderlijke sofisten’.³³⁹ Hierbij zouden de christelijke priesters ook door de staatskas in hun onderhoud moeten worden voorzien. Deze wettelijke voordelen zorgden voor zo'n sterke rush naar het priesterschap, dat die al vlug meer moesten worden gecontroleerd. In 320, en opnieuw in 326, zag Constantijn zich gedwongen om een wet uit te vaardigen tegen heidenen die beweerden christelijke geestelijken te zijn. Deze probeerden zo hun burgerlijke verplichtingen te omzeilen.³⁴⁰

De christelijke bevoordeling stopte hier echter niet. In 321 verkreeg de kerk het recht om *erfenissen* te ontvangen.³⁴¹ De keizers hadden vroeger hun veteranen al het voorrecht gegund legaten te

---

³³⁶ Cod. Theod. 16.2.5.

³³⁷ Eus. HE. 10.7.1.

³³⁸ Cod. Theod. 16.2.1.2-7.

³³⁹ ROBIN LANE FOX, De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.), Amsterdam, 1991, p. 595.

³⁴⁰ Cod. Theod. 16.2.2-4.

³⁴¹ Cod. Theod. 16.2.4.

ontvangen. De wet voor de kerk bevatte echter een bijzonder aspect: hij bekrachtigde de geldigheid van de legaten die iemand op zijn sterfbed vermaakte. Iets wat natuurlijk bijzonder gevoelig lag vanwege de nadrukkelijke aanwezigheid van geestelijken bij iemands sterfbed.³⁴² Dit privilege leidde er al snel toe dat het patrimonium en de inkomsten van de kerk bleven groeien.

Vermeldingswaardig is ook de inscriptie waarin Constantijn de stad Orcistus na een petitie een maatschappelijke status toekende en dus onafhankelijk maakte van zijn heidense buur Nacoleia (zie *infra*).³⁴³

In 316 gaf Constantijn de bisschoppen het recht slaven vrij te laten binnen de muren van de kerk.³⁴⁴ In 321 legde Constantijn de enige voorwaarden vast die golden voor het bevrijden van slaven. Het moest met de instemming van de eigenaar zijn en het moest gebeuren in een kerk in aanwezigheid van de geestelijkheid. Dit zou geldig worden verklaard zonder verdere formaliteiten. Hierdoor zouden de clerici hun eigen slaven gemakkelijk kunnen vrijlaten.³⁴⁵ Constantijn schakelde de Kerk ook verder in bij de civiele *rechtspraak*. In 318 werd bepaald dat de zaak op wens van de partijen kon worden overgedragen aan het hof van de bisschop. Zelfs wanneer het horen van een zaak reeds was begonnen voor een burgerlijke rechter. De beslissing van de bisschop was bindend.³⁴⁶ Constantijn betrok de Kerk dus in het burgerlijk recht, maar we moeten dit feit niet overdrijven. Zo zou Constantijn nooit de bedoeling hebben gehad om de burgerlijke rechter te vervangen door kerkelijke. Hij wilde enkel het rechtssysteem uitbreiden door betrouwbare religieuze lokale leiders erin te betrekken. Hij wou zo het keizerlijk rechtssysteem ontlasten.³⁴⁷

5.1.3 Christelijke aspecten in Constantijns wetgeving

Dat de keizer de christenen ging bevoordelen via zijn wetten staat buiten kijf. We kunnen ook in de verleiding komen om een bepaalde christelijke invalshoek toe te schrijven aan Constantijns wetgeving en op deze manier bewijs zoeken voor de christelijkheid van Constantijn. De contemporaine christelijke schrijver Eusebius was zonder twijfel één van de allereersten die Constantijn een accent zag geven aan zijn wetgeving. Later zouden de kerkhistorici Socrates en Sozomenus (5e Eeuw) zijn wetgeving ook door een christelijke bril aanschouwen.³⁴⁸

We beschikken over een hele reeks van sociale en morele wetten die vragen opwerpen over de christelijke motieven. Zo zou Constantijn kruisiging hebben afgeschaft. Verder verbood hij het ontsieren van het gezicht, 'het beeld van de goddelijke schoonheid'. Hierbij moesten vanaf nu de

---

³⁴² ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 595.

³⁴³ ILS 6091.

³⁴⁴ *Corpus Iuris Civilis* 1.13.1.

³⁴⁵ *Cod. Theod.* 4.7.1.

³⁴⁶ *Cod. Theod.* 1.27.1.

³⁴⁷ CAROLINE HUMFRESS, *Civil Law and Social Life*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 220.

³⁴⁸ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, pp. 50-52 voor invloed van christendom in wetten van Constantijn.

misdaden van diegene die veroordeeld waren tot de gladiatorenschool of de mijnen op hun handen of enkels worden getatoeëerd.³⁴⁹

In de codex Theodosianus zien we ook dat de zondag vanaf Constantijn een feestdag, *Venerabilis dies solis*, werd. Dit was wel in een heidense vorm gegoten maar was mogelijks geïnspireerd op de christelijke zondag.³⁵⁰ Eusebius vermeldt hierbij in zijn *Vita Constantini*:

“Hij vaardige ook een edict uit dat een dag vastlegde die bijzonder geschikt was voor de gebeden, die dag namelijk die waarlijk de eerste en de belangrijkste is, de dag van onze Heer en Verlosser... hij beval dat voor alle onderdanen van het Romeinse Rijk de dag des Heren een rustdag moest zijn...”³⁵¹

Later voegde hij hier enkele uitzonderingen aan toe. Zo was het toegestaan om te werken in de landbouw bij gunstig weer.³⁵² Vier maanden later mocht ook de vrijlatingen van slaven doorgaan in de kerk³⁵³. In geen enkele van deze twee latere aanpassingen vinden we echter de christelijke term ‘de dag des Heren’ zoals Eusebius beweerd terug.³⁵⁴

De oude huwelijkswetten werden afgeschaft. Deze bepaalden dat het ongetrouwd blijven benadeeld werd, weduwen moesten hertrouwen continentie en kinderloze echtparen niet geduld werden.³⁵⁵ Het christendom zou immers de maagdelijkheid en seksuele continentie van grotere waarde achten dan het belang van het huwelijk en het hebben van kinderen. Het zou logisch zijn dat de christenen hier belang bij hadden.

We moeten echter beseffen dat Constantijn grotendeels de traditionele lijnen binnen zijn wetgeving behoudt. De meerderheid van die wetten waren apathisch voor mogelijke ‘eisen’ van het christendom.³⁵⁶

Besluit

We hebben dus gezien dat Constantijns wetten noch conservatief noch innovatief zijn. Ze hebben wel een ‘reactieve kwaliteit’. Of ze nu christelijk gemotiveerd zijn of niet is niet helemaal duidelijk. We moeten ons er immers bewust van zijn dat de meeste wetten hoogstwaarschijnlijk zijn opgesteld door ‘heidenen’. De vraag waar Constantijns invloed begint en eindigt is daarom zeer moeilijk te beantwoorden. Zoals ik hierboven heb aangetoond zien we echter dat de juridische status van de christenen sinds de vervolgingen van 303 sterk is veranderd onder Constantijn. Toen was het christendom nog een verboden cultus. Maar bij het overlijden van Constantijn was het reeds een

³⁴⁹ Soz. HE. 1.8.13; Cod. Theod. 9.40.2: cf. TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 51.

³⁵⁰ Cod. Theod. 2.8.1.

³⁵¹ Eus. VC. 4.18.

³⁵² Cod. Just. 3.12.2

³⁵³ Cod. Theod. 2.8.1.

³⁵⁴ A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in : B. BOSWORTH, M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1999, pp. 317-318.

³⁵⁵ Cod. Theod. 8.16.1; cf. Eus. VC. 4.26.2, Soz. HE. 1.9.1.

³⁵⁶ CAROLINE HUMFRESS, *Civil Law and Social Life*, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 220. Het beeld van de slaven in Constantijns wetgeving is traditioneel. Een uitzondering hierop vormt de vrijlating van de slaven in de christelijke kerken.

begunstigde religie, gesteund door het keizerlijk hof.. Ook werden nog andere wetten in het voordeel van de christenen opgesteld zoals we zien in punt 2. Ook vinden we wetten terug die op het christendom kunnen geïnspireerd zijn, zoals bijvoorbeeld de zondagsrust. Ertegen pleit dat de meeste wetten' apatisch stonden tegenover het heidendom. Dankzij de nieuwe legale status van de christelijke kerk zou het christendom nu zijn plaats in de Romeinse samenleving hebben veroverd.

5.2 De christelijke bouwpolitiek van Constantijn

Inleiding

Eén van de taken van een Romeinse keizer was het Romeinse Rijk voorzien van gebouwen. Elke keizer werd verantwoordelijk geacht voor het stichten of heroprachten van steden, renoveren of verbouwen van oude openbare gebouwen en het bouwen van nieuwe tempels, openbare basilieken, baden, paleizen, mausolea... Dit waren onderdelen van de imperiale patronage. Constantijn volgde zijn voorgangers hierin en overklaste de meesten.

De bouwpolitiek van een heerser werd bepaald door een aantal factoren. In de eerste plaats moest de keizer de wens hebben om middelen en grondstoffen te besteden aan de bouw van publieke en private structuren. Ten tweede had de bouwer een motief nodig. Om ofwel een politiek statement te maken, om zichzelf als vrijgevig of vroom voor te stellen aan het Romeinse publiek of gewoon om te voldoen aan de noden van een stad of provincie. Tot slot had de keizer vooral tijd nodig. Grote bouwprojecten namen jaren in beslag, en hoe langer men regeerde, hoe groter de mogelijkheden werden om te bouwen. In het geval van Constantijn waren al deze factoren aanwezig. Net als andere grote bouwers, bezat Constantijn een verlangen om zijn stempel te drukken op verschillende steden van het rijk en vooral op zijn twee hoofdsteden, Rome en Constantinopel. De overwinning op zijn rivalen gaf hem de middelen die nodig waren om tal van bouwprojecten te starten. Zijn dertigjarige regeerperiode gaf hem de tijd om de meeste van deze projecten te voltooien.³⁵⁷

In dit deel gaan we kijken welke belang Constantijn hechtte aan het christendom in zijn bouwpolitiek. We onderzoeken of Constantijn met het bouwen van kerken de verspreiding van het christendom een extra stimulans wou geven. Was de reden hiervan zijn persoonlijke religiositeit of was hij als Romeinse keizer van mening dat elkeen nood heeft aan een eigen plaats om zijn geloof te kunnen belijden. We bekijken ook of deze gebouwen centraal of in de periferie van de steden geplaatst worden. Verder onderzoeken we of onze bevindingen gelden voor het hele rijk of enkel in bepaalde regio's.

In het feitenonderzoek van dit deel heb ik me voornamelijk gericht op de literaire bronnen zoals de contemporaine schrijver Eusebius en de vijfde-eeuwse historische schrijvers Sozomenus en Socrates Scholasticus. Een van de belangrijkste bronnen – alhoewel problematisch – in verband met Constantijns stichtingen en schenkingen aan kerken is de zesde eeuwse *Liber Pontificalis*. Hieruit

---

³⁵⁷ MARK J. JOHNSON, Architecture of Empire, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 278.

kunnen we voorzichtige ramingen maken omtrent Constantijns gulheid aan de kerk. Voor het archeologische bewijs heb ik mij hoofdzakelijk gebaseerd op de publicatie van G.T. Armstrongs' *Constantine Churches*.³⁵⁸

De onder Constantijn gebouwde kerken kunnen ons een belangrijk inzicht geven in de culturele en historische relatie tussen de keizer en de christenen. Ze leveren ook belangrijke informatie over de institutionele en liturgische evolutie van de kerk. Het aantal kerken, locatie, grootte, architectuur als decoratie spelen een belangrijke rol om tot een beter begrip te komen.

In dit deel beoog ik niet een overzicht te brengen van alle kerken die onder zijn heerschappij zijn gesticht. Ik beperk mij hier tot de kerken die opgericht werden door zijn persoonlijk initiatief en kerken die tot stand kwamen dankzij subsidies uit de imperiale schatkist.

5.2.1 De bouwpolitiek in het Westen

a) Trier

Het allereerste bouwcomplex dat aan Constantijn wordt toegeschreven is de Basilica van Constantijn of de Aula Palatina (Afb. V). De basiliek vormde een deel van het paleiscomplex in Trier. Dankzij een munt daterend uit 305, die gevonden werd in één van de muren van de basiliek, en de vermelding van de voltooiing van de basiliek in de panegyriek uit 310 kunnen we de bouw van deze basiliek met zekerheid toeschrijven aan Constantijn en bij benadering dateren. In de panegyriek die ter ere van Constantijns quinquennalia werd gehouden zien we overigens dat de rhetor Constantijn al vanaf zijn beginjaren voorstelt als een buitengewoon bouwheer:

*"I see a Circus Maximus to rival, in my opinion, that at Rome, I see basilicas and a forum, palatial buildings, and a seat of justice raised to such a height that they promise to be worthy of the stars and the sky, their neighbours'."*³⁵⁹

Deze publieke zaal is uniek. Het is het grootste alleenstaande gebouw onder Constantijns heerschappij. Het is ook het enige alleenstaande voorbeeld van de Romeinse paleisarchitectuur dat ons is overgebleven tot op vandaag. Het plan – de opstelling van de deur en de apsis evenals de eenvoud van de constructie – zullen we herhaaldelijk terugvinden in de grote christelijke kerken die onder Constantijn worden gebouwd.

b) Rome intramuros

Tegen het einde van 312 had Constantijn bezit genomen van Rome. Hier zou hij echter relatief weinig tijd doorbrengen. Hij koos ervoor om voornamelijk vanuit andere steden te regeren. Rome bleef echter de historische hoofdstad van het rijk en telde tal van sites die van belang waren voor het

---

³⁵⁸ GREGORY T. ARMSTRONG, *Constantine's Churches*, in: FRANCOIS BUCHER (ed.), *Gest (Vol.6)*, Jan., 1967, pp. 1-9, <http://www.istor.org/stable/766661> (geraadpleegd op 10/05/2011).

³⁵⁹ Pan. Lat 6(7).22.5.

groeïende christelijke geloof. Ondanks zijn desinteresse om te leven in de stad zouden deze motieven toch leiden tot Constantijns belangrijke christelijke architecturale patronage van de stad.³⁶⁰

In de *Vita Constantini* tekent de auteur op dat Constantijn na zijn overwinning op Maxentius als dank voor de hulp van de christelijke God:

“bezorgde hij uit eigen vermogen rijke giften aan de Kerken van God en hij liet de gebedshuizen groter en hoger maken, ook verfraaide hij met vele geschenken de eerbiedwaardige voorwerpen die de Kerken bij de liturgie gebruiken”.³⁶¹

Met deze stelling wil Eusebius de christelijkheid van de keizer verder benadrukken. Daarentegen zien we dat hij in het tiende boek van zijn *Kerkgeschiedenis* niets vermeldt over het vergroten en verfraaien van kerkgebouwen in deze tijd. Hij had waarschijnlijk geen actuele informatie over Constantijns christelijke bouwpolitiek in Rome. We kunnen zijn uitspraak dus zien als een veralgeming van een beperkt aantal wel gekende bouwmaatregelen van Constantijn.³⁶²

Het merendeel van de kerkelijke bouwwerken werden opgericht in Rome. De overgeleverde *Liber pontificalis* en dan voornamelijk het gedeelte over Silvester, bisschop van Rome (314-336) geeft ons een indruk van de donaties van Constantijn. Dit zijn ook de meest bestudeerde kerken van Constantijns periode.³⁶³

De Lateraanse basiliek was de eerste van Constantijns kerken (Afb. VI). Het lijkt erop dat de bouw van het eerste kerkgebouw in het Romeinse Rijk één van de eerste acties was die Constantijn ondernam na zijn overwinning bij de Milvische brug. Het is goed mogelijk dat Constantijn in het licht van zijn tolerant beleid tegenover de christenen van mening was dat hij moest voldoen aan de behoeften van deze cultus. Door het bouwen van deze basiliek toonde hij zijn steun op een zeer zichtbare wijze aan de bevolking van Rome (Plan 1).

De locatie van de basiliek bleek een slimme politieke zet. Constantijn bouwde de basiliek net binnen de Aureliaanse Muur aan de Porta Tuscolana (Kaart 1). Het nieuwe christelijke gebouw nam de plaats in van de vernietigde kazerne van de *equites singulares*. Dit was Maxentius' imperiale cavalerie die door Constantijn was ontbonden. Dat de kerk gebouwd werd op keizerlijke grond wijst dus op een persoonlijke betrokkenheid van keizer Constantijn. Deze locatie lijkt om twee redenen zeer logisch. Enerzijds zou het bouwen van een groot christelijk bouwwerk aan de rand van de stad de heidense aristocratie misschien minder verontrusten. Anderzijds bezat men hier grond die onder directe controle van de keizer stond en was het naar alle waarschijnlijkheid veel moeilijker om voldoende plaats dicht bij het centrum te verkrijgen. Niettemin moet het voor het Romeinse publiek toch

---

³⁶⁰ MARK J. JOHNSON, Architecture of Empire, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 278-280.

³⁶¹ Eus. VC. 1.42.2.

³⁶² A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in : B. BOSWORTH , M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1999, p. 220.

³⁶³ GREGORY T. ARMSTRONG, *Constantine's Churches*, in: FRANCOIS BUCHER (ed.), *Gest (Vol.6)*, Jan., 1967, p. 1, <http://www.jstor.org/stable/766661> (geraadpleegd op 10/05/2011).

opmerkelijk zijn geweest dat de keizer nu een groot christelijk monument bouwde op een belangrijke militaire plaats van zijn tegenstander.³⁶⁴

De schenking van de keizerlijke landgoederen, die tot de stichting van de St-Jan van Lateranen hoorden, duidt op een vroege oprichtingsdatum.³⁶⁵ Krautheimer dateert de aanvang van de bouw al in 312/313 en werd ze voltooid voor 320.³⁶⁶ Bij de inwijding werd de nieuwe kerk door Constantijn bedeed met kostbare geschenken.³⁶⁷ Dit gebouw werd de hoofdkerk in de stad. Ze had een lengte van meer dan 300 meter en lag dichtbij de Lateraanse doopkapel, die bijna contemporain werd gesticht.³⁶⁸

Constantijn gaf ook de opdracht om een deel van het Sessoriaans paleis te verbouwen tot een kerk die Hierusalem (Jeruzalem) genoemd werd.³⁶⁹ Later stond de kerk bekend staan als Santa Croce in Gerusalemme. Op een gegeven moment zou deze kerk dienen als bewaarplaats voor het reliek van het Ware Kruis. Dit werd zagezegd ontdekt door Augusta Helena tijdens haar pelgrimstocht naar het Heilige Land (waarschijnlijk in 327). Oorspronkelijk een zaal van het paleis, zou deze plaats later dienst doen als een kapel voor Helena en haar hof.³⁷⁰ Zij was mogelijks ook de medeopdrachtgever voor de bouw hiervan. Het werd uiteindelijk dan toch geopend voor de hele christelijke gemeenschap. Naast beide voornoemde basilieken zou Constantijn nog één kerk hebben gebouwd binnen de muren van de stad. Deze basiliek werd opgericht op verzoek van paus Marcus en gewijd aan Sint-Marcus.³⁷¹

c) Rome extramuros

De meeste door Constantijn opgerichte kerken stonden echter buiten de stadsmuren van Rome (Kaart 2). Deze bouwwerken hadden mede als doel de verheffing van de graven van martelaren. Ze illustreerden tevens een groeiende heiligencultus. Dat deze buiten de stadsmuren en dus buiten het heidense centrum van de stad lagen kon voor Constantijn een extra stimulans zijn geweest om de bouw ervan te stimuleren. De bekendste was ongetwijfeld de oude Sint-Pietersbasiliek (Plan 2). Deze werd gebouwd op de tombe van Petrus, die zich volgens een oude overlevering in de Vaticaanse necropolis bevond. Dankzij de constructie van schrijnen voor heiligen toonde Constantijn zijn interesse en het belang dat hij aan deze plaatsen hechtte.

De oude Sint-Pietersbasiliek werd zo'n twaalf tot twintig jaar na de stichting van de Lateraanse basiliek opgericht.³⁷² De dateringen van de bouw van dit kerkgebouw zijn uiteenlopend. Bowersock

---

³⁶⁴ MARK J. JOHNSON, *Architecture of Empire*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 283.

³⁶⁵ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 49. Deze vielen allen binnen de provincies van Constantijn heerschappij vóór 316-317.

³⁶⁶ KRAUTHEIMER RICHARD, *The Constantinian Basilica*, in: *Oaks Papers, Vol. 21*, Washington, 1967, p. 119,

<http://www.jstor.org/stable/1291261> (geraadpleegd op: 20/05/2010); cf. MARK J. JOHNSON, *Architecture of Empire*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 283 dateert de voltooiing van de kerk kort na 320.

³⁶⁷ Liber Pont. 34.9-12.

³⁶⁸ Liber Pont. 34.13-15.

³⁶⁹ Liber. Pont. 34.22.

³⁷⁰ KRAUTHEIMER R., *Rome, Profile of a City, 312-1308*, New Jersey, 1980, p.24

³⁷¹ Liber Pont. 53.3: cf. MARK J. JOHNSON, *Architecture of Empire*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 285.

³⁷² GREGORY T. ARMSTRONG, *Constantine's Churches*, in: FRANCOIS BUCHER (ed.), *Gest (Vol.6)*, Jan., 1967, p. 2, <http://www.jstor.org/stable/766661> (geraadpleegd op 10/05/2011).

komt tot de conclusie dat deze op zijn minst twee decennia te vroeg is gesteld.³⁷³ Maar we beschikken over verschillende aanwijzingen die deze auteur tegenspreken. Johnson suggereert op adequate wijze de periode van de 320's. Zo vernoemt hij een munt die gevonden is in een gesloten urn gelegen in één van de graven onder de basiliek. Hieruit blijkt dat de kerk ten vroegste in de periode 317-320 kan zijn gebouwd. Ten tweede waren de gronden door Constantijn afkomstig uit het oosten. Dit grondgebied zou hij pas verwerven na september 324. Dit suggereert dat de kerk na deze datum moet zijn voltooid. Tenslotte staat in een gouden kruis, geschonken door Constantijn en zijn moeder Helena, de vermelding van haar titel Augusta.³⁷⁴ Deze titel werd haar voor het eerst toegekend in 324. De datum van overlijden van Helena valt waarschijnlijk tussen 328 en 329. Het kruis met hierop haar naam als medeschenker suggereert dat dit op het einde van het decennium is gedoneerd.³⁷⁵

Vele van de andere kerken die we aan Constantijn kunnen linken waren gebouwd in de buurt van, maar niet boven de graven van de heiligen die zij eerden. Dit zijn de kerken van Sint-Laurens, Sint-Agnes/Santa Constantina, Sint-Sebastiaan (ook wel de Apostelbasiliek genoemd) en Sint-Marcellinus en Petrus (Kaart 2). Constantijn had met deze bouwwerken tegemoet gekomen aan de noden van de christelijke gemeenschap in Rome.³⁷⁶

Het kerkhof van deze laatste kerk zou ook de laatste rustplaats zijn van Helena, de moeder van Constantijn. Zij werd waarschijnlijk in 328 in een mausoleum begraven (Afb. VII). Het mausoleum stond aan de Via Labicana. Het gebouw was rond aan de buitenkant, maar had een achthoekig interieur. In de middeleeuwen werd het mausoleum verbouwd tot een fort, waarna het bekend stond als Tor Pignattara. In de *Liber Pontificalis* staat dat Constantijn zowel de kerk als het mausoleum bouwde. Hij voorzag ze van giften en landerijen zodat de complexen konden onderhouden worden.³⁷⁷ Men dateert de voltooiing van het mausoleum in de jaren 320.³⁷⁸ Sommigen suggereren dat dit mausoleum oorspronkelijk bedoeld was voor Constantijn. Men baseert deze these vaak op de sarcofaag. Deze had een uitgesproken militair karakter. Dit lijkt niet echt een passend thema te zijn voor een keizerin. Maar dit hoeft daarom niet te betekenen dat dit wel voor Constantijn was bedoeld. De kerk en het mausoleum waren overigens gebouwd op grond die toe behoorde aan Helena. En als Constantijn op enige moment overwoog om dit mausoleum te gebruiken, had hij voor de voltooiing ervan (326) al de beslissing genomen om zijn hoofdstad, en dus hoogstwaarschijnlijk ook zijn begrafenisplaats, te verplaatsen naar Constantinopel.³⁷⁹

---

³⁷³ G. BOWERSOCK, *Peter and Constantine*, in: J.-M. CARRIÉ en R. LIZZI TESTA (eds.), *Humana Sapit: Etudus d'antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, Turnhout/Brussel, 2003, pp. 209-217 (zie supra).

³⁷⁴ Inscriptie staat vermeld in de *Liber Pont.* 34.17.

³⁷⁵ MARK J. JOHNSON, *Architecture of Empire*, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 286-287.

³⁷⁶ KRAUTHEIMER R., *Rome, Profile of a City, 312-1308*, New Jersey, 1980, p.28

³⁷⁷ *Liber Pont.* 34.26-27: cf. *Soc HE.* 1.17.

³⁷⁸ GREGORY T. ARMSTRONG, *Constantine's Churches*, in: FRANCOIS BUCHER (ed.), *Gest* (Vol.6), Jan., 1967, p. 2, <http://www.jstor.org/stable/766661> (geraadpleegd op 10/05/2011).

³⁷⁹ MARK J. JOHNSON, *Architecture of Empire*, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 289.

d) Andere

Verder hebben we nog weet van vijf kerken in Italië: namelijk in Ostia, Albanano, Capua, Aquileia en Napels. Deze werden mogelijk gebouwd met bijdragen van de keizerlijke patronage. Alhoewel de *Liber Pontificalis* deze bijdragen toeschrijft aan Constantijn³⁸⁰ kan de archeologie dit niet bevestigen. Buiten Italië hebben we nog weet van de basiliek in Noord-Africa in Orléansville (324) en de dubbele basiliek van Trier in Gallië (326). Alhoewel deze kerken niet zo groot waren als die in Rome gaat het hier toch over vrij grote structuren. Zo was de kathedraal van Triër zo'n 51 meter lang. In een imperiale brief zien we nog dat de keizer de bouw van een basiliek in Cirta, Numidia beval. Het geld hiervoor zou komen uit de staatskas.

*"However, as to the place in which I [Constantijn] commanded a basilica to be built with fiscal revenue, I have also written ordering the consular official of Numidia that he himself should aid your virtuous persons in the construction of that church."*³⁸¹

Deze kerk moest er komen om de vrede tussen de orthodoxen en de donatisten te bewaren (zie infra). We zien dus dat Constantijn in het Westen voornamelijk kerken sticht op locaties van historisch en politiek belang.

5.2.2 De bouwpolitiek in het Oosten

a) Palestina

De persoonlijke interesse en directe inmenging van Constantijn komt het best tot uiting in zijn bouwpolitiek in Palestina. De focus op deze provincie kwam er na de overwinning op Licinius in 324 en zijn moeders pelgrimstocht naar het Heilige Land.³⁸² Constantijn toonde zich persoonlijk geïnteresseerd in de sites die als heilig werden beschouwd omdat ze in verband werden gebracht met het leven van Christus. Hij werd hierin waarschijnlijk aangemoedigd door Helena.

Het meest bekende bouwwerk is de Heilige Grafkerk (Plan 3). Op deze locatie situeerde men Christus' dood en opstanding. Ook zijn tombe zou zich hier bevinden. Het was zonder twijfel de meest vereerde site binnen het Christendom. Voor Constantijns' heerschappij stond hier echter een heidense tempel. In een brief geschreven door Constantijn aan Macarius, bisschop van Jeruzalem (rond 326) toont hij zijn persoonlijke betrokkenheid bij deze plaats:

*"Ik verlang derhalve heel in het bijzonder dat u, net zoals alle anderen, die, me dunkt, reeds overtuigd zijn zou geloven dat het mijn grootste bekommernis is om met prachtige bouwwerken die heilige plaats te verfraaien, een plek die ik, op bevel van God, van het schandelijke afgodsbeeld dat daar was opgesteld, heb verlost als van een last die erop drukte, ..."*³⁸³

---

³⁸⁰ Liber Pont. 34.28-29.

³⁸¹ Optat. App. 10.

³⁸² A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in : B. BOSWORTH , M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1999, p. 292

³⁸³ Eus. VC. 3.30; KRAUTHEIMER RICHARD, *The Constantinian Basilica*, in: *Oaks Papers, Vol. 21*, Washington, 1967, p. 128, <http://www.jstor.org/stable/1291261> (geraadpleegd op: 20/05/2010).

Constantijn benadrukt ook dat de kosten uit de keizerlijke schatkist zullen worden vergoed en dat deze ‘meest wonderbare plek ter wereld ook de passende versiering verdiende’.³⁸⁴ Vervolgens suggereert de keizer mogelijke versieringen zoals zuilen en marmeren bekleding en een met goud versierd plafond. Dit staft zijn persoonlijke betrokkenheid bij dit bouwwerk.³⁸⁵ Als we dit schrijven van Constantijn en de opname hiervan door Eusebius kunnen vertrouwen werd de opdracht voor de bouw van de Heilige Grafkerk gegeven door Constantijn en was het nog niet voltooid bij zijn dood.

De andere kerk die werd gebouwd en ook gelieerd is aan het leven van Christus is de Geboortekerk in Bethlehem. De kerk die gebouwd werd op de geboorteplek van Jezus Christus wordt toegeschreven aan Constantijns moeder, Helena.³⁸⁶ Of zoals het in Eusebius’ *Vita Constantini* staat vermeld: ‘om die reden eerde de zo godvruchtige keizerin de zwangerschap en de baring van de Theotokos met wondermooie monumenten en ze tooide de heilige grot met alle mogelijke schittering.’ Maar het gebouw kan men vast en zeker ook toeschrijven aan Constantijn want hij voorzag haar van de nodige middelen en stuurde tal van geschenken om de kerk op te luisteren.³⁸⁷

Net buiten Jeruzalem, op de Olijfberg, werd dankzij de steun van Constantijn en op aangeven van Helena een eerder nederige basiliek, genaamd de Eleona Kerk geplaatst. Op deze plaats zou Christus lange tijd hebben doorgebracht met zijn discipelen.³⁸⁸ Dit is ook de plaats waar Jezus naar toe ging om te bidden in de nacht voordat Hij verraden en gearresteerd werd.³⁸⁹ Daar zou hij zijn opgevaren naar de hemel.³⁹⁰ Deze kerk was grotendeels voltooid in 333.³⁹¹ De bouw van de Geboortekerk, de Heilige Grafkerk en de Eleona kerk zou al vlug aanleiding geven tot vele pelgrimstochten naar deze sites.

In deze regio vinden we nog de kerken in Mamre³⁹² en Heliopolis³⁹³ in Fenicië. Deze zijn van ongeveer dezelfde stichtingsdatum (na 328). Ze werden, volgens Eusebius, opgericht op vraag van Eutropia aan haar schoonzoon Constantijn, om deze sites op te luisteren.

b) Nicomedia en Antiochië

Volgens Eusebius zou Constantijn al de belangrijkste steden in de provincies voorzien van prachtige gebedshuizen. Hij verwijst hierbij naar het voorbeeld van Nicomedia. Hij meldt hierbij dat Constantijn een “zeer grote en prachtige kerk bouwde...op eigen kosten, ter ere van zijn Verlosser als een zegeteken dat hem herinnerde aan zijn overwinning op zijn vijanden en op de tegenstanders van God”.³⁹⁴ De bouw van deze basiliek van de Verlosser of de Overwinningsbasiliek in Nicomedia (na

---

³⁸⁴ Eus. VC. 3.31.

³⁸⁵ Eus. VC. 3.31-32; KRAUTHEIMER RICHARD, *The Constantinian Basilica*, in: *Oaks Papers, Vol. 21*, Washington, 1967, p. 128, <http://www.jstor.org/stable/1291261> (geraadpleegd op: 20/05/2010).

³⁸⁶ Soc. HE. 1.17; Soz. HE. 2.2.

³⁸⁷ Eus. VC. 3.43.1-3.

³⁸⁸ Mt. 24-25, Lc. 21:37.

³⁸⁹ Mt. 26:39.

³⁹⁰ Eus. VC. 3.43.3-4.

³⁹¹ GREGORY T. ARMSTRONG, *Constantine's Churches*, in: FRANCOIS BUCHER (ed.), *Gest (Vol.6)*, Jan., 1967, p. 5, <http://www.jstor.org/stable/766661> (geraadpleegd op 10/05/2011).

³⁹² Eus. VC. 3.51-53, Soc. HE. 1.18, Soz. HE. 2.4 Hier zouden de drie engelen aan Abraham zijn verschenen.

³⁹³ Eus. VC. 3.58, Soc. HE. 1.18.

³⁹⁴ Eus. VC. 3.51 3.50.1.

324), ooit het startpunt van 'de Grote Vervolging', toont de ommekeer van de keizerlijke politiek in twintig jaar. Nog verder naar het Oosten gaf Constantijn ook de opdracht om in de buurt van zijn paleis in Antiochië de 'Grote Kerk' of 'de Gouden Octogoon' te laten bouwen.³⁹⁵ In 327 begon men met de bouw van de kerk. Dankzij de overleveringen van Eusebius kunnen we ons een beeld schetsen van hoe het er moet hebben uitgezien:

“over de hele omtrek was het heiligdom omgeven door een grote omheinde ruimte en in het midden ervan was het gebedshuis onvoorstelbaar hoog opgetrokken, in de vorm van een achthoek, en het was aan alle kanten omringd met vertrekken die zowel een gelijkvloers niveau als een bovenverdieping hadden; het hele complex was bovendien versierd met een overvloed van goud en brons en andere prachtige en kostbare materialen.”³⁹⁶

Het moet een opmerkelijk gebouw zijn geweest maar is tegenwoordig niet meer te bewonderen. Hoewel we de stichting van de kerk zeker en vast kunnen toeschrijven aan Constantijn zou de kerk voltooid en ingewijd worden onder keizer Constantius II.

c) Constantinopel

Constantijns bouwpolitiek kwam goed tot uiting in zijn nieuwe hoofdstad Constantinopel. Spoedig na zijn overwinning op Licinius in 324 nam Constantijn de beslissing om de oude stad van Byzantium uit te bouwen. Dit leidde tot talrijke bouwprojecten (Kaart 3). Hij haalde de oude stadsmuren neer en plaatste er nieuwe om plaats te maken voor de geplande bouwprojecten. Hij bouwde een forum met hierin centraal een porfierzuil geplaatst (Afb. VIII en IX). Ondanks het feit dat er vandaag weinig overblijft van Constantijns gebouwen in de stad hebben we dankzij de literaire bronnen toch een idee van zijn visie op de nieuwe hoofdstad. Zo staat vast dat hij de bestaande hippodroom (of circus) uitbouwde naar het voorbeeld van het Circus Maximus in Rome.³⁹⁷ Hiernaast bouwde Constantijn op de oostelijke zijde zijn paleis. Zijn hoofdingang lag aan een grote openbare ruimte die bekend stond als de Augustaion. Dit gebied gaf onder meer toegang tot het grote badcomplex gekend als de Baden van Zeuxippos.

De Augustaion zou ook toegang verlenen tot de twee belangrijkste kerken van de stad, de Hagia Irene en Hagia Sophia (Heilige Vrede en Heilige Wijsheid). Vandaag blijft niets over van de originele structuren. De bronnen zijn niet duidelijk of Constantijn de opdracht had gegeven voor beide kerken of enkel de eerste. Het probleem bij de Hagia Sophia ligt deels bij de inwijdingsdatum (360). De bouw ervan zou dus zeer lang geduurd moeten hebben. Het lijkt er echter wel op dat beide structuren, omgeven door een zelfde districtsmuur, gepland waren van in het begin. Het is ook moeilijk in te beelden dat Constantijn geen kathedraal zou bouwen voor zijn nieuwe hoofdstad, iets wat hij wel had gedaan in zijn oude hoofdstad. Constantijn had dus waarschijnlijk al de kerk van de Hagia Sophia gepland maar het zou hoofdzakelijk Constantius II zijn die het werk liet voltooien. Dit zou ook

---

³⁹⁵ MARK J. JOHNSON, Architecture of Empire, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 286.

³⁹⁶ Eus. VC. 3.50.3-4.

³⁹⁷ MARK J. JOHNSON, Architecture of Empire, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 292.

verklaren waarom Socrates vermelding maakt van de kerk van de Hagia Irene en de Heilige Apostelkerk en niet de kerk van de Hagia Sophia.³⁹⁸

De bouw van de Heilige Apostelkerk begon volgens Eusebius op het einde van Constantijns leven. De vaagheid van Eusebius' taal en het feit dat dit fragment volgt op een lacune in de tekst maken het moeilijk om te ontdekken wat hij aan het beschrijven is. Dit laat vragen oprijzen. Beschrijft Eusebius een kerk alsook een mausoleum of enkel het laatste, waardoor we zouden aannemen dat de kerk later onder Constantius II werd gebouwd. Bovendien schrijft de auteur dat Constantijn aanvankelijk de ware bestemming van het gebouw onbekend liet maar dat het uiteindelijk duidelijk werd voor alle mensen. Zo stelt Eusebius:

“Hij bestemde die plaats voor zichzelf, als het ogenblik van zijn dood zou zijn gekomen, want met een ongelofelijk vurig geloof verwachtte hij dat na zijn dood zijn dode lichaam deelachtig zou zijn aan de aanroeping van de Apostelen, en dat hij aldus, ook na zijn overlijden, de eer zou genieten het voorwerp te zijn, samen met de Apostelen, van de gebeden die er te hunner ere zouden worden uitsproken. Daarom spoorde hij de gelovigen aan om er voor de eredienst samen te komen en liet hij in het midden van het heiligdom een altaar oprichten.”³⁹⁹

We kunnen dus alvast besluiten dat dankzij deze locatie christenen er een voorziening bij hadden om samen te komen en God en de Apostelen te eren.⁴⁰⁰ Dat Constantijn de kerk stichtte lijkt dus de meest logische conclusie als we Eusebius volgen.⁴⁰¹ Constantius II zou het mausoleum rond 359 hebben afgerond en dus ook hoogstwaarschijnlijk de kerk.⁴⁰² Tot op heden wordt echter geen enkele andere mogelijke toeschrijving aan Constantijn meer bediscussieerd dan deze. Van andere kerken in Constantinopel kunnen we er alvast twee met zekerheid aan Constantijn toeschrijven. Deze twee kleinere kerken werden gebouwd ter ere van lokale martelaren in de stad. Ze werden de kerken van Sint-Acacijs en Sint-Mocijs genoemd.⁴⁰³ Dit kunnen we dus vergelijken met de belangstelling die Constantijn voor dergelijke heiligdommen had tentoongespreid in Rome.

Besluit

Hoewel de eerste bouwwerken van de christenen dateren uit de eerste eeuw zien we dat Constantijn en Licinius met het “edict van Milaan” de christenen in de mogelijkheid stelden om een eigen christelijke bouwstijl te ontwikkelen. Hieraan voorafgaand kwamen christenen nog vaak bijeen in grotten en huizen die omgebouwd werden tot vergaderzalen. Constantijn zelf ging in de christelijke bouwpolitiek het voortouw nemen. Kort na zijn overwinning op Maxentius gaf Constantijn de

---

³⁹⁸ Soc. HE 1.16.

³⁹⁹ Eus. VC. 4.60.

⁴⁰⁰ MARK J. JOHNSON, Architecture of Empire, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 258.

⁴⁰¹ A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in : B. BOSWORTH , M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1999, p. 337 stellen dat deze passage wel kenmerkend zijn voor Eusebius' beschrijvingen van kerken. Hierin zien ze gelijkenissen tussen de Heilige Grafkerk (Eus. VC. 3.29-40), de kerk in Antiochië (Eus. VC. 3.50) en zijn panegyriek over de kerk in Tyre (Eus. HE. 10.4.37-45).

⁴⁰² GREGORY T. ARMSTRONG, Constantine's Churches, in: FRANCOIS BUCHER (ed.), *Gest* (Vol.6), Jan., 1967, p. 2, <http://www.jstor.org/stable/766661> (geraadpleegd op 10/05/2011).

⁴⁰³ GREGORY T. ARMSTRONG, *Ibidem*, pp. 1-6; cf. MARK J. JOHNSON, Architecture of Empire, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 292-295.

opdracht tot het bouwen van de Lateraanse basiliek. Hierdoor gaf hij een duidelijk visueel signaal aan de heidense bevolking dat het christendom vanaf nu opgenomen werd in de Romeinse cultuur. Deze kerk stond echter nog in de periferie van de hoofdstad. Dit wijst er mogelijk op dat Constantijn nog steeds rekening moest houden met de heidense aristocratie.

Sinds de 320's en vooral na de overwinning op Licinius zien we dat Constantijns macht echter blijft groeien. Vanaf dan zien een grote stijging in het aantal christelijke bouwwerken. Zoals de kerken van "Gouden Octagoon" in Antiochië en de "Hagia Irene" in Constantinopel aantonen krijgen ze ook steeds een meer en meer centrale plaats en worden ze vaak dicht in de buurt van het keizerlijke paleis ingepland. De evolutie naar imperiaal favoritisme tegenover het christendom was ongekend in het Romeinse Rijk.

Naast het bouwen van omvangrijke christelijke kerken in de grootste metropolen van het Romeinse Rijk besteedde Constantijn ook veel aandacht aan de historisch belangrijke sites binnen het Romeinse Rijk. In Palestina ging de keizer, in samenwerking met zijn moeder Helena, bijvoorbeeld van start met talrijke grote monumenten (de Geboortekerk, Heilige Grafkerk en Eleona kerk) op sites die het leven van Jezus Christus benadrukten. Verder ging extra aandacht uit naar christelijke bouwwerken (Sint-Pietersbasiliek, de Heilige Apostelkerk, Sint-Laurens, ...) die de cultus rond martelaren en heiligen in de verf zetten. Deze culturele en historische bouwwerken moeten een belangrijke rol hebben gespeeld in de groeiende aantrekkingskracht van het christendom.

Constantijn had via zijn bouwpolitiek het christendom een unieke plaats bezorgd in de Romeinse samenleving. Waar christenen in 303 voornamelijk nog bijeen kwamen in huiskerken en grotten beschikten de christenen nu over monumentale bouwwerken in het ganse Romeinse Rijk. Tijdens zijn dood waren tal van kerken nog in constructie maar deze bouwpolitiek werd verder gezet onder zijn zonen. We kunnen niet anders dan concluderen dat de verspreiding van het christendom, dankzij Constantijns bouwpolitiek en zijn persoonlijke betrokkenheid, een enorme impuls kreeg.

5.3 Schenken van Constantijn

Inleiding:

De keizerlijke politiek bestond natuurlijk uit meer dan enkel wetgeving en bouwpolitiek. Indien de christelijke Kerk een grotere rol wilde spelen in de vierde eeuw zou een goede financiële basis onontbeerlijk zijn. In het voorgaande deel over Constantijns wetgeving hebben we al gezien dat hij de Kerk financiële voordelen leverde. Zo werden kerkelijke landgoederen vrijgesteld van belastingen; heidenen gingen zich voordoen als christelijke priesters om te worden vrijgesteld van burgerlijke taken en in hun onderhoud te worden voorzien door de staatskas.⁴⁰⁴ Verder verkreeg de Kerk het recht om *erfenissen* te ontvangen⁴⁰⁵, een recht waardoor de Kerk in staat was een stevige financiële basis te ontwikkelen. In het voorgaande deel hebben we ook gezien dat Constantijns bouwpolitiek bijdroeg aan de groei van de christelijke Kerk. Zo werden doorheen het hele Romeinse Rijk tal van kerken opgetrokken met geld uit de staatskas. In dit deel gaan we op zoek in welke mate Constantijn keizerlijk geld en/of gronden ter beschikking van de christenen stelde.

5.3.1 De schenkingen van Constantijn:

In het 'edict van Milaan' hebben we al gezien dat de meeste economische schade stammend uit de periode van de vervolgingen, hersteld werd. Hierdoor werden de voormalig in beslag genomen eigendommen van de kerk en individuele christenen teruggegeven:

"Met betrekking tot de christenen bepalen we [Licinius en Constantijn] ook nog het volgende ... de ruimte waarin de christenen vroeger gewoonlijk hun bijeenkomsten hielden; als iemand die panden gekocht zou hebben, uit onze schatkist of een andere, dan moeten ze aan de christenen worden teruggegeven; ze hoeven er niets voor te betalen en er mag geen prijs voor gevraagd worden. ... Want het is nodig, dat al die gebouwen zonder uitstel worden overgedragen aan de gemeente van de christenen..."⁴⁰⁶

Constantijn financierde de kerk ook op een meer actieve manier. Zo zien we in Eusebius' *Kerkgeschiedenis* dat hij een afschrift van een brief vermeldt waarin de keizer geld aan de kerken schenkt. In deze brief van Constantijn aan Caecilius, bisschop van Carthago staat:

"Het heeft ons behaagd om in alle provincies van Afrika, Numidië en Mauretanië, iets te geven aan met name genoemde dienaren van de ware en zeer heilige algemene godsdienst, ter bestrijding van hun onkosten; ... ik heb hem meegedeeld, dat hij ervoor moet zorgen, dat aan u, Edelachtbare, de som van drieduizend folles⁴⁰⁷ uitbetaald zal worden."⁴⁰⁸

Constantijn subsidieert dus vanaf 313 de clerus van 'de zeer heilige katholieke Kerk' uit de staatskas. Dit moet men echter niet beschouwen als een voortrekking van het christelijke geloof. Deze

---

⁴⁰⁴ Cod. Theod. 16.2.1-2.

⁴⁰⁵ Cod. Theod. 16.2.4.

⁴⁰⁶ Eus. HE. 10.5.9-10; cf. Eus. VC. 2.20-21; Lact. DMP. 48.2-12; Soz. HE. 1.8.3-4.

⁴⁰⁷ Eén follis is in het geldsysteem van Diocletianus gelijk aan 1/8 pond goud ofwel 6250 denarii.

⁴⁰⁸ Eus. HE. 10.6.1.

maatregelen lijkt immers het logisch gevolg te zijn van het in het 'Edict van Milaan' vastgelegde akkoord dat christelijke priesters nu op gelijke hoogte staan met hun heidense collega's.

Keizer Constantijn bezorgde de christelijke Kerk nog tal van schenkingen. Zo was Constantijn volgens Eusebius:

*"Bijzonder vrijgevig ten overstaan van de Kerken van God. In sommige gevallen schonk hij akkers, in andere zorgde hij voor de levering van voedsel ten behoeve van de arme mensen, de weeskinderen en de alleenstaande vrouwen. Ook deed hij ... al het nodige om aan de naakten en de havelozen een overvloed van kleren te bezorgen."*⁴⁰⁹

Hij nodigde zijn gouverneurs uit om zijn voorbeeld te volgen:

*"He then wrote to the governors of the provinces, directing that provision-money should be given in every city to virgins and widows, and to those who were consecrated to the divine service; and he measured the amount of their annual allowance more by the impulse of his own generosity than by their need. The third part of the sum is distributed to this day. Julian impiously withheld the whole. His successor [i.e., Jovian] conferred the sum which is now dispensed, the famine which then prevailed having lessened the resources of the state."*⁴¹⁰

Dankzij deze steun van de keizer zou de christelijke kerk haar caritatieve activiteiten beter kunnen uitvoeren. Door te voldoen aan de reële sociale noden, die aanwezig waren in de antieke wereld, zou de kerk zich geliefder maken bij een grote groep hulpbehoevenden in het Romeinse Rijk. Of zoals Sozomenus het verwoordde:

*"Under the government of Constantine the churches flourished and increased in numbers daily, since they were honoured by the good deeds of a benevolent and well-disposed emperor."*⁴¹¹

Eusebius zou het in zijn *Vita Constantini* als volgt verwoorden:

"Bovendien nam de keizer de nodige maatregelen opdat zeer velen zich bij ons zouden aansluiten, en met dat doel voor ogen stelde hij in overvloed geldmiddelen ter beschikking om de armen te helpen. Ook op die wijze wilde hij er de mensen toe brengen om onverwijld de Leer die Verlossing brengt, te aanvaarden, en hij nam, zouden we als het ware kunnen zeggen, de woorden over van diegene die zei: 'Christus weze verkondigd hetzij onder een voorwendsel hetzij in waarheid.'" ⁴¹²

De uitlatingen van Eusebius moeten zeker met omzichtigheid worden behandeld. Zo geeft hij hieromtrent zeer weinig specifieke voorbeelden en verdraait de uitspraken van Constantijn in een sterk apologetische betekenis. Als we ons baseren op Eusebius moeten we dus opletten dat we de hulp van Constantijn aan de christelijke kerk niet overschatten.

Onze meest gedetailleerde aanwijzingen voor de omvang van de dotatie van Constantijn aan de Kerk is het zesde eeuwse *Liber Pontificalis* of het boek der pausen. Hierin zijn allerlei schenkingen

---

⁴⁰⁹ Eus. VC. 4.28.

⁴¹⁰ Theod. HE. 1.11; cf. GEORGES DEPEYROT, Economy and Society, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 247-248.

⁴¹¹ Soz. HE. 1.6.1.

⁴¹² Eus. VC. 3.58.4.

opgenomen die aan de kerken in Rome zijn overgemaakt. We kunnen aldus voorzichtige ramingen maken over de gulheid van Constantijn. In de lijsten opgemaakt in dit boek wordt melding gemaakt van talrijke giften van gebieden en gebouwen waarvan de opbrengsten naar de Kerk gingen. Verder wordt nog melding gemaakt van talrijke gouden of zilveren kandelaars, kruisen, altaars, beelden... We vinden ook giften terug van specerijen zoals kaneel, saffraan, diverse oliën en andere zeldzame grondstoffen.⁴¹³ Alhoewel deze tekst op sommige punten zeer problematisch is aangaande zijn authenticiteit en interpretatie kunnen we hier toch tot voorzichtige conclusies komen. Volgens de studie van Depeyrot zou Constantijn aan de kerken in Rome tussen de jaren 324 en 336 een totaal van 963 kilo goud en 5300 kilo zilver geschonken hebben. Hierbij kwamen dan nog de inkomsten die de kerk haalde uit geschonken gebieden, die goed zouden moeten zijn voor een 32 469 soldis (ofwel 148 kilo goud) per jaar.⁴¹⁴

Constantijn voerde dus tijdens zijn heerschappij voor het eerst een periode van geldovermakingen tussen de staat en de Kerk in. Dankzij de schenkingen van Constantijn zou de christelijke Kerk nu in het economische leven van het Romeinse Rijk een grotere rol gaan spelen. Waar de christelijke Kerk in het begin van de vierde eeuw nog officieel geen rijkdom of landerijen mocht bezitten, zou op het einde van Constantijns heerschappij het christendom uitgroeien tot een religie die over aanzienlijke financiële middelen beschikte. Een evolutie die onder zijn opvolgers werd verdergezet.

---

⁴¹³ Liber. Pont. 34.

⁴¹⁴ GEORGES DEPEYROT, *Economy and Society*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 247-248.

5.4 Promootte Constantijn de christenen?

In 303, in het kader van zijn vervolgingen, zuiverde Diocletianus het leger en het keizerlijk hof van christenen. We zien dus dat op het einde van de derde eeuw christenen al in enige mate waren doorgestoten tot belangrijke functies binnen het Romeinse Rijk. Dankzij de tolerantiepolitiek van Constantijn, Maxentius en later Galerius en Licinius zouden de christenen terug een politieke ambt kunnen opnemen zonder hun religiositeit te verloochen.

Het aantal nieuwe benoemingen in overheidsambten varieerde van keizer tot keizer. Keizer Constantijn maakte hier gretig gebruik van. Na zijn veroveringen van Italia en Africa (312), de oostelijke Balkan (316) en het oostelijke Romeinse Rijk (324) werd hij immers geconfronteerd met nieuwe gebieden met hun eigen machtsstructuren. In het Oosten bijvoorbeeld was zijn kennissenkring beperkt. De hoogste functionarissen waren hoofdzakelijk benoemd door Licinius en alle lokale figuren van belang opereerden via de door hem opgezette kanalen. In wezen zou Constantijn een nieuwe structuur moeten opzetten die het oosten voor hem regeerbaar maakte.

Bij Eusebius vinden we terug dat Constantijn zeer genereus was in het verlenen van nieuwe bevorderingen:

“... sommigen ontvingen het ambt van prefect van het pretorium, anderen de rang van senator, nog anderen consulaire rang; velen kregen een aanstelling als gouverneur; anderen bevorderde hij tot comes eerste klasse, tweede klasse of derde klasse; ontelbaar velen bedacht hij met de waardigheid van zeer illuster en met vele andere onderscheidingen.”⁴¹⁵

De verklaringen van Zosimus zorgen voor extra bewijs van Constantijns vrijgevigheid en bereidheid om zijn favorieten te benoemen, van wie velen nieuw waren in de aristocratie.⁴¹⁶ Ammianus' bewering dat Constantijn barbaren toeliet tot de functie van consul suggereert alvast één nieuw recruteringsgebied.⁴¹⁷ Traditioneel worden de nieuwe publieke posten ingevuld door mannen met een verleden in de provincies of de equites. Dat men ging kijken bij de equites kunnen we zien aan de hand van het voorbeeld van vier mannen die door Constantijn in de aristocratie zijn opgenomen.⁴¹⁸ Constantijns bereidheid om zich te wenden tot nieuwkomers wordt ook aangegeven door zijn militaire benoemingen. We zijn op de hoogte van acht generaals die opklommen tot hoge militaire posities onder Constantijn. Geen enkele daarvan behoort tot de imperiale familie of is verbonden met de meer gevestigde officierenfamilies. Vier ervan zijn van lage-status gezinnen, terwijl de overige vier van onbekende afkomst zijn.⁴¹⁹

---

⁴¹⁵ Eus. VC. 4.1.2.

⁴¹⁶ Zos. HN. 2.38.

⁴¹⁷ Amm. Marc. 21.10.8; 21.12.25.

⁴¹⁸ M.R. SALZMAN, *The making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Cambridge, Massachusetts and Londen, 2002, p. 98.

⁴¹⁹ M.R. SALZMAN, *Ibidem*, p. 99.

Deze hervormingen in het Romeinse Rijk waren volgens de heidense historicus Zosimus duidelijke tekenen van het verval van het imperium en de weldaden van Constantijn een verspilling van waardevolle inkomsten:⁴²⁰

“... il bouleversa aussi les fonctions établies depuis longtemps... avoir accompli cela, Constantin continua à dilapider le produit des impôts en faisant des cadeaux, non pas à bon escient, mais à des gens indignes et inutiles, devenant insupportable aux contribuables et enrichissant des individus aux contribuables et enrichissant des individus incapables de rendre le moindre service: il considérait en effet la prodigalité comme un point d’honneur ... Après avoir ruiné l’État de toutes ces manières, Constantin mourut de maladie...”⁴²¹

Een andere visie hierop hadden natuurlijk de contemporaine christelijke schrijvers, die een mogelijkheid zagen om de sociale positie van de Kerk op te waarderen. Zo vinden we onder meer christelijke schrijvers en bisschoppen terug die in toenemende mate functies opnamen die vroeger door heidense retoren werden ingevuld. De christelijke schrijver Lactantius zou bijvoorbeeld in 317 door Constantijn aangesteld worden als privéleraar van zijn oudste zoon Crispus. Deze benoeming wijst op zich niet op een begunstiging van christenen daar Diocletianus al iets gelijkaardigs had gedaan. Zo had Lactantius in 290 onder Diocletianus ook al de functie van leerkracht retoriek opgenomen in de keizerlijke hoofdstad Nicomedia. Op een van de officiële feestredes ter ere van zijn dertigste regeringsverjaardag (336) gaf Constantijn de eer aan de christelijke bisschop Eusebius van Caesarea om deze uit te spreken. Hierin zou deze echter bijzonder vaag gebleven zijn over de rol van de christelijke God en Christus. Hij beperkte zich immers tot het discours van Hoogste God en de Logos en maakte hier en daar zelf vergelijkingen tussen de keizer en de zoon. Eusebius diende zich op deze officiële gelegenheid nog te houden aan een theologie die zowel voor christenen als heidenen aanvaardbaar was.⁴²²

In zijn *Vita Constantini* stelt Eusebius vast dat christenen zodanig de voorkeur van de keizer genoten dat heidenen zich valselijk als christenen gingen voordoen. Zo meldt hij:

“...ik bedoel het uiterst brutale optreden van hebzuchtige lieden zonder scrupules, die een ramp waren voor de hele mensheid, en de schandelijke huichelarij van lieden die in de Kerk waren binnengeslopen en valselijk de naam van christenen droegen. Zijn menslievendheid en goedheid van hart, de oprechtheid van zijn geloof en de natuurlijkheid van zijn inborst brachten de keizer ertoe dat hij geloof hechtte aan de huichelarij van die lieden die doorgingen voor christenen en die met listige bedoelingen een oprechte genegenheid voor hem veinsden.”⁴²³

Ondanks het relatieve gebrek aan bewijs over de religiositeit van de hoogste ambtenaren zijn we toch in staat om hierop mogelijke extrapolaties uit te voeren. Zo hebben we kennis van de religiositeit van één *partricius* en vijfentwintig *comites* tussen de periode 312 en 337. Uit een studie van von Haehling zouden de heidenen met zestien nog steeds de meerderheid uit maken tegenover

---

⁴²⁰ CHRISTOPHER KELLY, *Bureaucracy and Government*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 198-199.

⁴²¹ Zos. *HN*. 2.32.1, 38.1, 39.1.

⁴²² MARK EDWARDS, *The Beginnings of Christianization*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 139: cf. DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 162.

⁴²³ Eus. *VC*. 4. 54.

tien christenen tijdens de heerschappij van Constantijn.⁴²⁴ Dit onderzoek is echter discutabel. Barnes wijst erop dat von Haehling bij de zestien heidenen, die een hoge functie onder Constantijn hadden, één man vier keer werd opgenomen en één christen werd ten onrechte als heiden bestempeld. Dit ondermijnt natuurlijk de conclusies van von Haehling. In zijn eigen onderzoek gaat Barnes enkel consuls en prefecten opnemen. Deze voldoen immers beter aan de criteria van *nobilitas* in het latere Romeinse Rijk en daarnaast bezitten we over betere gegevens van deze groepen.⁴²⁵ Barnes concludeert dat christelijke consuls en prefecten tijdens Constantijns heerschappij al in de grote meerderheid waren.⁴²⁶

We kunnen alvast besluiten dat de snelle sociale promotie van de christenen op zijn minst opmerkelijk te noemen valt. Een promotie die door de christelijke schrijvers Sozomenus en Theodoretus positief wordt onthaald.⁴²⁷ Ondanks de vaststelling dat het verschil tussen christelijke benoemingen en benoemingen in de tetrarchische periode opvallend is, moeten we dit niet gaan overdrijven.

Uit de literaire bronnen krijgen we dus een eerder eenzijdig beeld over Constantijns voorkeur voor christenen. Dankzij de studie van M.R. Salzman beschikken we echter over ander bewijsmateriaal dat de realiteitszin van bovenstaande christelijke schrijvers staft. Deze studie is voornamelijk gebaseerd op Constantijns benoemingen tot hoge functies in het Westen. We beschikken over het bewijs van de religiositeit van zeven christenen en twaalf heidenen onder diegenen die waren verkozen tot de functie van praetoriaanse prefect van Italia of Gallië, stedelijke prefect en proconsul van Africa. Deze studie omvat de periode van 313 tot 337.

Van de zeven christenen in deze studie is men zeker dat één persoon van lage afkomst is. Van vier andere lijkt dit hoogstwaarschijnlijk, omdat hun aristocratische afkomst niet vermeld wordt, iets wat vaak verwijst naar een nieuw opgenomen persoon of familie.⁴²⁸ Van de drie van de verkozen christenen is hun afkomst bekend. Zij kwamen uit de provincies Africa, Hispanica en Kreta. Twee kwamen uit Rome en twee waren van bekende origine.⁴²⁹

De afkomst van heidense hoge ambtenaren onder Constantijn lijkt toch wat te verschillen met die van hun christelijke tegenhangers. Van de twaalf heidenen in het Westen onder Constantijn waren er negen van aristocratische families en waren er maar drie onbekend. Van deze negen aristocratische families zijn we op de hoogte van het feit dat zeven hiervan afkomstig waren uit Rome. Ondanks de beperkingen van het historisch bewijs lijkt dit er op te wijzen dat de benoemingen hoofdzakelijk

---

⁴²⁴ R. von HAEHLING, *Die religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324-455 n.Chr.)*, Bon, 1978, p. 514, 527 en 581 Van 24 personen is hun religiositeit onbekend en zij worden hierin dus niet verrekend.

⁴²⁵ T. D. BARNES, Legislation against the Christians, in: J.P.V.D. BALSDON(ed.) *The Journal of Roman Studies*, Vol. 58 (nr. 1-2), Londen, 1968, p. 138-142.

⁴²⁶ T. D. BARNES, *Ibidem*, p. 146. Hij telt 16 personen die zeker christen waren, 15 die waarschijnlijk christen waren, 14 onbekenden, 3 waarschijnlijke heidenen en 7 zekere heidenen.

⁴²⁷ Theod. *HE.* 1.2.3; Soz. *HE.* 1.8.5.

⁴²⁸ Optat. App. 2-3.

⁴²⁹ M.R. SALZMAN, *The making of a Christian Aristocracy, Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Cambridge, Massachusetts and Londen, 2002, pp. 98-102.

gebeurden in de oudere Romeinse aristocratie onder Constantijn. De verhouding tussen deze families en de ongekende personen ligt op drie tegenover één.

Als we gaan kijken naar de christenen die hun eerste functie opnemen onder de keizer komen we ook tot een belangrijke vaststelling. Deze personen hadden hun bevordering hoofdzakelijk te danken aan de keizerlijke voorkeur.

Het onderzoek door Salzman maakt onder meer duidelijk dat de keizer niet enkel onder de christenen zocht om nieuwe personen te installeren. Zo zou hij voor zijn benoemingen actief blijven zoeken naar mensen van oude gesettelde aristocratische families. Dit zowel voor als na zijn oorlog met Licinius. Ondanks Constantijns poging om christenen meer in zijn keizerlijk bestuur te betrekken zien we dat hij mensen van deze oudere heidense aristocratische familie nodig had omdat zij over de vereiste eer beschikten om te heersen. Constantijn erkende ook het feit dat zulke aristocraten het meest efficiënt waren indien zij benoemd werden in gebieden waar hun invloedrijke families land en relaties bezaten. Dit wijst er dus zeker op dat de religiositeit van personen niet de enige factor was in het toekennen van benoemingen.

Niettemin hebben we toch gezien dat de toename van christelijke ambtenaren opmerkelijk is tijdens zijn heerschappij. Een opmars die verder gezet wordt onder zijn zoon Constantius II (337-361). De heidense keizer Julianus (361-363) zal deze opmars een korte tijd stuiten door zo goed als geen christenen te benoemen tijdens zijn heerschappij. Na zijn vroege dood zou de christelijke benoemingspolitiek evenwel blijven doorgaan. Aan het einde van de vierde eeuw zouden heidenen in hogere functies nog slecht een minderheid van grofweg één op vier uitmaken.⁴³⁰ We zien dus dat Constantijn als eerste keizer de christenen in grote mate, zeker in vergelijking met de numerieke populatie in het Romeinse Rijk, toelaat in de keizerlijke administratie.

---

⁴³⁰ R. von HAEHLING, *Die religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324-455 n.Chr.)*, Bon, 1978, p. 507 (Tabel VI); cf. T. D. BARNES, Legislation against the Christians, in: J.P.V.D. BALSDON(ed.) *The Journal of Roman Studies*, Vol. 58 (nr. 1-2), Londen, 1968, p. 145. <http://www.jstor.org/stable/299693> (geraadpleegd op: 20/05/2010).

5.5 Greep Constantijn in binnen de kerk?

Inleiding

De omgang met religie speelde onder de voorgangers van Constantijn altijd een cruciale rol in de keizerlijke politiek. Bij Constantijn zou dit niet anders zijn. Goddelijke steun was als het ware een basisvoorwaarde voor de keizer en deze was dan de verantwoordelijk om de gunst van de goden te verkrijgen om de vrede en welvaart voor het Romeinse volk te verzekeren. Als *pontifex maximus* was zijn belangrijkste taak dan ook het in stand houden van de *pax deorum*. In dit deel gaan we kijken hoe Constantijn zich als keizer ging opstellen tegenover het christendom. Wenste hij inspraak binnen deze religie of hield hij zich hiervan af? Doet hij dit vanuit een persoonlijke interesse of ziet hij het als zijn keizerlijke rol om vrede en rust in het Romeinse Rijk na te streven? Deze vragen kunnen we het best beantwoorden door te kijken naar zijn keizerlijke politiek tegenover de twee belangrijkste geloofsscheuringen die tijdens zijn heerschappij voorkwamen, nl. de donatistische en de ariane. In dit deel gaat mijn aandacht dan ook hoofdzakelijk uit naar deze twee. Hierin gaan we kijken welke standpunten hij gaat innemen en verdedigen en welke invloed dit had op de evolutie van de toekomstige Kerk en haar relatie met de staat.

5.5.1 Het donatistische conflict

In de afkondiging van het 'Edict van Milaan' werd beslist de kerkelijke goederen terug te geven aan de Kerk. Hierna zou vlug een intern Noord-Afrikaans dispuut ontstaan met wie de rechtmatige vertegenwoordiger van de Kerk was en dus de eigenaar van de kerkelijke goederen. In april 313 werden er petitieën gericht aan de keizer om te bemiddelen en een einde te maken aan de twist tussen donatistische christenen en katholieken in Africa.

Het donatisme ontstond direct na de laatste grote christenvervolging onder keizer Diocletianus. Toen de vervolging ten einde kwam, wilden vele christenen die aanvankelijk hun geloof verloochend hadden terug opgenomen worden in de kerk. Tijdens deze vervolgingen hadden deze geestelijken afstand gedaan van heilige boeken en objecten en overhandigd aan de keizerlijke ambtenaren. Dit maakte hen, letterlijk, "traitors" (traditores in het Latijn, mensen die dingen overhandigen). De donatisten wilden deze afvalligen niet terug in de kerk opnemen. Eén van deze "traditores", genaamd Caecilianus, werd echter in 312 tot bisschop van Carthago benoemd. De donatisten verkozen in reactie hierop een tegenbisschop, Majorinus. Deze stierf echter vlug na zijn inwijding en werd in 313 vervangen door Donatus Magnus. Voor het behoud van de zuiverheid van hun gemeenschap kozen de donatisten ervoor om zichzelf af te scheiden van hun minder geloofsgetrouwe broeders.

De raadgevers van Constantijn moeten zeker al bewust geweest zijn van deze verdeeldheid in Africa. Zo vinden we in een brief van Constantijn aan Anulinus, de proconsul in Africa, dat de gunsten verleend in het 'Edict van Milaan' enkel golden voor de 'algemene stroming van de kerk' en 'dat alle

bezittingen van die kerken aan hun rechtmatige eigenaars moeten worden teruggegeven'.⁴³¹ In één van die brieven naar Africa verwees hij duidelijk naar de 'lijst' van geschikte geestelijken die Ossius beheerde. Alleen dezen hadden recht op subsidies van de staatskas. In een andere brief die ons via Eusebius is overgeleverd toont Constantijn tegenover Caecilianus zijn voorkeur voor deze strekking.

*"Ik heb begrepen dat enige mensen met een onrustige geest nog steeds de mensen proberen af te trekken van de zeer heilige algemene kerk; dat doen ze door een of andere verderfelijke, valse leer te verspreiden; het is daarom goed dat u weet dat ik in dit verband zowel aan de proconsul Anulinus als aan Patricius, de vicaris van de provincie [Africa] persoonlijk bevel heb gegeven om deze zaak in de gaten te houden."*⁴³²

Hiermee leek de zaak beslist. De donatisten schreven in de lente van 313 echter een petitie naar de keizer om hun dispuut te laten regelen door onafhankelijke Gallische rechters:

*"We petition you, Constantine, best of emperors, since you are of upright stock, as your father did not carry on the persecution in company with the other emperors and Gaul was immune from this outrage, seeing that in Africa there are dissensions between us and other bishops: we petition that your piety should make haste to have judges given us from Gaul. Given by Lucian, Dignus, Nasutius, Capito, Fidentius and the other bishops of Donatus party."*⁴³³

We moeten dit echter niet als een bewijs voor Constantijns christelijkheid beschouwen. Zo'n veertig jaar vroeger zouden ook al christenen beroep hebben gedaan op de keizer als hoogste gerechtelijke instantie. Oosterse bisschoppen hadden aan keizer Aurelianus (270-275) gevraagd om bisschop Paulus van Samosata te verdrijven uit de kerk van Antiochië. Deze weigerde afstand van zijn functie te doen. De keizer beval dat de functie 'moest worden toegewezen aan diegenen tot wie de bisschoppen van Italië en Rome zich in een brief zouden richten'.⁴³⁴ Dat christenen zich beriepen op de keizer betekende dus op zich niet dat die keizer christelijk was.

Aanvankelijk volgde Constantijn nog dezelfde aanpak als Aurelianus. Hij wenste zich nog buiten dit geschil te houden door allerlei middelen aan een select groepje bisschoppen toe te wijzen. Deze moesten dit dan maar onderling zien op te lossen. Hij was nu betrokken in een kerkelijke ruzie en wendde zich tot de christenen om hem daarbij te helpen. Deze probeerden hem er echter alleen maar dieper in te trekken.⁴³⁵ In Eusebius' *Kerkgeschiedenis* vinden we een afschrift van een brief van de keizer aan Miltiades, de bisschop van Rome, en aan Markus terug. Hierin informeert hij de bisschop dat hij Caecilianus, de beschuldigde bisschop van Cartago, naar Rome zou laten komen samen met tien bisschoppen die hem beschuldigden en tien anderen die hij zelf voor het behandelen van zijn zaak nodig achtte.⁴³⁶ Met deze brief hoopte de keizer Miltiades te overhalen om de zaak te leiden. Hij zou hierbij de hulp krijgen van drie bisschoppen uit Gallië: Reticus, Maternus en Marinus. Daar Constantijn in Gallië al zo'n zes jaar regeerde kunnen we ervan uitgaan dat hij goed op de

---

⁴³¹ Eus. HE. 10.5.16; 10.7.2.

⁴³² Eus. HE. 10.6.4.

⁴³³ Optat. 1.22.

⁴³⁴ Eus. HE. 7.30.19.

⁴³⁵ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 596.

⁴³⁶ Eus. HE. 10.5.19.

hoogte was van hun ingesteldheid tegenover de rechtmatige vertegenwoordiger van de Kerk. Volgens Drake zou het betrekken van deze bisschoppen bij dit concilie een toegift aan de donatisten zijn.⁴³⁷ Het geeft aan dat Constantijn zeker enige aandacht aan hun petitie heeft gegeven.

Constantijn liet het onderzoek en de uitspraak over de hierboven vermelde zaak volledig in handen van Miltiades. Hij had ongetwijfeld gehoopt dat, in het concilie, de bemiddeling van de bisschop van Rome zou resulteren in het samenbrengen van beide groeperingen. Miltiades had echter andere ideeën. Hij zou nog vijftien andere Italiaanse bisschoppen laten deelnemen aan het concilie. Toen de zitting uiteindelijk begon in oktober 313 informeerde hij beide partijen dat ze zouden worden gehouden aan de strikte regels van de Romeinse burgerlijke procedure. Toen de donatisten verstek gaven bij deze zaak, zou hij Caecilianus onschuldig laten verklaren.

De verzoeningspolitiek van Constantijn was dus mislukt. De donatisten tekenden hierna beroep aan tegen de voor hen ongunstige uitspraak. Ook deze keer zou de keizer open staan voor hun klachten. Waar de rol van de keizer tot nu toe nog passief en voornamelijk organisatorisch was geweest ging hij zich nu zelf met de zaak bezighouden. Deze keer riep hij alle bisschoppen van de Westerse provincies samen op het concilie van Arles (aug. 314). Eén van de brieven die Constantijn stuurde om de bisschoppen op te roepen om deel te nemen aan de synode is bewaard gebleven in het laatste boek van Eusebius' *Kerkgeschiedenis*. In de brief aan Crestus, bisschop van Syracuse, stelt de keizer duidelijk dat 'door de aanwezigheid van vele anderen [de zaak] tot een goed einde moet worden gebracht'. Zijn streefdoel was hier 'dat men eindelijk in broederlijke eensgezindheid elkaar op grond van het geloof en het in acht nemen van de godsdienst moest kunnen erkennen'.⁴³⁸

Door de actieve inmenging van de keizer zou de status van zo'n concilie totaal veranderen. Hierdoor zou dit meteen een staatszaak worden en zou hun beslissing meteen een zo goed als officieel karakter krijgen. Hun interne disputen waren nu van publiek belang en de keizer moest ze dus op een of andere manier oplossen. De beslissing van een Romeinse keizer om de bisschoppen van alle provincies samen te roepen – voor de eerste keer - onderlijnde dus het nieuwe karakter van de relatie tussen de kerk en het Romeinse imperium.⁴³⁹

Het concilie van Arles zou zich nogmaals uitdrukkelijk in het nadeel van de donatisten uitspreken: 'so it was that by the judgment of God and the mother Church, who knows and approves her own, they have been either condemned or expelled.'⁴⁴⁰ Alweer gingen de donatistische bisschoppen hun beklag doen bij de keizer en zichzelf op hem beroepen. Deze keer was de keizer veel minder geneigd om gehoor aan hun klachten te geven. In een brief van Constantijn aan de katholieke bisschoppen bewaard gebleven in de geschriften van Optatus lezen we:

---

⁴³⁷ H.A. DRAKE, *The Impact of Constantine on Christianity*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 118.

⁴³⁸ Eus. *HE*. 10.5.22-24.

⁴³⁹ H.A. DRAKE, *The Impact of Constantine on Christianity*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 118.

⁴⁴⁰ Optat. App. 4.

*'How often already have I myself suppressed their shameless approaches with the answer that they deserved! If they had kept this before their eyes, they would certainly not have made this application!'*⁴⁴¹

Niettemin ging Constantijn nog geen harde maatregelen tegen de donatisten ondernemen. Deze keer trachtte hij de twist tussen de beide partijen te laten bekoelen door hun leiders in Italia te houden.⁴⁴² Hierdoor zouden ze hopelijk hun gezond verstand terugvinden. In plaats daarvan, zou echter eerst de ene partij en dan de andere uit Italia wegglijpen en terugkeren naar Africa.

Tussen 28 april 315 en 11 januari 316⁴⁴³ uit Constantijn zijn ongenoegen over de onverzoenlijkheid van de donatisten aan Celsus, de vicaris van Africa. Hierin stelt Constantijn dat hij uiteindelijk de religieuze uniformiteit wel via geweld wil nastreven:

*"... I come to Africa, I shall, by reading a very plain verdict, fully demonstrate to al, as much to Caecilian as to those who are seen to be acting against him, what sort of devotion should be paid to the highest deity and what kind of cult he would seem to delight in.... Those same people who incite and do things of this nature, so that the supreme God is not worshipped with the requisite devotion, I shall destroy and scatter."*⁴⁴⁴

De dreiging om de provincie zelf te bezoeken leidde waarschijnlijk tot de opstanden in 317, waarbij christenen in de Afrikaanse steden elkaar vermoordden.⁴⁴⁵ Verder dan een dreiging zou het echter niet komen. Constantijn had immers al persoonlijk meegemaakt dat gewelddadige vervolging tot mislukking gedoemd was en hij zou niet dezelfde blunder maken als zijn voorgangers. In 321 riep hij de Afrikaanse bisschoppen op tot tolerantie en eendracht, waarbij hij voorstelde dat de katholieken hun lijden aan de wraak van God zouden overlaten.⁴⁴⁶ Dat in deze tijd een oorlog met Licinius op handen was speelde hierin zeker een rol. Zo stelde Constantijn zichzelf in zijn propaganda voor als de christelijke 'redder' en Licinius als de intolerante keizer. Als keizer van het westen moest hij tonen dat hij de vrede en welvaart in zijn gebieden kon behouden. Hierdoor zou de donatistische zaak terug floreren.⁴⁴⁷

In 324, na de overwinning op zijn laatste rivaal, werd hij alleenheerser over het hele Romeinse Rijk. Toch zou de donatistische kwestie nog steeds door zijn hoofd spelen. Zo stuurde hij volgens Eusebius diverse bisschoppen van de nieuw veroverde gebieden naar Africa om "de eensgezindheid onder de twistende partijen te herstellen".⁴⁴⁸ Deze poging liep ook op niets uit. Ondanks het feit dat de donatisten nooit deelden in de legale privileges die Constantijn gaf aan de katholieke kerk zou hun lokale invloed in de steden blijven groeien. In Cirta, zouden de donatisten subdiakens en andere clerici overheersen in de lokale senaat en namen ze bezit van de christelijke basiliek die Constantijn had gebouwd. De keizer boog uiteindelijk voor de realiteit. Hij bleef tolerantie nastreven en in een

---

⁴⁴¹ Optat. App. 5.

⁴⁴² Optat. App. 5.

⁴⁴³ OPTATUS MILIVITIANUS, *Optatus : against the donatists*, in: Translated Texts for Historians (Vol. 27), GILLIAN CLARK en MARY WHITBY(eds.), Vertaald door: MARK EDWARDS, Liverpool, 1997, p. 193.

⁴⁴⁴ Optat. App. 5.

⁴⁴⁵ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 596.

⁴⁴⁶ Optat. App. 9.

⁴⁴⁷ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 62.

⁴⁴⁸ Eus. VC. 2.66.2.

brief aan de bisschoppen in Numidia uit 330 vroeg hij ook de christenen om geduld in hun omhang met de donatisten:

'I am highly gratified that you [de katholieken] demand no vengeance on those who are impious and depraved, sacrilegious and profane, treacherous and impious and ungrateful to God and enemies of the Church'.⁴⁴⁹

Uiteindelijk zou hij de basiliek nalaten aan de donatisten. In plaats daarvan verschaftte hij de katholieke kerk land en geld om een tweede basiliek exclusief voor hun gebruik te bouwen. Enkele jaren later hielden de donatisten een concilie in Carthago. Ongeveer tweehonderdzeventig bisschoppen waren hierop aanwezig. Ondanks Constantijns ingrijpen domineerde een afgescheurde geloofsgroep nu de Afrikaanse kerk.⁴⁵⁰

We kunnen de politiek van Constantijn tegenover de donatisten op diverse manieren verklaren. In het licht van zijn ervaringen met vroegere vervolgingen kunnen we zien dat de keizer weigert om geweld te gebruiken omdat dit telkens uitliep op een mislukking. Hij streefde daarom naar een politiek van tolerantie omdat deze welvaart en succes zou betekenen voor het Romeinse Rijk. Dit wil echter niet zeggen dat hij niet streefde naar eensgezindheid in de christelijke kerk. Dit idee van eensgezindheid past binnen de aloude Romeinse opvattingen over de efficiëntie van culten. Het had zelfs geleid tot het begin van de christenvervolgingen.

Constantijns betrokkenheid in deze kwestie kan men ook verklaren vanuit een politiek-juridische regeling van een geschil waarin de keizer werd gezien als de hoogste rechter. Dat Constantijn vanaf 321 weer toleranter werd voor de donatisten kan men ook beschouwen als een politieke beslissing. Een oorlog met Licinius was immers op handen en daarom streefde hij naar interne rust in zijn gebieden. Bovendien wou Constantijn ook verschijnen als de redder van de vervolgte christenen in het oosten, daardoor kon hij moeilijk zelf in conflict liggen met de donatistische christenen.

Dit hoeft echter niet te betekenen dat Constantijn enkel vanuit politiek standpunt naar de donatistische zaak keek. De mate waarin de keizer zich ging bezighouden met de eensgezindheid binnen de christelijke kerk was ongezien. Deze 'eenheid' is het sleutelwoord in zijn christelijke politiek. De relatie en wederzijdse betrokkenheid tussen zowel de kerk als de staat was nu een feit. In de bovenstaande bronnen hebben we ook gezien dat Constantijn een duidelijke voorkeur had voor het type christenen dat niet star en onbuigbaar aan hun geloof vasthielden maar wel de eensgezindheid voorop zette. Het is perfect mogelijk dat Constantijn zich 'Gods dienaar' voelde en zich daardoor verantwoordelijk achtte om de christelijke eendracht te verzekeren.

Waar Constantijn aanvankelijk een neutrale positie wou innemen, zien we hem evolueren naar een steeds actievere rol. Finaal moest hij zich echter bij de realiteit neerleggen.

---

⁴⁴⁹ Optat. App. 10.

⁴⁵⁰ TIMOTHY D. BARNES, Constantine and Eusebius, Cambridge/Londen, 1981, pp. 60-61.

5.5.2 Het ariaanse conflict:

Het theologisch conflict

Toen Constantijn in 324 het oosten veroverde op Licinius werd hij ook hier geconfronteerd met christelijk theologisch gekibbel. Deze controversie focuste op de leerstellingen van de theoloog Arius (256-336), presbyter van Alexandrië. Hij had vooral aandacht voor de menselijke natuur van Christus.⁴⁵¹ De priester zou halsstarrig vasthouden aan het één-God principe, een reactie op de kritiek van de heiden Celsus. Die ene God schiep dan de logos. Dit schepsel krijgt de naam "Zoon".⁴⁵² Maar dit is slechts een metafoor, om het te onderscheiden van alle andere schepsels. Arius zag de Zoon dus als wezenlijk inferieur aan de Vader en door deze gecreëerd. De verlossingsgedachte van Arius bestaat erin Christus na te volgen en zo het eeuwige heil bereiken, d.w.z., de mens moet zichzelf verlossen uit zijn zondig leven.⁴⁵³

Zijn grootste tegenstander zou Athanasius, de diaken van en latere opvolger van bisschop Alexander van Alexandrië, worden.⁴⁵⁴ Hij werd rond 298 geboren in Alexandrië en stierf er in 373. De kern van zijn betoog was dat God zelf mens was geworden om de mensheid te redden. Athanasius was van mening dat de leer van Arius soteriologisch tekort schoot. Christus moet goddelijk zijn om te kunnen verlossen. Athanasius' kritiek op het arianisme steunde op twee kernpunten. Allereerst kon alleen God verlossen en als Christus ook verlost, moet men concluderen dat Christus ook God is. Ten tweede is hij van mening dat als men Christus niet als een God ziet, het christendom een afgoderij is. Hij werd 'vader der rechtzinnigen' genoemd omdat hij met grote vastberadenheid de ariaanse stroming als ketterij afdeed. Athanasius zou tijdens zijn leven liefst vijfmaal gedwongen in ballingschap zijn gaan.⁴⁵⁵

De aanleiding

Rond 318, en misschien al eerder, was de leer van Arius over het wezen en de goddelijkheid van Christus al bekend in het Oosten. Onder de heerschappij van Licinius waren christelijke synoden echter verboden en toen Constantijn aan de macht kwam werd er aan deze twist nog niet veel ruchtbaarheid gegeven. Constantijn was hoogstwaarschijnlijk op de hoogte van dit geschil maar kon de impact ervan nog onvoldoende inschatten.

In opdracht van Constantijn werd Ossius van Cordoba, de christelijke eminentie aan zijn hof, naar Alexandrië gestuurd om poolshoogte te nemen en te bemiddelen in deze twist. Met dit doel riep hij een plaatselijke synode bijeen. In deze tijd zou Ossius zich bezighouden met de problemen rond Arius maar nog meer met het afzetten van een schismatieke bisschop en het ongedaan maken van diens benoemingen. Begin april keerde hij echter terug naar Antiochië terug om het concilie over de ariaanse kwestie te leiden.

---

⁴⁵¹ PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p. 60.

⁴⁵² PIERRE TROUILLEZ, *Ibidem*, p. 249 noot 35.

⁴⁵³ ALISTER McGRATH, *Christelijke Theologie, Een introductie*, Kampen, 1997, 2de uitg., pp. 298-299.

⁴⁵⁴ MARK HEIRMAN, *Botsende werelden, De Rooms-Romeinse strijd om tijd en eeuwigheid*, Antwerpen, 1997, p. 104.

⁴⁵⁵ DAVID BRAKKE, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Oxford, 1995, p. 8 Athanasius is vijfmaal verbannen uit Alexandrië, daarvan werd hij tweemaal verbannen naar het westen (335-7, 339-46) en driemaal verborg hij zichzelf in de Egyptische woestijn (356-62, 362-3, 365-6).

In een brief gericht aan Arius en diens bisschop Alexander uit Constantijn zijn uitdrukkelijke hoop dat beide partijen hun twisten onderling konden beslechten.⁴⁵⁶ Hierin doet hij de aanleiding van dit geschil herhaaldelijk af als 'erg banaal en niet in verhouding met die zo grote ruzie'.⁴⁵⁷ In deze brief verwijst hij naar de verdeeldheid die de provincie Africa heeft aangetast en spreekt zijn hoop uit dat dit geschil niet zal leiden tot nog meer verdeeldheid binnen het christendom. In deze brief stelt hij zijn eisen en normen die nodig zijn voor het bereiken van een herstelde eenheid:

*'Wat dus de goddelijke Voorzienigheid betreft moet er onder u één geloof zijn, één inzicht en één gemeenschappelijke zienswijze over de Machtige; maar wat die kleine problemen betreft waarover u ruziet, die moeten, ook al komt u niet tot eensgezindheid, tot denken beperkt blijven en u moet die opsluiten in het verborgene van uw gedachten.'*⁴⁵⁸

Maar het probleem was al te groot om door een brief geregeld te kunnen worden en de verdeeldheid onder de partijen zou enkel nog toenemen. Net als bij het donatisme was Constantijn er niet in geslaagd de onderlinge verdeeldheid op te lossen. Belangrijk voor dit onderzoek is dat Constantijn hier duidelijk als christen zijn mening en visie over de toekomst van de christelijke Kerk onthult. Hij is van mening dat niet elke persoon dezelfde invulling aan de christelijke God moet geven want hij stelt: "Wij willen toch ook niet allen hetzelfde op alle gebied en er bestaat toch niet zoiets in ons als één inborst en één oordeel!".⁴⁵⁹ Zijn prioriteiten waren duidelijk zoals Drake die verwoord: 'publicly, all that was needed was belief in a monotheistic Divine Providence that guides human affairs; any further stipulations, conditions or definitions were private matters that should not be brought into the public sphere.'⁴⁶⁰

Dat deze eerste verzoeningspoging op niets uitdraaide kan Constantijn moeilijk verrast hebben. Vanwege zijn vroegere ervaringen met de Donatisten wist hij wat zijn volgende stap moest zijn. In de lijn van het concilie van Arles zou hij nu een vergadering van de christelijke bisschoppen laten beslissen. Nu was hij echter heerser over het hele Romeinse Rijk en zou hij alle bisschoppen uit alle provincies van zijn rijk laten deelnemen aan het eerste oecumenische concilie van de christelijke kerk.

Het Concilie van Antiochië

Dit zou echter niet het eerste concilie worden waar de ariaanse kwestie werd besproken. In de lente van 325 ging het concilie van Antiochië door. Deze kerkvergadering loste echter zijn verwachtingen niet in. Drie ariaanse bisschoppen, waaronder Eusebius van Nicomedia, weigerden zich aan te sluiten bij de verkregen consensus. Zij werden geëxcommuniceerd, maar kregen wel de tijd om van mening te veranderen tegen het ophanden zijnde oecumenisch concilie van Ancyra.

---

⁴⁵⁶ Eus. VC. 2.64-72.

⁴⁵⁷ Eus. VC. 2.68.2.

⁴⁵⁸ Eus. VC. 2.71.7.

⁴⁵⁹ Eus. VC. 2.71.6.

⁴⁶⁰ H.A. DRAKE, The Impact of Constantine on Christianity, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 124.

Constantijn verplaatste echter op het allerlaatste moment de locatie naar Nicaea. Begin mei schreef Constantijn zijn beroemde brief waarin de plaats van het te houden concilie gewijzigd werd. Alhoewel wij slechts over een Arabische en een Oud Syrische vertaling beschikken wordt de authenticiteit als hoogstwaarschijnlijk aanvaard.⁴⁶¹ In deze brief maande de keizer de bisschoppen aan tot haast. Op het vorige concilie was immers bijna een consensus bereikt. Door beide concilies vlug op elkaar te laten volgen hoopte de keizer de partijen de kans te ontnemen om het concilie te veel naar hun hand te zetten. De reden die Constantijn geeft voor deze verplaatsing is dat Nicaea veel toegankelijker is voor de bisschoppen uit het Westen en dat het klimaat hier veel aangenamer is.⁴⁶²

De keizer zou echter nog het concilie van Rome (313) in gedachten houden, waar gebleken was welke invloed de presiderende bisschop (hier Miltiades) over dergelijke kerkvergadering kon hebben. Ancyra was immers de zetel van bisschop Marcellus, een fervente tegenstander van het arianisme. Het veranderen van plaats toont aan dat Constantijn gehoor gaf aan een klacht van Eusebius van Nicomedia, één van Arius grootste aanhangers.⁴⁶³ Dat de woonplaats van de keizer dicht bij Nicaea lag zou hier ook zeker een rol in hebben gespeeld. Zo zou Constantijn in de mogelijkheid gesteld worden om het concilie persoonlijk bij te wonen.

Het Concilie van Nicaea

Begin juni 325 ging het eerste oecumenisch concilie van Nicaea door.⁴⁶⁴ Volgens de antieke auteurs waren zo'n 300-tal bisschoppen op het concilie aanwezig.⁴⁶⁵ Het aantal overblijvende ondertekenaars van het Nicaeense credo zou echter kleiner zijn dan Eusebius' 250. Delegaties van over het hele Rijk waren gekomen alhoewel de westerse bisschoppen duidelijk in mindere aantallen aanwezig waren. Trouillez volgt Henri die de aanwezigen opdeelde in vijf kampen: een kleine kern harde arianen geleid door Eusebius van Nicomedia, de gematigde onder Eusebius van Caesarea, een conservatieve, Bijbelse fractie, de anti-arianen onder Alexander van Alexandrië en Ossius en de fanatieke vleugel onder Marcellus van Ancyra.⁴⁶⁶

In zijn openingsrede maakte Constantijn duidelijk wat het doel van de kerkvergadering moest zijn:

*'breng meteen de oorzaken van die verdeeldheid onder u naar voren en verbreek met wortel en al de boeien van de onenigheid door de wetten van vrede'.*⁴⁶⁷

---

⁴⁶¹ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 623.

⁴⁶² H.-G.OPITZ, *Athanasius werke. Vol. 3.1, Urkunden zur Geschichte des Arianischen Streites*, Berlijn, 1934, pp. 41-42, nr. 20; cf. ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 624.

⁴⁶³ H.-G.OPITZ, *Athanasius werke. Vol. 3.1, Urkunden zur Geschichte des Arianischen Streites*, Berlijn, 1934, pp. 58-62, nr. 27; cf. H.A. DRAKE, *The Impact of Constantine on Christianity*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 125.

⁴⁶⁴ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 215.

⁴⁶⁵ Eus. VC. 3.8.2 telt er meer dan 250, Athan. *Hist. Arian.* 66 telt er zo'n 300, Theod. *HE.* 1.8.1 volgt Eusthathius van Antiochië en telt er 270, Socrates *HE.* 1.8 houdt het op meer dan 300 en Sozomen, *HE.* 1.17 telt er zo'n 320.

⁴⁶⁶ PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p.64.

⁴⁶⁷ Eus. VC. 3.12.4.

In zijn korte toespraak benadrukt Constantijn zijn verlangen naar vereniging en eensgezindheid. Hierdoor maakt Constantijn de eenheid en de puurheid van de religie als het primaire doel van de vergadering. Dat een Romeinse keizer zich gaat inmengen en ogenschijnlijk zo begaan was met de eenheid van de christelijke kerk moet de bisschoppen als zowel opmerkelijk als genoeglijk zijn voorgekomen. In Eusebius' *Vita Constantini* lezen we dat alle bisschoppen 'met de grootste spoed kwamen aangelopen. Hoop op een goede afloop moedigde hen aan, alsook de toestand van vrede alom en de overtuiging iets wonderbaars te zullen zien bij het aanschouwen van die zo machtige keizer".⁴⁶⁸ De bisschoppen waren onder de indruk van het feit dat de keizer hun zaken zo serieus behandelde. Eusebius stelt zelf dat Constantijn 'de eerste en enige keizer is geweest, sinds mensenheugenis, die zo'n mooie krans heeft aaneengeregen door een band, en die krans heeft hij opgedragen aan Christus, zijn Verlosser."⁴⁶⁹ Dat Eusebius de keizer zo eerde moet ons niet verwonderen. Constantijn zou immers na zijn overwinning op Licinius immens populair worden in het oosten door zijn religieuze aanpak.⁴⁷⁰ Maar het verlenen van religieuze tolerantie is nog een andere zaak dan inspraak willen hebben in het christelijke geloof. Dat diverse bisschoppen de activiteiten van Constantijn met argusogen bekeken lijkt hier meer dan logisch. Hij had immers enige tijd verbleven bij Diocletianus en voor velen kon hij gezien worden als medeverantwoordelijke voor diens vervolgingen. Bovendien was hij nog steeds *pontifex maximus* en had hij geen actieve stappen ondernomen tegen de traditionele godsdiensten.

Na de openingsrede nam Constantijn plaats aan het hogere einde van de rijen zitplaatsen.⁴⁷¹ Hierdoor zat hij apart van de bisschoppen maar toch nog dicht genoeg om te participeren in de discussies.⁴⁷² De besprekingen van het concilie van Nicaea werden jammer genoeg niet opgenomen of gepubliceerd, waardoor we het debat moeilijk kunnen volgen. Eusebius schrijft echter in zijn *Vita Constantini* een belangrijke rol toe aan de keizer:

*'Hij steunde beurtelings de standpunten van beide partijen en zo bracht hij geleidelijk de strijdende groepen dichter bij elkaar. Door de vriendelijkheid waarmee hij allen aansprak en door zijn gebruik van het Grieks, want hij was niet onbekend met die taal, maakte hij een minzame en aangename indruk: ... allen zetten hij aan tot eensgezindheid, totdat hij er in slaagde om hen tot eenzelfde overtuiging en zienswijze te brengen in alle geschilpunten.'*⁴⁷³

Dat Constantijn werkelijk iedereen tot dezelfde overtuiging en zienswijze kon brengen lijkt mij echter een overdrijving van Eusebius. Het belangrijkste is echter dat Constantijn zich niet afzijdig hield van de discussies en hier zelf aan deelnam. In dit debat zou hij de bisschoppen aanmanen om hun standpunten te matigen.

---

⁴⁶⁸ Eus. VC. 3.6.3.

⁴⁶⁹ Eus. VC. 3.7.4.

⁴⁷⁰ Eus. VC. 2.20-21.

⁴⁷¹ Eus. VC. 3.10.

⁴⁷² H.-G.OPITZ, *Athanasius werke. Vol. 3.1, Urkunden zur Geschichte des Arianischen Streites*, Berlin, 1934, nr. 23.2, 25.2, 26.1, 27.13, 32.2.

⁴⁷³ Eus. VC. 3.8.

Uiteindelijk zou men komen tot een geloofsbelijdenis waarin de Vader en Zoon gelijkgesteld werden. Dit werd samengevat in de zeer controversiële term *homo-ousios* en zou betekenen ‘van dezelfde substantie. Sommige auteurs menen dat Constantijn zelf met de term *homo-ousios* op de proppen kwam.⁴⁷⁴ Maar we beschikken nu eenmaal over te weinig bronnenmateriaal om hierover tot een sluitende conclusie te komen. Dat de term echter tot nieuwe discussies leidde staat echter wel vast. Zo zouden zeventien bisschoppen aanvankelijk weigeren de term te aanvaarden.⁴⁷⁵ Op 19 juni 325 zou de term *homo-ousios* toch opgenomen worden in het credo en Constantijn maakte duidelijk dat hij van allen, zelfs Arius, verwachtte dat ze het aanvaardden.⁴⁷⁶ Uiteindelijk weigerden enkel twee Libische bisschoppen (Secundus van Ptolemais en Theonas van Marmarica), geassocieerd met Arius, het credo te ondertekenen. Zij werden veroordeeld tot onmiddellijke verbanning samen met Arius.⁴⁷⁷ Dit wijst er nogmaals op dat Constantijn zijn rol als bemiddelaar zeer serieus opnam.

Nadat de besluiten gezamenlijk werden neergeschreven en ondertekend zou de keizer verklaard hebben: ‘dat hij hiermee een tweede triomf had behaald op de vijanden van de Kerk en ter ere van God hield hij een groot feest van de overwinning’.⁴⁷⁸ Rond deze tijd zou immers het twintigste jaar van zijn regering verstrijken. Volgens Eusebius zou de keizer daartoe ‘persoonlijk de dienaren van God uitnodigen op een groots banket. Hij vierde samen met hen feest, daar ze zich met mekaar hadden verzoend en door hun bemiddeling bracht hij als het ware een passend offer aan God’.⁴⁷⁹ Na de afloop van het feest zouden volgens gewoonte de afwezige bisschoppen via synodale brieven op de hoogte worden gebracht. Opmerkelijker is dat Constantijn ook keizerlijke brieven naar deze kerken stuurt. Hierdoor zette hij de relatie tussen de kerk en het imperium nog duidelijker in de verf. Via Eusebius is één van deze brieven aan ons overgeleverd. In deze brief stelde hij:

‘Uit de voorspoed die het Rijk kent, heb ik kunnen opmaken hoezeer de Goddelijke Almacht ons altijd welgezind is geweest, en daarom heb ik geoordeeld dat ik voor alles er moest voor zorgen dat bij de gezegende grote massa mensen die deel uitmaken van de universele Kerk, de eenheid in het geloof, de oprechte liefde en de eensgezindheid in de verering van de Almachtige God bewaard bleven...’⁴⁸⁰

De keizer gaat zich dus voorstellen als de ‘goddelijke dienaar’ die verantwoordelijk is voor de eenheid binnen de kerk. Verder meldt Constantijn dat er dankzij het concilie nu ‘geen ruimte meer was voor onenigheid noch voor enig misverstand over het geloof’.⁴⁸¹ Deze brief focuste echter op het Pasen-vraagstuk en niet op de formulering van het verkregen credo. In Socrates Scholasticus’ *Kerkgeschiedenis* vinden we echter een afschrift terug waarin Constantijn brieven stuurt naar Alexandrië en Nicomedia, steden die het meest te lijden hadden onder de ariane kwestie. Ook hier tracht hij de kerken in kwestie tot verzoening en eensgezindheid op te roepen:

---

⁴⁷⁴ EGINHARD MEIJERING, *Geschiedenis van het vroege Christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004, p. 400; PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p.65

⁴⁷⁵ Ruf. HE. 10.5; Soz. HE. 1.20.1.

⁴⁷⁶ Philostorgius HE. 1.9a

⁴⁷⁷ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, pp. 216-217.

⁴⁷⁸ Eus. VC. 3.14.

⁴⁷⁹ Eus. VC. 3.15.

⁴⁸⁰ Eus. VC. 3.22.

⁴⁸¹ Eus. VC. 3.22.

“While more than three hundred bishops remarkable for their moderation and intellectual keenness, were unanimous in their confirmation of one and the same faith, which according to the truth and legitimate construction of the law of God can only be the faith; Arius alone beguiled by the subtlety of the devil, was discovered to be the sole disseminator of this mischief, first among you, and afterwards with unhallowed purposes among others also. Let us therefore embrace that doctrine which the Almighty has presented to us.”⁴⁸²

Constantijn voorzag de Kerk nu van keizerlijke steun om hun discussiepunten in onderling overleg te bespreken in het hele Romeinse Rijk. Zo stond de keizer toe om ‘de openbare koeriersdienst te gebruiken. Aan anderen bezorgde hij een groot aantal lastdieren voor het transport.’⁴⁸³ Hierdoor maakte de keizer het hoogwaardigheidsbekleders van het christendom relatief gemakkelijk om een bijeenkomst overal in het hele Romeinse Rijk en zelfs hier buiten te regelen.⁴⁸⁴ Hoewel het christendom op zich nooit een eenheid heeft gevormd moet dit alvast een sterke impuls zijn geweest om dit na te streven en zich gezamenlijk te uiten als aanhangers van Christus wereldwijd. Zo ging men op het concilie van Nicaea niet enkel op zoek naar overeenstemming in geloofskwesties. Ook zaken als het vastleggen van een datum voor het Paasfeest werden geregeld.

Gevolgen van het Concilie van Nicaea

Het ‘Nicaeense credo’ wordt vandaag de dag nog steeds in de kerken gereciteerd.⁴⁸⁵ Het bijzondere aan deze geloofsbelijdenis is het feit dat voor het eerst geen Bijbelse uitspraak centraal staat, maar begrippen uit de Griekse filosofie.⁴⁸⁶ Maar net als in de donatistische kwestie zou ook hier de door Constantijn zo gegeerde eenheid al snel uiteenvallen. Ariaanse bisschoppen slaagden erin zetel na zetel terug te winnen, zodat in vele steden de kerk aan tweespalt ten prooi viel.⁴⁸⁷ Binnen enkele jaren zou zelfs Constantijn zijn mening herzien hebben over Arius. Dit kwam onder meer als gevolg van een brief die Arius aan Constantijn schreef om terug in zijn gunst te komen:

“God is our judge both now, and in the coming judgment. Wherefore we beseech your piety, most devout emperor, that we who are persons consecrated to the ministry, and holding the fait hand sentiments of the Church and of the holy Scriptures, may by your pacific an devoted piety be reunited to our mother, the Church, all superfluous questions and disputations being avoided: so that both we and the whole Church being at peace, may in common offer our accustomed prayers for your tranquil reign, and on behalf of your whole family.”⁴⁸⁸

Op het einde van zijn heerschappij begonnen de arianen zelfs de overhand te krijgen in het imperiale hof. Dit bereikten ze niet zozeer dankzij theologische argumenten maar door de oppositie als

---

⁴⁸² Soc. HE. 1.9.17-25.

⁴⁸³ Eus. VC. 3.6.2.

⁴⁸⁴ In Eus. VC. 3.7 vinden we dat ook een bisschop uit Perzië en een Scyth deelnamen aan het concilie.

⁴⁸⁵ De standaard-geloofsbelijdenis voor de meeste kerken is niet het credo van Nicea, maar wel de uitbreiding en verduidelijking ervan, zoals vastgelegd op het tweede oecumenische concilie, dat van Constantinopel in 381.

⁴⁸⁶ CARL SCHNEIDER, Het christendom, in: GOB MANN & ALFRED HEUSS, *Universele wereldgeschiedenis. Deel4 Rome, De Romeinse Wereld*, Den Haag/Hasselt, 1975, p. 469.

⁴⁸⁷ PIERRE TROUILLEZ, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006, p.67.

⁴⁸⁸ Soc. HE. 1.26.6.

onbuigzaam en niet bereid om compromissen te sluiten, af te schilderen.⁴⁸⁹ In 336 riep Constantijn de betrokken bisschoppen samen op de synode van Tyrus. Hierbij werd Athanasius, nu bisschop van Alexandrië, gedagvaard. Deze vreesde voor een veroordeling, daar de meeste zetelende bisschoppen arianen waren. Daarom vluchtte hij voor het oordeel kon worden uitgesproken. Hierna reisde hij naar Constantinopel om keizerlijke hulp te vragen.⁴⁹⁰ Het is duidelijk dat het arianisme aan het einde van Constantijns heerschappij de bovenhand had. Op zijn sterfbed werd Constantijn ironisch genoeg gedoopt door de ariaanse bisschop Eusebius van Nicomedia.

Besluit

Uit bovenstaande casussen zien we dat Constantijn in eerste instantie hoopte dat de christenen tot een consensus konden komen. We kunnen daaruit concluderen dat Constantijn niet de specifieke religieuze invulling van het christendom als primaire bezorgdheid had. Het was eerder het gebrek aan eensgezindheid dat hem verontrustte. Zo hebben we bij de donatistische kwestie gezien dat de voorkeur van de keizer lag bij de gematigde christenen. Hij gaf geen wettelijke voordelen en donaties aan de donatisten. Ook tijdens het ariëers conflict had hij zich aanvankelijk gekeerd tegen de leerstellingen van Arius. Deze hadden geleid tot een zoveelste geloofsscheuring. We zien dat Constantijn het zelf niet zo nauw nam met de invulling die men aan het christelijke geloof gaf. Voor hem is het belangrijker deel uit te maken van het geloof. Hij is immers van mening dat ‘niet allen hetzelfde op alle gebied willen en er niet zoiets als één inborst en één oordeel!’ bestaat.⁴⁹¹

In eerste instantie trachtte de keizer zich zoveel mogelijk buiten de kerkelijke conflicten te houden (Concilie van Rome, brief van Constantijn aan Arius en Alexander, concilie van Antiochië). Dit bleek op een mislukking uit te draaien. Vervolgens besloot Constantijn zich zelf met deze zaken bezig te houden. Zo zou hij op eigen initiatief de concilies van Arles en Nicaea bijeenroepen.

Door zijn oproeping voor een concilie en zijn deelname in Nicaea zou de aard en status van zo'n vergadering volledig veranderen. Het was vanaf nu een staatszaak en werd gezien als van publiek belang om de vrede en welvaart in het Romeinse Rijk te verzekeren. Niettemin bleken de uitspraken van de bovengenoemde concilies (Arles en Nicaea) geen garantie voor succes. Zo zou het veroordeelde donatisme uitgroeien tot de dominante kerk in Africa. Ook de verworpen leerstellingen van het arianisme werden ondanks het concilie van Nicaea steeds populairder, zelfs bij de keizer. Ondanks het feit dat de besluiten van deze concilies niet werden gevolgd, weigerde Constantijn te grijpen naar geweld. Verder dan dreigingen zou het nooit komen. Constantijn had tijdens de vervolgingen geleerd dat gewelddadige onderdrukking tot mislukking was gedoemd. Bovendien was Constantijn politiek strateeg genoeg om in de nakende oorlog met Licinius, waar hij zichzelf ging proclameren als de ‘redder’ van de christenen, niet hetzelfde te doen als zijn heidense tegenhanger.

---

⁴⁸⁹ H.A. DRAKE, *The Impact of Constantine on Christianity*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 129-130.

⁴⁹⁰ Athan. *Ap. Con. Arian.* 86.6.

⁴⁹¹ Eus. *VC.* 2.71.6.

Dit wijst er op dat tijdens Constantijns heerschappij de religieuze politiek nooit volledig buiten de politieke context lag.

Niettemin zijn de mogelijkheden die Constantijn de christenen biedt op zijn minst opmerkelijk. Nadat het christendom een vervolgd godsdiensdienst was probeert de keizer nu het belang van deze religie voor heel het Romeinse Rijk aan te tonen. Waar de vervolgers hun onderdanen nog trachten te overtuigen van het gevaar voor het Romeinse Rijk probeert Constantijn zijn burgers op het belang en het nut van deze religie te wijzen. De relatie tussen de Romeinse keizer en de christenen gaf het christendom de kans zich volledig te integreren in de Romeinse samenleving.

Deel 6: De ‘heidense’ politiek van Constantijn

Inleiding:

In vorige delen hebben we gezien dat Constantijns steun aan de christenen uitmondde in een wijdverspreid beleid van wettelijke voorrechten, financiële en territoriale donaties, christelijke bouwwerken en een persoonlijke verbintenis met het christendom. In dit deel geef ik een beknopt overzicht van de relatie die Constantijn onderhield met de antieke Romeinse culten. Dit geeft ons de mogelijkheid om het christelijk ‘favoritisme’ vanuit een breder perspectief te bekijken. De opbouw is gelijkaardig aan deze in het vorige deel dit om de gelijkenissen en de verschillen beter tot uiting te laten komen. In het eerste hoofdstuk gaan we op zoek naar de veranderingen die we in Constantijns’ wetgeving kunnen vinden tegen ‘het heidendom’. In het tweede hoofdstuk kijken we naar heidense monumenten die hij in het Romeinse Rijk heeft laten bouwen en/of sluiten. In het slot komen we tot een conclusie of Constantijns’ christelijk ‘favoritisme’ ook een discriminatie en neergang van het heidendom inhield.

6.1 Hoofdstuk 1: Constantijns wetgeving tegenover de heidenen.

6.1.1 Het ‘Edict van Milaan’

In het begin van 313 kondigden Licinius en Constantijn aan in een brief aan dat Romeinse burgers vanaf dan vrij waren om zelf hun religie te kiezen en te belijden.⁴⁹² Het belang van deze brief voor de christelijke gemeenschap is hierboven uitvoerig beschreven. Diezelfde brief verklaarde ook onbetwistbaar dat de twee keizers geen acties tegen niet-christelijke culten wensten. Deze uiting van tolerantie komt in het document in twee punten duidelijk tot uiting:

‘... het leek ons dat naast andere kwesties het regelen van de godsdienstige zaken in de eerste plaats voor allen van belang zou zijn... En wij willen zowel aan de christenen, alsook aan alle sekten de vrijheid van keuze schenken om die godsdienst te betrachten die men wenst. We hopen dat wat er ook maar aan godheid of hemelse macht mag bestaan, goedgunstig zal zijn over ons en over allen die onder ons bewind staan...’⁴⁹³

De *Pax Deorum* werd best bewaard door de opname van de christenen naast de traditionele religies. De keizers wijzen erop dat men dit moet niet moet zien als een voortrekking of benadeling van een bepaalde religie of cultus:

‘... dit voorrecht dat wij volstrekt aan hun hebben toegekend, geldt ook voor de anderen; die mogen dus ook de godsdienst betrachten en de bijhorende verplichtingen uitvoeren die ze maar willen. Het is overduidelijk dat dit bevel past bij de vrede en rust die in onze dagen heersen; iedereen heeft daarom het recht om zijn godheid, welke dan ook, naar eigen goedvinden te kiezen en te vereren. Wij hebben dit gedaan om niet de indruk te

⁴⁹² Lact. *DMP.* 48. 2-12; cf. Eus. *HE.* 10.5.2-14.

⁴⁹³ Eus. *HE.* 10.5.3; cf. Lact. *DMP.* 48.2.

*wekken, dat wij iemand, wie dan ook, willen afhouden, op welke wijze dan ook, van enige godsdienst of religieuze praktijk, hoe dan ook.*⁴⁹⁴

Dit houdt met andere woorden in dat Constantijns tolerantie tegenover de christelijke kerk niet betekende dat niet-christenen hierdoor werden benadeeld.⁴⁹⁵

6.1.2 Het verbod op 'magische' rituelen

Dit sloot niet uit dat Constantijn wetten uitvaardigde om bepaalde gebruiken van traditionele religies te beperken. In een brief aan Septimius Bassus, de prefect van Rome, (318) viel de keizer hen die gebruik maken van *scientia* (vaardigheden) of beoefenaars waren van de *magiccae artes* (magische kunsten) aan. Hierin maakte de keizer een duidelijk onderscheid tussen "slechte" magie om mensen kwaadaardig te beïnvloeden en "goede" magie. Zo werd het gebruik van *scientia* om mensen te genezen of gewassen te beschermen toegelaten:

*"... by such devices no person's safety or reputation is injured, but by their action they bring ita bout that divine gifts and the labours of men are not destroyed."*⁴⁹⁶

In 319 en 320 werden er wetten uitgevaardigd inzake het verbod op gebruik van magie, waarzeggerij, *haruspicina* en gelijkaardige activiteiten voor privaat gebruik.⁴⁹⁷ De religieuze relevantie van deze activiteiten is eerder beperkt. Voorspellingen en magie werden immers frequent gebruikt in het kader van politieke intriges. Constantijns houding was overigens niet nieuw. Keizers hadden tijdens het Principaat gelijkaardige maatregelen tegenover deze praktijken uitgevaardigd.⁴⁹⁸ De publieke uitoefening van hun *scientia* was echter nog steeds toegestaan:

*"... we do not prohibit the rites of a past superceded practice from being celebrated openly."*⁴⁹⁹

In 321 haalde Constantijn zelf nog voordeel uit de publieke *haruspicina* die hij zorgvuldig had toegestaan. Zo stuurde hij op 8 maart 321 een brief naar Valerius Basilus, de prefect van Rome. Daarin stond dat de consultatie van *haruspices* volledig legaal en noodzakelijk was als staatsgebouwen getroffen werden door de bliksem.⁵⁰⁰ De wetten laten er geen twijfel over bestaan dat ze enkel gelden tegenover de "slechte" magie. Zo stelt Constantijn in één van voornoemde wetten: "Gaat naar de altaren en de publieke heiligdommen en vervult de plechtigheden die ge

⁴⁹⁴ Eus. HE. 10.5.8; cf. Lact. DMP. 48.6.

⁴⁹⁵ JOHN CURRAN, Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence, In: P. WALCOT & I. McAUSLAN(eds.) *Greece & Rome, Second Series, Vol. 43, (Nr. 1)*, Oxford, 1996, p. 69, <http://www.jstor.org/stable/643085> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

⁴⁹⁶ Cod. Theod. 9.16.3; cf. JOHN CURRAN, Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence, In: P. WALCOT & I. McAUSLAN(eds.), *Greece & Rome, Second Series, Vol. 43, (Nr. 1)*, Oxford, 1996, p. 70, <http://www.jstor.org/stable/643085> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

⁴⁹⁷ Cod. Theod. 9.16.3(318); Cod. Theod. 9.16.2 (319); Cod. Theod. 9.16.1 (320).

⁴⁹⁸ Dio. 56.25.5; cf. DANNY PRAET, De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk, Kapellen, 1995, pp. 172-173.

⁴⁹⁹ Cod. Theod. 9.16.2; cf. JOHN CURRAN, Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence, In: P. WALCOT & I. McAUSLAN(eds.), *Greece & Rome, Second Series, Vol. 43, (Nr. 1)*, Oxford, 1996, p. 70, <http://www.jstor.org/stable/643085> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

⁵⁰⁰ JOHN CURRAN, Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence, In: P. WALCOT & I. McAUSLAN(eds.) *Greece & Rome, Second Series, Vol. 43, (Nr. 1)*, Oxford, 1996, p. 71, <http://www.jstor.org/stable/643085> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

gewoon zijn.”⁵⁰¹ Deze maatregelen kunnen dus niet worden beschouwd als een schending van het “Edict van Milaan”.⁵⁰²

6.1.3 Het verbod op offeren

We zien echter wel dat Constantijns uitlatingen na zijn verovering van het oosten een kritischere houding tegenover de traditionele religies laten veronderstellen. In een brief gestuurd aan de bevolking van de provincies in het Oosten stelt Constantijn:

*“Maar mensen die verstandig oordelen, moeten er evenwel vast van overtuigd zijn dat alleen diegenen een leven van heiligheid en zuiverheid kunnen leiden, die U persoonlijk uitnodigt om zich te verlaten op uw heilige wetten. Wat die lieden betreft die op afstand blijven, ze mogen, als ze dat willen, hun tempels van de leugen behouden, wij bezitten de prachtige woonst van uw waarheid, die U van nature hebt gegeven. Dat wensen we ook voor hen, opdat ze gewis zelf ook die voldoening mogen vinden die berust op de eensgezindheid van allen.”*⁵⁰³

Dit toont aan dat Constantijns persoonlijke religiositeit niet langer verbonden is met ‘het heidendom’. Niettemin lijkt het erop dat Constantijn zijn tolerantiepolitiek blijft verderzetten. Er is echter wel een accentverandering te merken. Vanaf dan zou de keizer het duidelijk(er) maken dat hij de traditionele culten tolereerde en het christendom begunstigde als zijn persoonlijke religie.

De controverse ligt echter niet bij Constantijns persoonlijke houding maar wel bij het feit of hij die ook vertaalde in daden. Eusebius stelt dat Constantijn kort na 324 maatregelen nam:

*“Vooreerst gaf hij voor het gouverneurschap in de provincies de voorkeur aan personen die gehecht waren aan het geloof dat Verlossing brengt; en de gouverneurs van wie men vermoedde dat ze aanhangers waren van het heidense bijgeloof, kregen het verbod opgelegd om offers te brengen.”*⁵⁰⁴

Kort daarna zou de keizer, volgens Eusebius nog een andere wet uitvaardigen:

*“... de afschuwelijke praktijken eigen aan de afgodenverering, zoals die in het verleden in de steden en op het platteland plaatsgrepen, en bepaalde dat niemand het nog mocht aandurven godenbeelden op te richten of zijn toevlucht te nemen tot waarzeggerij en andere vormen van ongezonde nieuwsgierigheid, of zonder meer offers te brengen.”*⁵⁰⁵

Barnes ziet deze bepalingen als “actions establishing Christianity as the official religion of the Roman Empire”.⁵⁰⁶ De controverse wordt enkel groter omdat we in de *Codex Theodosianus* geen dergelijke wet terugvinden die onder Constantijn werd uitgevaardigd. We beschikken echter wel over het

---

⁵⁰¹ Cod. Theod. 9.16.1-2.

⁵⁰² A.D. LEE, Tradition Religions, In: NOEL LENSKI (ed.), The Cambridge Companion to The Age Of Constantine, Cambridge, 2006, p. 172.

⁵⁰³ Eus. VC. 2.56.2: cf. A.D. LEE, Tradition Religions, In: NOEL LENSKI (ed.), The Cambridge Companion to The Age Of Constantine, Cambridge, 2006, p. 172: A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in: B. BOSWORTH, M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1997, p. 246-248.

⁵⁰⁴ Eus. VC. 2.44.1.

⁵⁰⁵ Eus. VC. 2.24.1.

⁵⁰⁶ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 210.

volgende uittreksel uit een wet van zijn zonen, uitgevaardigd in 341, dat een verbod op offeren door Constantijn lijkt te staven:

*“Let there be an end to superstition, let the madness of sacrifices be done away with. For anyone who dares to perform sacrifices in contravention of the law of the holy emperor our father and this decree of Our Clemency shall experience the appropriate penalty and an immediate sentence of judgement.”*⁵⁰⁷

Niettemin interpreteren de meeste geleerden deze “law of the holy emperor our father” eerder interpreteren als een verwijzing naar Constantijns eigen gedachten dan als een specifieke wet, die door hem werd ingevoerd.⁵⁰⁸

De stellingen van Eusebius, waarop Barnes zich baseert, zijn discutabel. Eusebius stelt, enkele hoofdstukken na het verbod op offeren, dat Constantijn een brief stuurde naar de bevolking van het oosten waarin hij verkondigde:

*“Het is immers één zaak om vrijwillig de strijd voor de onsterfelijkheid aan te gaan, iets anders is het een ander daartoe te dwingen met straffen”*⁵⁰⁹

Libanius van Antiochië spreekt in zijn *oratio*, op het einde van de vierde eeuw geschreven, Eusebius tegen. Zo verklaarde hij aan Theodosius I dat:

*“... he [Constantijn] made absolutely no alteration in the traditional forms of worship, but, although poverty reigned in the temples, one could see that all the rest of the ritual was fulfilled.”*⁵¹⁰

Het feit dat Eusebius dit verbod op offeren zelf uitspreekt en dit nergens wordt gestaafd door één van zijn geciteerde brieven of bronnen doet verder afbreuk aan zijn geloofwaardigheid.⁵¹¹ Bij het lezen en interpreteren van deze tekst (en de *Vita Constantini* in het algemeen) moeten we deze echter beoordelen in de context van intense religieuze competitie. Het was Eusebius' laatste werk. Zijn doel was Constantijn als goede christelijke keizer voor te stellen, mogelijks om zijn zonen te overtuigen diens politiek te volgen.⁵¹² We kunnen ons inbeelden dat de christenen, bij de dood van Constantijn, hoopten dat zijn opvolgers niet zouden terugkeren naar de oude religieuze gebruiken. Het is goed mogelijk dat Eusebius in deze moeilijke religieuze tijden Constantijns christelijk enthousiasme overdreef.⁵¹³

---

⁵⁰⁷ Cod. Theod. 16.10.2.

⁵⁰⁸ A.D. LEE, *Tradition Religions*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 174, ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 635; A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in : B. BOSWORTH, M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1997, pp. 243-244; Voor voorstanders van het verbod zie: TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 210-211.

⁵⁰⁹ Eus. VC. 2.60.

⁵¹⁰ Lib. Or. 30.6.

⁵¹¹ JOHN CURRAN, *Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence*, In: P. WALCOT & I. McAUSLAN(eds.), *Greece & Rome, Second Series, Vol. 43 , (Nr. 1)*, Oxford, 1996, p. 73, <http://www.jstor.org/stable/643085> (geraadpleegd op: 16/05/2010); TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 210-212 stelt dat het feit dat Eusebius deze wet niet citeert enkel op wijst dat hij geen kopie ter hand had bij het schrijven van zijn *Vita Constantini*. Verder wijst hij het niet citeren van deze wet als onbelangrijk af.

⁵¹² A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, Clarendon Ancient history series, Oxford, 1997, p. 28.

⁵¹³ JOHN CURRAN, *Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence*, In: P. WALCOT & I. McAUSLAN(eds.)

Greece & Rome, Second Series, Vol. 43 , (Nr. 1), Oxford, 1996, p. 74, <http://www.jstor.org/stable/643085> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

We kunnen eindigen met een bemerking van Robin Lane Fox. Hij noteert dat een dergelijk verbod tot offeren moeilijke uitvoerbaar en dus onwaarschijnlijk was, want: ‘De meeste gouverneurs die de wet hadden moeten uitvoeren, waren zelf nog heiden’.⁵¹⁴

6.2 Constantijn en de ‘heidense’ bouwwerken

6.2.1 De Triomfboog van Constantijn

Het bekendste monument van Constantijn dat de tand des tijds heeft doorstaan is zijn triomfboog in Rome. De boog is gewijd aan Constantijn door de senaat en het volk van Rome (S·P·Q·R) zoals de inscriptie hierop aangeeft.⁵¹⁵ De inwijding vond waarschijnlijk plaats in 315, drie jaar na zijn overwinning op Maxentius. De aanleiding voor deze inwijding was waarschijnlijk het vieren van zijn *decennalia*. Dit zou de aanwezigheid van de inscripties VOTIS X en SIC X verklaren. Op deze boog werd voornamelijk zijn overwinning bij de Milvische brug herdacht.⁵¹⁶ Het blijft tot op heden een onopgeloste zaak of de basisstructuur van de boog terug te voeren is tot Domitianus of Hadrianus. Het is ook mogelijk dat het gaat om een Constantijnse kopie van de boog van Septimius Severus of een Constantijnse aanpassing van Maxentius’ kopie.⁵¹⁷

De inscriptie die bovenaan de boog te lezen valt (Afb. IV) wordt vaak verklaard als een aanwijzing voor een breuk in de keizerlijke religiositeit. Deze inscriptie suggereert dat Constantijn de goddelijke wil uitvoerde op “aandrijven van de godheid” en “door de grootheid van zijn [Constantijns] geest”.⁵¹⁸ De vraag blijft echter naar welke godheid hier wordt verwezen.

In het eerste opzicht wordt het traditioneel karakter van Constantijn benadrukt. Zo vinden we afbeeldingen terug van de keizerlijke triomf (Afb. X), het brengen van offers, de jacht en het aanspreken en aanvoeren van zijn troepen (Afb. XI). Op de triomfboog zien we dat niet de christelijke God wordt geëerd voor de hulp bij de overwinning op Maxentius, zoals door sommige contemporaine christelijke schrijvers wordt beweerd (zie supra).⁵¹⁹ We kunnen eerder stellen dat de Sol-Apollo godheid centraal stond. Zo zien we in de reliëfs, die over zijn veldtocht tegen Maxentius verhalen, dat de legioenen beelden dragen van Sol en Victoria als *dei militares*, militaire beschermgoden (Afb. XII). De Sol Invictus-devotie wordt overigens versterkt doordat Sol viermaal op de boog staat afgebeeld waarvan twee keer in het gezelschap van de keizer. Het zou dus logisch zijn dat men met ‘de godheid’ verwijst naar Sol Invictus.⁵²⁰ Dat Constantijn een persoonlijke band had met deze godheid wordt overigens gestaafd door zijn muntslag, waarop Sol het meest voorkomt (Munten 3, 4 en 5).⁵²¹ Deze band werd verder nog versterkt door de locatie van de triomfboog, zoals

⁵¹⁴ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 636.

⁵¹⁵ CIL 6.1139 = ILS 694.

⁵¹⁶ M. W. JONES, *Genesis and Mimesis: The Design of the Arch of Constantine in Rome*, in: EVE BLAU (ed.), *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 59, N(nr. 1), Chicago, 2000, p. 51, <http://www.jstor.org/stable/991562> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

⁵¹⁷ JAŠ ELSNER, *Perspectives in Art*, in: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 258.

⁵¹⁸ CIL 6.1139 = ILS 694.

⁵¹⁹ Lact. *DMP.* 44.5-6; Eus. *VC.* 1.28.2.

⁵²⁰ DANNY PRAET, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995, p. 155.

⁵²¹ S. HIJMANS, *Constantijn, Sol en Christus*, in: T. L. HERES, H. TEITLER en W. VERBAAL(eds). *Hermeneus, Vol. 79*, Alkmaar, 2007, p. 76.

Marlowe recent heeft aangetoond.⁵²² Op de weg van het Circus Maximus⁵²³ naar het Colosseum accentueerde de boog de *colossus* van Sol (Afb. XIII).⁵²⁴ Het is dus goed mogelijk dat de doorsnee Romein 'de godheid' uit de inscriptie ging identificeren met de zonnegod Sol.

Opmerkelijk is alvast de weglating van christelijke verwijzingen op de triomfboog.⁵²⁵ Moderne geleerden, die Constantijns conversie dateren op 312, vernoemen vaak de weglating van het traditioneel offer aan Jupiter op de Capitolijnse heuvel in Rome (zie supra). Dit versterkt Ruyschaert's opmerking dat "the arch is pagan for that what it says, Christian for which it doesn't".⁵²⁶ Zoals ik heb aangetoond ben ik echter van mening dat het niet deelnemen aan dit traditioneel gebruik niet noodzakelijk een mogelijk christelijk motief inhoudt. Verder kan men aanvoeren dat het de heidense geïnspireerde senaat was die de bouw en het uitzicht van de boog dicteerde. Dit is echter een te simplistische weergave van de feiten. Het lijkt niet logisch dat de keizer geen inspraak had in of op de hoogte was van de plannen van de senaat. Zeker als men in het achterhoofd houdt dat afbeeldingen van vorige keizers werden aangepast en men gebruik maakte van diverse *spolia*.⁵²⁷

Volgens de contemporaine auteurs Lactantius⁵²⁸ en Eusebius⁵²⁹ vond Constantijns conversie plaats in 312 bij zijn overwinning op Maxentius. Indien we deze redenering volgen maakt de vage omschrijving van 'godheid' op de triomfboog duidelijk dat de keizer zijn eventuele conversie de eerste jaren vooralsnog niet aan de Romeinse bevolking toonde.

6.2.2 Constantijns vernieling van tempels

We hebben gezien dat Constantijn na de overwinning op Licinius een kritischere houding ging aannemen tegenover de heidenen. Eusebius stelt in zijn *Vita Constantini* dat de keizer deze houding omzette in actieve maatregelen tegen tempels in het oosten. Hierbij noemt hij vijf specifieke gevallen: de tempels van Aphrodite in Jeruzalem, Heliopolis en Aphaca, de tempel van Asclepius te Aegae en een niet nader bepaald heiligdom in Mamre, Palestina.⁵³⁰ We moeten hier echter bij elk van deze gevallen moeten we echter rekening houden met bijzondere omstandigheden. Zo werden de tempels van Aphrodite geassocieerd met rituele prostitutie. Eén van deze tempels stond overigens ook op de plaats van de kruisiging en het Heilige Graf van Jezus in Jeruzalem. Het heiligdom van Mamre was eveneens een plaats van bijzonder betekenis voor de christenen. In het

⁵²² E. MARLOWE, Framing the Sun: The Arch of Constantine and the Roman Cityscape, *Art Bulletin* 88.2, 2006, pp. 223-242.

⁵²³ S. HIJMANS, Constantijn, Sol en Christus, in: T. L. HERES, H. TEITLER en W. VERBAAL(eds). *Hermeneus*, Vol. 79, Alkmaar, 2007, p. 75 Constantijn heeft niet alleen het ingestorte gedeelte hersteld (gebeurd onder Diocletianus), maar ook een geheel nieuwe ring van zitplaatsen heeft toegevoegd. Het Circus en wagenrennen waren al lang verbonden met de zonnegod Sol.

⁵²⁴ S. HIJMANS, *Ibidem*, p. 75.

⁵²⁵ JAS ELSNER, Perspectives in Art, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 257-259.

⁵²⁶ J. RUYSSCHAERT, "Essai d'interprétation synthétique de l'Arc de Constantin" APARA, 1962-1963, p. 99; Cf. M. W. JONES, Genesis and Mimesis: The Design of the Arch of Constantine in Rome, in: EVE BLAU (ed.), *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 59, (nr. 1), Chicago, 2000, p. 70, <http://www.jstor.org/stable/991562> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

⁵²⁷ M. W. JONES, Genesis and Mimesis: The Design of the Arch of Constantine in Rome, in: EVE BLAU (ed.), *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 59, (nr. 1), Chicago, 2000, p. 70 – 72, <http://www.jstor.org/stable/991562> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

⁵²⁸ Lact. *DMP*. 44.5-6.

⁵²⁹ Eus. *VC*. 1.28.2.

⁵³⁰ Eus. *VC*. 3.26-27, 51-53, 55-56 en 58.

Oude Testament stond dit bekend als een zeer heilige plaats. De tempel van Asclepius in Aegae (Cilicië) werd door de christenen, op aangeven van hun bisschop, met de grond gelijk gemaakt. Dit bleek echter een ongeluk te zijn, waarvan het heiligdom snel herstelde. Dit zegt natuurlijk meer over de intenties van de lokale christelijke leider dan over Constantijn zelf.⁵³¹

De beweringen van Eusebius moeten we dus kritisch benaderen. Het is duidelijk dat hij deze specifieke gevallen verdraaid heeft en hier een apologetische betekenis aan geeft. We moeten zijn uitspraken ook zien binnen de context van een gekleurde en tendentieuze retoriek.⁵³² Deze gevallen mogen dus niet opgevat worden als een systematische anti-pagane campagne van Constantijn. Het lijkt er op dat Constantijn deze acties meer vanuit moralistische dan vanuit religieuze overwegingen heeft ondernomen.⁵³³ Dit wordt des te duidelijker als we in acht nemen dat tal van reeds bestaande tempels pas een focus worden later in de vierde eeuw.⁵³⁴

6.2.3 Het plunderen van de tempels

We zien wel dat Constantijn de opdracht gaf om aanzienlijke hoeveelheden goud en zilver uit de tempels weg te halen.⁵³⁵ In zijn *Vita Constantini* vermeldt Eusebius dat heilige ornamenten van de heidense tempels naar zijn nieuwe hoofdstad werden gebracht.⁵³⁶ Dat dit effectief plaatsvond wordt gesteund door Libanius:

“... he employed the sacred treasures on the building of the city upon which his heart was set.”⁵³⁷

Constantijn had voor deze opdracht speciale *comites* gekozen en stuurde deze naar de oosterse provincies.⁵³⁸ Eusebius vermeldt in zijn redevoering, ter ere van de keizers *tricennalia*, in het bijzijn van Constantijn:

“The melting of their [de heidense goden] inanimate images in the flames and their conversion from worthless forms into necessary uses.”⁵³⁹

---

⁵³¹ ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn*, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.), Amsterdam, 1991, pp. 640-641, A.D. LEE, *Tradition Religions*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 174

⁵³² A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in : B. BOSWORTH , M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1997, p. 305.

⁵³³ DANNY PRAET, *De God der Goden*, De christianisering van het Romeinse Rijk, Kapellen, 1995, p. 173; TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 247 gaat deze maatregelen wel bekijken vanuit religieus standpunt en stelt: “He did not merely suppress paganism and establish Christianity as the official religion of the state; he set out to ensure that Christianity replaced the cults which it ousted.”

⁵³⁴ A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in : B. BOSWORTH , M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1997, pp. 304-305; cf. A.D. LEE, *Tradition Religions*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 174.

⁵³⁵ A.D. LEE, *Tradition Religions*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 174; GEORGES DEPEYROT, *Economy and Society*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 237; Curran p. 75; TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981 p. 247; RAMSEY MACMULLEN, *Constantine*, London, 1969, pp. 201-202.

⁵³⁶ Eus. VC. 3.54; cf. Eus. VC. 3.62.1.

⁵³⁷ Lib. Or. 30.6.

⁵³⁸ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 247.

⁵³⁹ Eus. LC. 9.6: cf. JOHN CURRAN, *Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence*, In: P. WALCOT & I. MCAUSLAN(eds.), *Greece & Rome, Second Series, Vol. 43 , (Nr. 1)*, Oxford, 1996, p. 75, <http://www.istor.org/stable/643085> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

Het blijft echter onduidelijk wat precies bedoeld werd met deze “necessary uses”. Tegenwoordig wordt geloofd dat deze kostbare materialen werden aangeslagen ter versiering van zijn nieuwe hoofdstad Constantinopel ofwel dat het een reactie was op een financiële crisis.⁵⁴⁰

De derde en het begin van de vierde eeuw waren gekenmerkt door diverse muntdevaluaties die het monetaire systeem van het keizerrijk destabiliseerden.⁵⁴¹ Ondanks diverse pogingen, ondernomen door Diocletianus (het gebruik van variabele rentes, een verdubbeling van de waarde van de munten, juridische prijsbeperkingen), bleven deze muntdevaluaties voortduren.⁵⁴² Hierdoor verloren vele mensen hun geloof in de munteconomie. Constantijn kreeg na de overwinning op Licinius controle over de mijnen in de centrale regio's van het imperium. Door het verwerven van de tempelschatten beschikte hij ook over een enorme reserve aan kostbare metalen.⁵⁴³ Dit liet Constantijn toe zijn *solidus* om te zetten in een rendabele standvastige munt, die over het hele imperium kon worden gebruikt.⁵⁴⁴ Dit was één van de weinige monetaire hervormingen die in de late oudheid succes kende.

Men zou hieruit kunnen concluderen dat het plunderen van de heidense tempels een mogelijke economische oorzaak had en aldus niet noodzakelijk gebaseerd hoefde te zijn op Constantijn afkeer van het heidendom. Hoewel Constantijn deze tempelplunderingen misschien wel zou kunnen verantwoorden als een economische noodzaak, is het goed mogelijk dat de keizer de neergang van heidense tempels als een aangenaam neveneffect beschouwde. Curran noemt het opmerkelijk dat geen enkele christelijke kerk op deze manier werd behandeld.⁵⁴⁵ Maar deze zouden in deze tijd natuurlijk nog niet over zoveel geld beschikken.

We moeten echter in ons achterhoofd houden dat de bronnen in verband met de confiscatie voor monetaire en economische hervormingen zeer tendentiekus zijn.⁵⁴⁶ Zo maakt Zosimus, onze beste bron voor Constantijns economische politiek, geen melding van de plundering van tempelschatten in deze context.⁵⁴⁷

Naast dit mogelijk economisch motief is het goed mogelijk dat Constantijn deze kostbaarheden weghaalde uit de tempels om zijn nieuwe hoofdstad Constantinopel op te luisteren. Dat de keizer deze ornamenten weghaalde om tentoon te spreiden in zijn nieuwe hoofdstad wordt bevestigd door Eusebius. De reden waarom de keizer dit ging doen verwoordt hij als volgt:

---

⁵⁴⁰ J. CURRAN, *Moving statues in Late Antique Rome: Problems of Perspective*, *Art History* 17, 1994, pp. 46-58.

⁵⁴¹ GEORGES DEPEYROT, *Economy and Society*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 234.

⁵⁴² GEORGES DEPEYROT, *Ibidem*, p. 235.

⁵⁴³ ANDRÉ PIGANIOL, *L'empereur Constantin*, Parijs, 1932, pp. 183-186; RAMSEY MACMULLEN, *Constantine*, London, 1969, p. 201.

⁵⁴⁴ GEORGES DEPEYROT, *Economy and Society*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 237. De *solidus* werd door Constantijn in 309 ontworpen. In de realiteit was de vorming van deze munt op zich niet zo'n grote verandering. Het zou enkel Diocletianus gouden *aureus* van 6gram met 1,5 gram verlichten. De puurheid van de munt en het feit dat het vanaf Constantijn gemakkelijker in massaproductie kon worden geslagen zorgden er ook deels voor dat deze munt in tegenstelling tot andere wel een succes werd.

⁵⁴⁵ JOHN CURRAN, *Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence*, In: P. WALCOT & I. MCAUSLAN(eds.), *Greece & Rome, Second Series, Vol. 43, (Nr. 1)*, Oxford, 1996, p. 75, <http://www.jstor.org/stable/643085> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

⁵⁴⁶ Anon., *De Rebus Bellicis* 2.

⁵⁴⁷ A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in : B. BOSWORTH, M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1997, p. 301.

“... de eerbiedwaardige bronzen beelden waren ... voor het grote publiek te kijk gesteld op alle pleinen van de stad die de naam van de keizer draagt: ze boden een beschamende aanblik aan de ogen van de voorbijgangers, hier, ginder Smintheus, in het hippodroom de drievoeten uit Delphi en in het paleis de Muzen van de Helicon... maar ze [de heidenen] leerden, weliswaar laat, hun verstand te gebruiken, nadat de keizer die beelden als amusement had opgesteld, opdat de toeschouwers er zouden kunnen mee lachen en spotten.”⁵⁴⁸

Het is duidelijk dat Eusebius met deze publieke ridiculisering en desacralisering van deze heidense symbolen trachtte een uitleg te geven voor het heidense karakter van de nieuwe hoofdstad.⁵⁴⁹

6.2.4 Constantinopel

Net zoals Constantijn herhaaldelijk zijn eigen legitimiteit had moeten aantonen, zou hij dit nu ook moeten doen voor Constantinopel als deze stad aanvaard wou worden als de nieuwe hoofdstad. Hiervoor had de stad nood aan een geschiedenis die de stad een plaats zou geven in de Griekse en Romeinse oudheid.⁵⁵⁰ Dit zou deels verklaren waarom hij oude heidense beelden en monumenten uit de oosterse provincies liet overkomen.

Centraal in zijn stad had Constantijn ook een porfier zuil laten oprichten met een standbeeld van zichzelf. Het standbeeld droeg een lans in zijn linkerhand en een bol – al dan niet bekroond met een Victoria – in zijn rechter. Hij droeg ook een stralende kroon waardoor sommigen het standbeeld gingen identificeren met de Sol-Helios-Apollo godheid (Afb. VIII en IX).⁵⁵¹ Vermeldenswaardig is ook dat prominente aanhangers van de traditionele culten een rol hebben gespeeld in de inwijdingsceremonie van de stad (11 mei 330).⁵⁵²

Constantijns nieuwe hoofdstad was dus niet zo christelijk als Eusebius liet uitschijnen.⁵⁵³ Alhoewel hij zelf in Constantinopel aanwezig was om de *tricennalia*’ redevoering te houden, beschreef hij de stad niet in detail. We zien eerder vage omschrijvingen zoals ‘vele gebedshuizen’, ‘monument voor de martelaren’ en ‘andere prachtige heiligdommen’.⁵⁵⁴ Dat Constantinopel volgens Eusebius ‘zo gezuiverd was van alle afgoderij’ wordt overigens nogmaals tegengesproken door Zosimus. Volgens deze auteur zou Constantijn immers de opdracht hebben gegeven voor de bouw van twee nieuwe tempels, één opgedragen aan Rhea-Cybele en één aan Fortuna Rome.⁵⁵⁵

---

⁵⁴⁸ Eus. VC. 3.54.

⁵⁴⁹ G. DAGRON, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Parijs, 1974, pp. 36, 89.

⁵⁵⁰ RAYMOND VAN DAM, *The Roman Revolution of Constantine*, New York, 2007, pp. 305-306.

⁵⁵¹ JAŠ ELSNER, Perspectives in Art, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 263; cf. GARTH FOWDEN, Constantine's Porphyry Column: The Earliest Literary Allusion, in: F.G.B. MILLAR(ed.), *The Journal of Roman Studies*, Vol. 81, Londen, 1991, p. 126, <http://www.istor.org/stable/300493> (geraadpleegd op: 16/05/2010) In de 10de eeuwse byzantijnse bron Anna Comnena XII.4 wordt gesteld dat dit een hergebruikt standbeeld van Apollo was.

⁵⁵² F.A. BAUER, Urban Space and Ritual: Constantinople in Late Antiquity, in: J.R. BRANDT en O. STEEN(eds.) *Imperial Art as Christian Art – Christian Art as Imperial Art*, Rome, 2001, p. 31-34; G. DAGRON, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Parijs, 1974, pp. 39-40.

⁵⁵³ Eus. VC. 3.48.

⁵⁵⁴ Eus. VC. 3.47.1; A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS, *Eusebius, Life of Constantine*, in: B. BOSWORTH, M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1997, p. 297; cf. G. DAGRON, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Parijs, 1974, pp. 288-289.

⁵⁵⁵ Zos. HN. 2.31; GARTH FOWDEN, Constantine's Porphyry Column: The Earliest Literary Allusion, in: F.G.B. MILLAR(ed.), *The Journal of Roman Studies*, Vol. 81, Londen, 1991, p. 130 <http://www.istor.org/stable/3004933> (geraadpleegd op: 16/05/2010).

6.2.5 De tempel van Hispellum

Om tot een beter begrip van Constantijns houding tegenover de heiden te komen kijken we nog naar zijn rescript aan de Italiaanse gemeenschap van Hispellum (Spello) (Afb. XIV).⁵⁵⁶ Dit antwoord kwam er na december 333 en hoogstwaarschijnlijk voor september 335 op het verzoek van de stad om een tempel ter ere van de Gens Flavia te bouwen.⁵⁵⁷

Een opvallend kenmerk in dit rescript van Constantijn, en hoogstwaarschijnlijk ook in het verzoek, was het ontbreken daarin van enige verwijzingen naar het christendom. De steden verzochten de bouw van een nieuwe tempel, hoopten op de toelating van een nieuw festival waarin theatrale shows en gladiatorengevechten voorkwamen en verzochten de voortzetting van het festival te Volsinii.⁵⁵⁸ Aan al deze verzoeken kwam Constantijn tegemoet. Dit is op zich opmerkelijk omdat Constantijn tegen deze tijd zijn christelijkheid al duidelijk had geuit. Het maakt duidelijk dat Constantijn, op basis van zijn religiositeit en zijn rol als keizer, niet over ging tot het systematisch vernielen van tempels. We moeten echter in ons achterhoofd houden dat de keizerlijke cultus waarover in dit rescript sprake van is getuigt eerder van politieke loyaliteit dan van religieuze trouw.⁵⁵⁹ De enige restrictie die hij uitdrukkelijk benadrukte betrof de ceremonies in Hispellum. Hierin stelt Constantijn dat:

“a shrine dedicated to our name is not to be polluted with the deceits of any contagious superstition.”⁵⁶⁰

De betekenis en implicaties van de beperking op deze “contagious superstition” zijn echter niet duidelijk. Diverse geleerden zien hierin een verwijzing naar het officiële verbod op offeren.⁵⁶¹ Het is echter goed mogelijk dat Constantijn hierbij voornamelijk wenste dat hijzelf en zijn naam niet langer werd verbonden aan ‘any contagious superstition’. Offeren zou dan niet vanuit de keizerlijke wetgeving verboden zijn maar mocht evenwel niet voltrokken worden indien gelinkt aan Constantijn zelf.

Dit rescript maakt dus duidelijk dat Constantijn zichzelf distantieerde van het heidendom maar dat hij als keizer hiervoor het heidendom niet benadeelde.

Besluit

Na zijn overwinning op Licinius liet Constantijn zich in zijn brieven steeds kritischer uit over de heidense culten. Deze kritiek zouden echter hoofdzakelijk bij woorden blijven en werd niet vertaald in zijn wetgevend programma. Als politiek strateeg wist Constantijn dat hij beter de verspreiding van het christendom kon nastreven door hulp te verlenen aan deze religie en niet door andere te

---

⁵⁵⁶ CII 11:5265 = ILS 705.

⁵⁵⁷ RAYMOND VAN DAM, *The Roman Revolution of Constantine*, New York, 2007, p. 23.

⁵⁵⁸ RAYMOND VAN DAM, *Ibidem*, p. 29.

⁵⁵⁹ A.D. LEE, *Tradition Religions*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 175.

⁵⁶⁰ CII 11:5265 = ILS 705.

⁵⁶¹ TIMOTHY D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981, p. 212 ; J.R. CURRAN, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century*, Oxford, 2000, p. 181; A.D. LEE, *Tradition Religions*, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 175.

verbieden.⁵⁶² Het verbieden van de 'heidense' praktijken in de Romeinse wereld zou zeker tot hevig protest hebben geleid. Constantijn bleef zodoende op juridisch vlak tolerant.

Als we kijken naar zijn bouwwerken kunnen we hem zeker niet als anti-heidens beschouwen. In het begin van zijn heerschappij zien we nog Sol verschijnen op de triomfboog. Of dit monument een uitings is van zijn heidens geloof is echter twijfelachtig. In zijn nieuwe hoofdstad Constantinopel bouwde hij minstens twee nieuwe tempels. Er werden enkele tempels vernielt maar we hebben aangetoond dat dit geen algemene regel was. Wat wel als anti-heidens kan worden opgevat is de plunderingen van heidense tempels. Dit moeten we echter eerder als een culturele of economische maatregel beschouwen. In dit opzicht was Constantijn dus, zoals Baynes het stelde, 'de keizer van een heidense wereld en moest de christen in hem aanvankelijk wijken voor de staatsman in zichzelf'.⁵⁶³

---

⁵⁶² ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, p. 636.

⁵⁶³ NORMAN H. BAYNES, *Constantine the Great and the Christian Church*, Londen, 1977, p. 686.

Slotbeschouwing

In deze masterproef ben ik op zoek geweest naar de invloed van Constantijn op het christendom. Was hij zelf een christen of gebruikte hij het christendom voor politieke doeleinden? Om deze vragen te beantwoorden zijn we volledig afhankelijk wat de bronnen ons hierover kunnen vertellen.

In vergelijking met andere periodes uit de antieke oudheid beschikken we over relatief uitgebreid bronnenmateriaal over Constantijns regeerperiode. Deze overstijgen zowel kwalitatief als kwantitatief de gangbare norm. Eusebius van Caesarea is in dit onderzoek de belangrijkste contemporaine bron. De interpretatie van Eusebius werken heeft in grote mate onze visie op Constantijns politiek en religiositeit beïnvloed. Tegenwoordig beschouwen de meeste historici Eusebius betrouwbaar indien rekening wordt gehouden met de context waarin hij schreef. De brede waaier aan interpretatiemogelijkheden van de bronnen verklaart de controverse die op heden nog bestaat rond de christelijkheid van Constantijn.

Buiten kijf staat dat Constantijn vele maatregelen heeft genomen in het voordeel van de christenen. Toen hij zich in 306 uitriep tot keizer werden de christenen door hem reeds getolereerd in zijn gebieden. Deze tolerantie werd in het ganse Romeinse Rijk doorgevoerd met het 'edict van Milaan', waaraan hij meewerkte. Het christendom kreeg hierdoor een legale basis. Op het concilie van Arles zien we dat Constantijn zich actief mengde in de christelijke discussies. Het doel van Constantijn was om de eenheid binnen het christendom te herstellen. Omdat een keizer zich met deze geloofskwesties bezighield werd het christendom een staatszaak. We zien dit ook naar voren komen op het concilie van Nicaea. Constantijn gaf de christenen mogelijkheden om kerkvergaderingen te houden. Ze konden zo proberen om tot een consensus te komen over geloofszaken en interne organisatie in de christelijke gebieden.

Constantijn nam naast zijn tolerantie op wettelijke basis nog andere maatregelen in het voordeel van de christenen. In zijn wetgeving vinden we hiervan enkele voorbeelden terug. We vermelden onder andere de erfenskwestie, het inschakelen van bisschoppen in de civiele rechtspraak en de teruggave van geconfisqueerde eigendommen.

In zijn bouwpolitiek merken we ook een begunstiging van de christenen. Waar de kerken in het begin van zijn heerschappij nog in de periferie van de stad gebouwd werden zien we dat ze later een meer centrale ligging kregen. We merken ook een toename van het aantal gebouwde kerken in zijn latere regeerperiode. Veel kerken werden ook gebouwd op plaatsen die belangrijk waren voor het christendom. Zijn bouwpolitiek moet zeker de aantrekkingskracht van het christendom hebben vergroot.

Constantijn gaf de christenen ook belangrijke financiële steun. Zo speelden ze in het economische leven een grotere rol. In het begin van de vierde eeuw mocht de Kerk officieel geen bezittingen hebben. Op het einde van Constantijns heerschappij was het christendom uitgegroeid tot een religie die over aanzienlijke financiële middelen beschikte. Hierdoor konden de christenen hun caritatieve werking verder uitbouwen. Ook in zijn benoemingspolitiek zien we dezelfde trend terugkeren. Onder zijn bewind zien we het aantal christenen in hoge functies sterk toenemen.

De vraag is of we dit alles een politieke of een religieuze invulling moeten geven. We merken een politieke dimensie in zijn religieus beleid. Het is perfect mogelijk dat Constantijn aanvankelijk de christenen tolereerde om de vrede en rust in zijn rijk na te streven. Hij kan zijn steun aan de christenen ook gebruikt hebben om zijn strijd tegen Licinius te legitimeren. We zien de politicus ook naar voren komen in sommige wetten en maatregelen. Dat hij de bisschoppen inschakelde in de civiele rechtspraak kan als doel hebben gehad het rechtssysteem te ontlasten. We kunnen hier ook opmerken dat de goede organisatie van de Kerk hem beter van pas kwam dan het gebrek hieraan bij de heidenen. In een brief genoteerd door Eusebius benadrukt hij dat de christelijke gebeden belangrijk zijn voor het welzijn van het Romeinse Rijk.⁵⁶⁴

We moeten zijn bevoordeling van het christendom ook vanuit een persoonlijk perspectief bekijken. We kunnen immers niet om het feit heen dat hij zich heeft laten dopen. Dat dit op het einde van zijn leven gebeurde is hier van ondergeschikt belang. We zien ook dat hij zich in zijn brieven duidelijk als christelijk uit. In een brief noemt hij zichzelf vertegenwoordiger van God, in een tweede noemt hij God de bewerker van zijn overwinningen en zo zijn er nog meerdere.

We zien een evolutie in zijn religieus beleid. We merken duidelijk dat hij een meer en meer pro-christelijke koers gaat varen naarmate zijn macht toeneemt. Waar hij in het begin nog de steun van de 'heidene' nodig had om zijn keizerlijke macht te legitimeren, was dit op het einde van zijn heerschappij minder het geval. Dat hij dan – in relatieve vrijheid – de christelijke kaart trekt wijst erop dat zijn voorkeur uitging naar deze religie.

Constantijn is echter nooit zover gegaan dat hij de heidenen benadeelde. Van hem mochten ze hun "tempels van de leugen" behouden.⁵⁶⁵ In hoofdstuk 6 hebben we dit duidelijk gemaakt met voorbeelden. Het 'heidendom' was echter nog altijd de officiële staatsreligie. Zo zien we dat hij de titel *pontifex maximus* behield en dat de 'heidense' aristocratie betrokken bleef binnen zijn beleid.

Na het raadplegen van de belangrijkste bronnen – primaire en secundaire – moeten we concluderen dat de controverse rond de christelijkheid van Constantijn zeker niet is opgelost. Eminente geleerden verschillen soms ernstig van mening in hun interpretaties. Verder onderzoek lijkt hierbij dan ook aangewezen. We hebben geprobeerd objectief de feiten en analyses te bekijken en zien hierin toch duidelijk enkele grote lijnen naar voren komen. Zo zien we dat Constantijn steeds openlijker zijn christelijkheid gaat uiten. Vanuit deze persoonlijke overtuiging hanteerde hij zijn keizerlijke functie om het Romeinse Rijk christelijk te maken. Constantijn beschikte echter niet over de mogelijkheid om dit tijdens zijn leven te bewerkstelligen. Daarin zou het staatsmanschap in hem primeren op zijn persoonlijk geloof. Hij uitte zich wel als christen maar dit ging niet ten koste van het 'heidendom'. Pas op het einde van de vierde eeuw werd het christendom de staatsreligie van het Romeinse Rijk, onder Theodosius I. Het heidendom bleef nog vele eeuwen naast het christendom bestaan. Heidense gebruiken werden zelf in het christendom ingepast. Constantijn schiep wel een precedent door keizerlijke steun te bieden aan het christendom. Deze politiek werd verdergezet door zijn zonen.

---

⁵⁶⁴ Eus. HE. 10.7

⁵⁶⁵ Eus. VC. 2.56.2.

Dankzij Constantijns' steun was het christendom omgevormd van een vervolgte minderheid naar een geprivilegieerd instituut. Met zijn begunstingen had hij de bisschoppen status, juridische voordelen en invloed gegeven. Zijn schenkingen verzekerden een stroom van financiële middelen die de Kerk invloed en financiële welvaart bezorgden. Mede hierdoor zou het christendom kunnen uitgroeien tot de dominante religie. De politiek van Constantijn beïnvloedde dus in grote mate de evolutie en de vorming van het christendom en hij drukte hiermee zijn stempel op de wereldgeschiedenis.

Bibliografie:

- ALFÖLDI A., *The conversion of Constantine and pagan Rome*, Oxford, 1948.
- ALFÖLDI A., The Crisis of the Empire (A.D. 249-270) (Chapter VI), In: S.A. COOK, F.E. ADCOCK, N.P. CHARLESWORTH, N.H. BAYNES (eds.), *The Cambridge Ancient History volume XII, The imperial crisis and recovery, A.D. 193 – 324*. Cambridge, 1961.
- AYRES LEWIS, *Nicaea & its legacy: An approach to fourth-century trinitarian theology*, New York/ Oxford, 2004.
- BAKER G. P., *Constantine the great and the Christian Revolution*, London, 1931.
- BALLING JAKOB, *The story of Christianity, From Birth to global presence*, Cambridge, 2008.
- BARNES T. D., *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen, 1981.
- BARNES T. D., *Early Christian Hagiography and Roman History*, Tübingen, 2010.
- BAUER F. A., Urban Space and Ritual: Constantinople in Late Antiquity, in: J.R. BRANDT en O. STEEN(eds.) *Imperial Art as Christian Art – Christian Art as Imperial Art*, Rome, 2001, pp. 27-62.
- BAYNES NORMAN H., Constantine (Chapter XX), In: S.A. COOK, F.E. ADCOCK, N.P. CHARLESWORTH, N.H. BAYNES (eds.), *The Cambridge Ancient History volume XII, The imperial crisis and recovery, A.D. 193 – 324*. Cambridge, 1961.
- BAYNES NORMAN H., *Constantine the Great and the Christian Church*, Londen, 1977.
- BRUNO BLECKMANN, Constantinus, in: J.B. METZLER, *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antik (Band 3 Cl-Epi)*, Stuttgart & Weimar, 1997, pp. 136-141.
- BLECKMANN BRUNO, Sources for the History of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 14-31.
- BENJAMIN, Constantin der Grosse, in: J.B. METZLER, *Pauly's Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Band IV (Claudius – Demodorus*, Stuttgart –Weimart, 1991, pp. 1013-1026.
- BOONE M., *Historici en hun métier, Een inleiding tot de historische kritiek*, Gent, 2007.
- BRAKKE DAVID, *Athanasius and the Politics of Adsceticism*, Oxford, 1995.
- BROWN PETER, Christianization and religious conflict, In: AVRIL CAMERON & PETER GARNSEY (eds.), *The Cambridge Ancient History, Volume XIII, The Late Empire, A.D. 337 – 425*, Cambridge, 1998.
- BROWN PETER, *Power and persuasion in late antiquity: toward a Christian empire*, Madison, 1992.
- BROWN PETER, *Society and the holy in late antiquity*, Berkeley/Los Angeles, 1982
- BROWN PETER, *The Rise of Western Christendom, triumph and Diversity AD 200-1000*, Cambridge/Oxford, 1996.
- BRUUN PATRICK M., *Constantine and Licinius A.D. 313-337*, In: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage, Vol. VII*, Londen, 1966.
- BURCKHARDT JACOB, *The Age of Constantine The Great*, New York,[1880] 1949.
- CAMERON AVRIL, *Christianity and the Rhetoric of Empire*, Berkely, CA en Londen, 1991.
- CAMERON AVRIL, Constantine and Christianity, in: E. HARTLEY, J. MAWKES, M. HENIG en F. MEE (eds.), *Constantine The Great, York's Roman Emperor* York, York, 2006.
- CAMERON AVRIL, Eusebius' Vita Constantini and the Construction of Constantine, in: M.J. EDWARDS & SIMON SWAIN, *Portraits, Biographical Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire*, Oxford, 1997, pp. 145-174.
- CAMERON AVRIL, Form and Meaning, The Vita Constantini and the Vita Antonii, in: TOMAS HÄGG & PHILIP ROUSSEAU, CHRISTIAN HØGEL (eds.), *Greek biography and panegyric in late antiquity*, Berkeley/Los Angeles/Londen, 2000, pp. 72-88.
- CAMERON AVRIL, *The Later Roman Empire AD 284-430*, Londen, 1993.
- CARRIKER ANDREW J., *The library of Eusebius of Caesarea*, Boston, 2003.
- CHADWICK HENRY, Orthodoxy and heresy from the death of Constantine to the eve of the first council of Ephesus, In: AVRIL CAMERON & PETER GARNSEY (eds.), *The Cambridge Ancient History, Volume XIII, The Late Empire, A.D. 337 – 425*, Cambridge, 1998.

- CORCORAN SIMON, Before Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 35-58.
- CURRAN J.R., *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century*, Oxford, 2000.
- DAGRON G., *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Parijs, 1974
- DRAKE H. A., *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*, Baltimore – Londen, 2000.
- DRAKE H.A., Solar Power in Late Antiquity, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, pp. 215-226.
- DRAKE H.A., The Impact of Constantine on Christianity, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 111-136.
- HERMANNUS DESSAU (ed.), *Inscriptiones Latinae Celectae, Vol. I*, Dublin/Zurich, 1974.
- DEPEYROT GEORGES, Economy and Society, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 226-252.
- DRIJVERS JAN WILLEM, *HELENA AUGUSTA, The mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Leiden, 1992
- DRIJVERS JAN WILLEM, The Power of the Cross: Celestial Cross Appearances in the Fourth Century, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, pp. 237-248.
- DE STE. CROIX G.E.M., *Aspects of the "Great persecution"*. in: *The Harvard theological review*, 47, Oxford, 1954.
- DUÈ ANDRE, *Historische Atlas van het Christendom*, Baarn, 1958.
- EDWARDS MARK, The Beginnings of Christianization, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 137-158.
- EHRMAN B. –JACOBS A., *Christianity in Late Antiquity: A Reader*, Oxford, 2004.
- ELSNER JAŚ, Perspectives in Art, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 255-277.
- FREEMAN CHARLES, *A new history of early christianity*, New Haven/Londen, 2009.
- FOX ROBIN LANE, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991.
- GARNSEY PETER & HUMFRESS CAROLINE, *The evolution of the late antique world*, Cambridge, 2001.
- GIBBON EDWARD, *Verval en ondergang van het Romeinse Rijk*, Amsterdam/Antwerpen 2005, 3de uitg.
- GIRARDET K. M., *Die Konstantinische Wende*, Darmstadt, 2006.
- GRÉGOIRE H., *La 'conversion' de Constantin*, in : *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1930-1931, pp. 231-272.
- GRUBBS JUDITH EVANS, Church, State, and Children: Christian and Imperial Attitudes Toward Infant Exposure in Late Antiquity, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009, pp. 119-131.
- HAZEL JOHN, *Who's who in the Roman World*, Londen & New York, 2001.
- HEIRMAN MARK, *Botsende werelden, De Rooms-Romeinse strijd om tijd en eeuwigheid*, Antwerpen, 1997.
- HIJMANS S., Constantijn, Sol en Christus, in : T. L. HERES, H. TEITLER en W. VERBAAL(eds). *Hermeneus, Vol. 79 (Nr. 2 en 3)*, Alkmaar, 2007.
- HILL JONATHAN, *De geschiedenis van het christendom*, Kampen, 2008.
- HUMFRESS CAROLINE, Civil Law and Social Life, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 205-225.
- HUNT DAVID, The church as a public institution, In: AVRIL CAMERON & PETER GARNSEY (eds.), *The Cambridge Ancient History, Volume XIII, The Late Empire, A.D. 337 – 425*, Cambridge, 1998.
- HUNT DAVID, The successors of Constantine, In: AVRIL CAMERON & PETER GARNSEY (eds.), *The Cambridge Ancient History, Volume XIII, The Late Empire, A.D. 337 – 425*, Cambridge, 1998.

- JOHNSON MARK J., Architecture of Empire, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 278-297.
- JONES A.H.M., *The later Roman Empire 284-602, A social economic and administrative survey, vol. I*, Oxford, 1964.
- KELLY CHRISTOPHER, Bureaucracy and Government, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 183-204.
- KENT J. P. C., The family of Constantine I A.D. 37-364, in: C.H.V. SUTHERLAND en R.A.G. CARSON(eds.), *The Roman Imperial Coinage, Vol. VIII*, Londen, 1981
- KOCH J.A., *Studiën over den tijd van Constantijn*, Dordrecht, 1931.
- KRAUTHEIMER R., *Rome, Profile of a City, 312-1308*, New Jersey, 1980
- LEE A.D., *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook*, Londen, 2000.
- LEE A.D., Tradition Religions, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 159-179.
- LENSKI NOEL, Introduction, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 1-13.
- LENSKI NOEL, The Reign of Constantine, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 59-90.
- LIEU SAMUEL N. C., Constantine in legendary literature, In: NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, pp. 298-321.
- LONG JACQUELINE, How to Read a Halo: Three (or More) Versions of Constantine's Vision, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009 pp. 227-235.
- MACMULLEN RAMSAY, *Christianity and Paganism in the Fourth tot Eight Centuries*, New Haven, 1997.
- MACMULLEN RAMSEY, *Constantine*, London, 1969.
- MACMULLEN RAMSAY, *Roman Government's response to Crisis*, New Haven/Londen, 1976.
- MARLOW MARY, Constantine I ("the Great"), in: GRAHAM SHIPLEY, JOHN VANDERSPOEL, DAVID MATTINGLY & LIN FOXHALL (eds.), *The Cambridge dictionary of Classical Civilization*, Cambridge, 2008, pp.227-229.
- McGRATH ALISTER, *Christelijke Theologie, Een introductie*, Kampen, 1997 (2de uitg).
- MEIJERING EGINHARD, *Geschiedenis van het vroege christendom, Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam, 2004.
- NAEREBOUT F.G. & SINGOR H.W., *De Oudheid, Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, Amsterdam, 2008.
- PELIKAN JAROSLAV JAN, *The Christian tradition: a history of the development of doctrine. The Emergence of the Catholic tradition (100-600)*, Chicago, 1971.
- PIGANIOL ANDRÉ, *L'empereur Constantin*, Parijs, 1932.
- POHLSANDER H., *The Emperor Constantine*, Londen - New York, 1996.
- PRAET DANNY, *De God der Goden, De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, 1995.
- RASPANTI GIACOMO, *Clementissimus Imperator: Power, Religions, and Philosophy in Ambrose's De obitu Theodosii and Seneca's De clementia*, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009 p. 48.
- REES ROGER, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh, 2004.
- SALZMAN M.R., *The making of a Christian Aristocracy, Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Cambridge, Massachusetts and Londen, 2002.
- SCHNEIDER CARL, Het christendom, in: GOB MANN & ALFRED HEUSS, *universele wereldgeschiedenis. Deel4 Rome, De Romeinse Wereld*, Den Haag/Hasselt, 1975.

SETTON KENNETH M., Christian attitude towards the emperor in the fourth century, in: FACULTY OF POLITICAL SCIENCE OF COLOMBIA UNIVERSITY(ed.), *Studies in history, economics and public law*, New York, 1941.

SESTON WILLIAM, Het verval van het Romeinse Rijk in het Westen. De volksverhuizingen, in: GOB MANN & ALFRED HEUSS, *Universele wereldgeschiedenis. Deel4 Rome, De Romeinse Wereld*, Den Haag/Hasselt, 1975.

STARK RODNEY, *The Rise of Christianity, A Sociologist reconsiders history*, Princeton, 1996.

TESTA RITA LIZZI, *Augures et pontifices: Public Sacral law in Late Antique Rome (Fourth-Fifth Centuries AD)*, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009.

TROUILLEZ PIERRE, *Bevrijd en gebonden, De Kerk van Constantijn (4de – 5de eeuw n.Chr.)*, Leuven, 2006.

TROUILLEZ PIERRE, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven, 2002.

VAN DAM RAYMOND, *The Roman Revolution of Constantine*, New York, 2007.

VERBRAKEN PATRICK, *De eerste eeuwen van het christendom, van de apostelen tot Karel de Grote*, Bonheiden, 1984.

VEYNE PAUL, *When our world became Christian (312-394)*, Parijs, 2007

VOGT JOSEPH, *Constantin der Große und sein Jahrhundert*, München, 1960.

VOGT JOSEPH, *The Decline of Rome, The Metamorphosis of Ancient Civilisation*, Londen, 1965.

WEISWEILER JOHN, *Christianity in War: Ammianus on Power and Religion in Constantius' Persian War*, In: ANDREW CAIN & NOEL LENSKI (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Farnham/Burlington, 2009.

ARTIKELS:

ALFÖLDI A., The Helmet of Constantine with the Christian Monogram, in: R.G. COLLINGWOOD en M.V. TAYLOR(eds.), *The Journal of Roman Studies Vol. 22, Part1*, Londen, 1932, pp. 9-23, <http://www.jstor.org/stable/297083> (last checked: 10/04/2010).

ARMSTRONG GREGORY T., Constantine's Churches, in: FRANCOIS BUCHER (ed.), *Gest (Vol.6)*, Jan., 1967, pp. 1-9, <http://www.jstor.org/stable/766661> (last checked: 05/05/2010).

BARNES T. D., Statistics and the Conversion of the Roman Aristocracy, in: A. CAMERON (ed.) *The Journal of Roman Studies, Vol. 85*, Londen, 1995, pp. 135-147, <http://www.jstor.org/stable/301060> (last checked: 20/05/2010).

BLECKMANN BRUNO & SCHNEIDER H., *Eusebius von Caesarea. De vita Constantini. Über das Leben Konstantins. Fontes Christiani*, Review door: PETER VAN NUFFELEN, in: Bryn Mawr Classical Review, Turnhout, 2007, <http://bmcr.brynmawr.edu/2008/2008-02-14.html> (last checked 10-03-2011)

CURRAN J.R., Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence, In: P. WALCOT & I. McAUSLAN(eds.), *Greece & Rome (Vol. 43, Nr. 1)*, Oxford, 1996, pp. 68-80, <http://www.jstor.org/stable/643085> (last checked 04-04-2011).

DRAKE H.A., Lambs into Lions: Explaining Early Christian Intolerance, in: JOANNA INNES & CHRIS WCIKHAM(eds.), *Past & Present*, Londen, Nov. 1996, pp. 3-36, www.jstor.org/stable/stable/651134 (last checked 17-03-2010).

DRAKE H.A., Suggestions of Date in Constantine's Oration to the Saints, in: D. CLAY, *The American Journal of Philology* (Vol. 106, No. 3), Baltimore, 1985, pp. 335-349, <http://www.jstor.org/stable/295033> (last checked 04-04-2011).

FOWDEN GARTH, Constantine's Porphyry Column: The Earliest Literary Allusion, in: F.G.B. MILLAR(ed.), *The Journal of Roman Studies, Vol. 81*, Londen, 1991, pp. 119-131, <http://www.jstor.org/stable/300493> (last checked: 16/05/2010).

JONES M. W., Genesis and Mimesis: The Design of the Arch of Constantine in Rome, in: EVE BLAU (ed.), *Journal of the Society of Architectural Historians, Vol. 59, (nr. 1)*, Chicago, 2000, pp. 50-77, <http://www.jstor.org/stable/991562> (last checked: 16/05/2010).

KRAUTHEIMER RICHARD, The Constantinian Basilica, in: *Oaks Papers, Vol. 21*, Washington, 1967, pp. 115-140, <http://www.jstor.org/stable/1291261> (last checked: 20/05/2010).

MACMULLEN RAMSAY, Two types of Conversion to Early Christianity, in: A.F.J. KLIJN, C. MOHRMANN, G. QUISPTEL, J.H. WASZINK, J.C.M. VAN WINDEN (eds.), *Vigiliae Christianae, Vol. 37 (Nr. 2)*, Leiden, 1983, pp. 174-192, <http://www.jstor.org/stable/1583344> (last checked: 16/04/2010).

RIVES J. B., The Decree of Decius and the Religion of Empire, in: J.S. RICHARDSON, *The Journal of Roman Studies, Vol. 89*, Londen, 1999, pp. 135-154, <http://www.jstor.org/stable/300738> (last checked: 15/05/2010).

WIEMER HANS-ULRICH, Libanius on Constantine, in: S.J. HEYWORTH en P.C. MILLETT, *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 44 (Nr. 2), Oxford, 1994, pp. 511-524, <http://www.jstor.org/stable/639654> (last checked: 20/05/2010).

WILKEN ROBERT L., The Jews and Christian Apologetics after Theodosius I Cunctos Populos, in: HELMOET KOESTER (ed.), *The Harvard Theological Review*, Vol. 73 (nr. 3/4), Cambridge, 1980, pp. 451-471, <http://www.jstor.org/stable/1509735> (last checked: 16/04/2010).

BRONNENUITGAVE:

CIL

- *CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM (CIL)*, Vol. III, Pars I, in: Theodorus Mommsen(ed.), Berlijn, 1873.

- *CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM (CIL)*, Vol. XI, Pars. II-III, in: EUGENIUS BORMANN(ed.), Berlijn, 1901.

Cod. Theod.

- TH. MOMMSEN, *Codex Theodosianus Libri XVI ½ Textus, Vol I. Pars Posterior, Textus um Apparatu*, Dublin/Zürich, 1971.

- J. ROUGE en TH. MOMMSEN, *Les lois religieuses des empereurs romain de Constantin à Théodose II (312-438), Vol. 1: Code Théodosien livre XVI* in: R. DELMAIRE & F. RICHARD, *sources crétiennes*, Parijs, 2005 (7de uitg.) .

Dessau 694

HERMANNUS DESSAU (ed.), *Inscriptiones Latinae Selectae, Vol. I*, Dublin/Zurich, 1974.

Eus. Hist. Eccl.

- EUSEBIUS, The Ecclesiastical historical Vol. II, In: TE.PAGE, G. CAPPS, W.H.D. ROUSE, L.A. POST en E.H. WAMINGTON (eds.), *The Loeb Classical Library*, Londen, 1957.

- EUSEBIUS, *Kerkgeschiedenis*, door: CHR. FAHNER (vert.), Zoetemeer, 2000.

Eus. Vita Const

- EUSEBIOS, Über das Leben des glückseligen Kaisers Konstantin (Vita Constantini), In: PAUL DRÄGER, *Bibliotheca Classicorum (Band I)*, Oberhaid, 2007.

- EUSEBIUS PAMPHILI, Constantinus Magnus (uit het leven van keizer Constantinus). Door: JEROOM MUYLL (vert. en aant.) ,Gent, 1999.

- EUSEBIUS, Life of Constantine, door: A. CAMERON en S. G. HALL EUSEBIUS (vert. en aant.): in : B. BOSWORTH , M. GRIFFIN, D. WHITEHEAD, S. TREGGIARI (eds.), *Clarendon Ancient history series*, Oxford, 1999.

Jul. Caes.

L'Empereur Julien, Oevres Complètes, Les Césars – sur hélois-roi – le misopogon, (Vol. 2), in : J. BIDEZ, CHRISTIAN LACOMBRADÉ en G.ROCHEFORT (eds.), Parijs, 1964.

Lact. De Mort. Pers.

- LACTANCE, *De la mort des persécuteurs*, in: J. MOREAU(ed. en vert.), Parijs, 1954.

- LACTANTIUS, *De Mortibus Persecutorum*, in: J.L. CREED(ed. en vert.), Oxford, 1984.

Libanius, Or

LIBANIUS, Selected Orations, in: G.P.GOOLD (ed.), In: *The Loeb Classical Library*, Londen, 1977.

Lib. Pont.

L. R. LOOMIS, *The Book of the Popes (Liber Pontificalis)*, New York, 1916.

OC.

Constantine and Christendom, The Oration to the Saints, The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross, The edict of Constantine to Pope Silvester, door: MARK EDWARDS (vert. en aant.), in: GILLIAN CLARK, MARK HUMPHRIES en MARY WHITBY (eds.), *Translated Texts for Historians (Vol. 39)*, Liverpool, 2003.

Optat.(us Milivitianus)

OPTATUS MILIVITIANUS, *Optatus : against the donatists*, door: MARK EDWARDS (vert. en aant.), in: *Translated Texts for Historians* (Vol. 27), GILLIAN CLARK en MARY WHITBY(eds.), Liverpool, 1997.

Pan. Lat.

Panegyrici Latini, in: MYNORS, R.A.B (ed.), *Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*, Oxford, 1964.

Socr. Hist. Eccl.

SOCRATE DE CONSTANTINOPE, *Histoire ecclésiastique*, In: *Sources chrétiennes*, HANSEN G.C., PÈRICHON P. en MARAVAL P., Parijs, 2004.

Soz. Hist. Eccl.

SOZOMÈNE, *Histoire ecclésiastique*, door : ANDRE-JEAN FESTUGIÈRE (vert.), In: J. BIDEZ (ed.), *Sources chrétiennes*, Parijs, 1996.

Zos. HN.

ZOSIME, *Histoire Nouvelle*, door: FRANÇOIS PASCHOUD(ed. en vert.), in : *Société d'édition « les belles lettres »* Parijs, 2000 (2de uitg.) .

LIJST DER AFBEELDINGEN :

- Cover:** Ob. CONSTANTI-NVS MAX AVG, Rev. SPES PVBLIC: Labarum, met drie medaillons op kleeft en gekroond met ✠, doorboort een slang. (327) (RIC 7 Constantinopel 19): BRUUN PATRICK M., *Constantine and Licinius A.D. 313-337*, In: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, Londen, 1966, p. 572 (Plaat 9, nr. 138) (Auteursrecht The British Museum).
- Fig. I:** E. HARTLEY, J. MAWKES, M. HENIG en F. MEE (eds.), *Constantine The Great, York's Roman Emperor*, York, 2006, p. 62 (Auteursrecht Deutsches Archäologisches Institut, Rome).
- Fig. II:** E. HARTLEY, J. MAWKES, M. HENIG en F. MEE (eds.), *Constantine The Great, York's Roman Emperor*, York, 2006, p. 86 (Auteursrecht Roger Wilson).
- Fig. III:** E. HARTLEY, J. MAWKES, M. HENIG en F. MEE (eds.), *Constantine The Great, York's Roman Emperor*, York, 2006, p. 25 (Auteursrecht Roger Wilson).
- Fig. IV:** CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM (CIL), Vol. IV, Pars I, in: Theodorus Mommsen(ed.), Berlijn, 1873, <http://cil.bbaw.de/test06/bilder/datenbank/PH0004308.jpg> (last checked 21-04-2011).
- Fig. V:** E. HARTLEY, J. MAWKES, M. HENIG en F. MEE (eds.), *Constantine The Great, York's Roman Emperor*, York, 2006, p. 47 (Auteursrecht Rheinisches Landesmuseum Trier).
- Fig. VI:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Fig. 12 (Auteursrecht TIPS images/G.A. Rossi).
- Fig. VII:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Fig. 21 (Auteursrecht Noel Lenski).
- Fig. VIII:** GARTH FOWDEN, Constantine's Porphyry Column: The Earliest Literary Allusion, in: F.G.B. MILLAR(ed.), *The Journal of Roman Studies*, Vol. 81, Londen, 1991, p. 127 <http://www.jstor.org/stable/300493> (last checked: 16/05/2010).
- Fig. IX:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Fig. 3 (Auteursrecht Bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek).
- Fig. X:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Fig. 18 (Auteursrecht Fratelli Alinari).
- Fig. XI:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Fig. 17 (Auteursrecht Fratelli Alinari).
- Fig. XII:** T. L. HERES, H. TEITLER en W. VERBAAL(eds.). *Hermeneus*, Vol. 79-2, Alkmaar, 2007, p. 78.
- Fig. XIII:** M. W. JONES, Genesis and Mimesis: The Design of the Arch of Constantine in Rome, in: EVE BLAU (ed.), *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 59, (nr. 1), Chicago, 2000, p. 51 (Fig. 2), <http://www.jstor.org/stable/991562> (last checked: 16/05/2010).
- Fig. XIV:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Fig. 4 (Auteursrecht Associazione Pro Spello).
- Plan I:** T. L. HERES, H. TEITLER en W. VERBAAL(eds). *Hermeneus*, Vol. 79-3, Alkmaar, 2007, p. 144 (Auteursrecht De Blaauw 1994).
- Plan II:** 1) T. L. HERES, H. TEITLER en W. VERBAAL(eds). *Hermeneus*, Vol. 79-3, Alkmaar, 2007, p. 145 (Auteursrecht Arbeiter 1988).
2) E. HARTLEY, J. MAWKES, M. HENIG en F. MEE (eds.), *Constantine The Great, York's Roman Emperor*, York, 2006, p. 99 (Auteursrecht Tyne and Wear Museums).
- Plan III:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Plan. 4 (Auteursrecht D. Underwood).

- Munt 1:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Munt 1 (Auteursrecht Hirmer Verlag, Munich).
- Munt 2:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Munt 11 (Auteursrecht Hirmer Verlag, Munich).
- Munt 3:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Munt 15 (Auteursrecht The British Museum).
- Munt 4:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Munt 14 (Auteursrecht The British Museum).
- Munt 5:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Munt 4 (Auteursrecht Bibliothèque Nationale de France, Parijs).
- Munt 6:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Munt 31 (Auteursrecht The British Museum).
- Munt 7:** BRUUN PATRICK M., Constantine and Licinius A.D. 313-337, In: C.H.V. SUTHERLAND, D. LITT (eds.), *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, Londen, 1966, p. 441 (Plaat 7, nr. 138) (Auteursrecht The British Museum).
- Munt 8:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, Munt 20 (Auteursrecht The British Museum).
-
- Kaart 1:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 408.
- Kaart 2:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 409.
- Kaart 3:** NOEL LENSKI (ed.), *The Cambridge Companion to The Age Of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 410.
- Kaart 4:** ROBIN LANE FOX, *De droom van Constantijn, Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk (150n.Chr. – 350n.Chr.)*, Amsterdam, 1991, pp. 262-263.
- Kaart 5:** CHRIS SCARRE, *Atlas de la Rome antique 800 av. J.-C. – 540 ap. J.-C.*, Londen, 1995, p. 127.

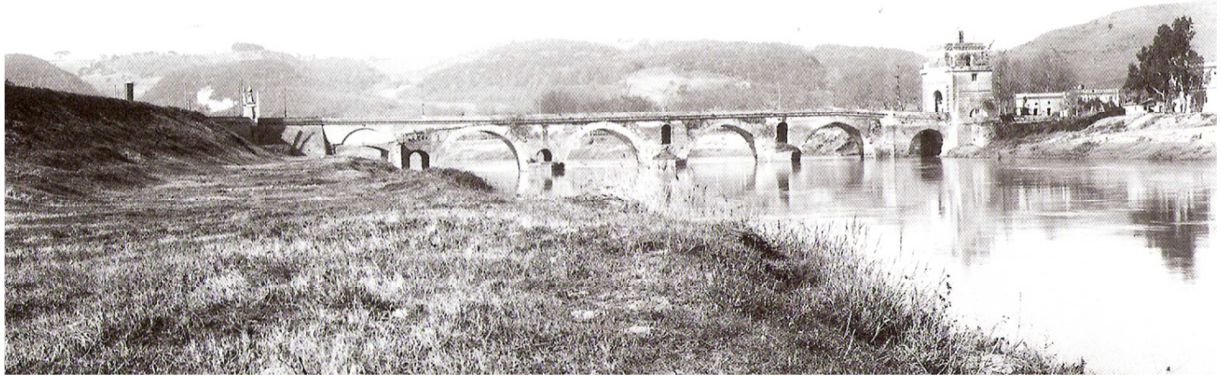
APPENDIX I: TIJDSLIJN

250-251	Decius vervolgt de christenen
257-258	Valerianus I vervolgt de christenen
260	Valerianus I verslagen en gevangen genomen door Shapur I
268-270	Regeerperiode van Claudius Gothicus
270-275	Regeerperiode van Aurelianus
272(?)	Vermeende geboorte van Constantijn
284	(Nov. 20) Diocletianus wordt keizer
286	Diocletianus promoveert Maximianus tot Augustus; Carausius komt in opstand in Gallië en Brittannië
293	(Mrt. 1) Diocletianus stelt Galerius en Constantius I aan als Caesars; Carausius vermoord door Allectus
296	Constantius verslaat Allectus in Brittannië; Galerius verslagen door de Perzen
297	Galerius verslaat de Perzische koning Narses, neemt Ctesiphon gevangen
298	Vrede van Nisibis: Perzen staan boven Mesopotamië af aan Rome
301	(Nov./Dec.) Diocletianus kondigt zijn Prijs Edict af
303	(Feb. 23) Begin van de Grote Vervolging; (Nov. 20) Diocletianus en Maximianus vieren <i>vicennalia</i> in Rome
305	(Mei 1) Diocletianus en Maximianus nemen afstand van de troon, Galerius en Constantius worden Augusti en Maximinus Daia en Severus worden Caesares; Constantijn ontmoet Constantius I in Boulogne
306	(Jul. 25) Constantius I sterft in York, Constantijn kondigt zijn keizerschap af (Okt. 28) Maxentius kondigt in Rome zijn keizerschap af; Maximianus herneemt zijn rol als Augustus
307	(vroeg) Severus gevangen genomen in Ravenna na Maxentius te hebben aangevallen; (Zomer) Constantijn vecht tegen de Franken; (Aug./Sept.) Constantijn trouwt met Fausta; (Herfst) Galerius slaagt er niet in om Maxentius van zijn functie te ontheffen
308	(Lente) Maxentius en Maximianus verbreken hun relaties; (Zomer) Constantijn voert campagne tegen de Bructeri; L. Domitius Alexander revolteert in Afrika; (Nov. 11) Op de keizersconferentie van Carnuntum wordt Licinius tot Augustus verkozen, Maximianus wordt voor een tweede maal gedwongen afstand van de troon te doen
309	Constantijn introduceert de solidus
310	Constantijn voert campagne tegen de Franken; Constantijn heeft een visioen van Apollo; Maximianus revolteert tegen Constantijn en wordt gevangen genomen in Marseille; Constantijn komt tot een alliantie met Licinius; Maxentius komt tot een alliantie met Maximinius Daia
311	(Apr. 30) Galerius kondigt het "Tolerantie- edict" af en sterft kort hierna

- 312 (Zomer) Constantijn steekt de Alpen over en verslaat Maxentius in Turijn, Brescia en Verona;
(Okt. 28) Constantijn verslaat Maxentius bij de slag om de Milvische brug
- 313 (Vroeg) Constantijn en Licinius ontmoeten, consacreran het huwelijk van Licinius en Constantia, kondigen het "Edict van Milaan" af;
(Apr. 30) Licinius verslaat Maximianus Daia in de Slag bij Adrianopel
(Aug.) Maximianus Daia sterft te Tarsus
(Okt.) Concilie van Rome verwerpt Donatisten
- 314 (Aug.) Concilie van Arles verwerpt nogmaals Donatisten
- 315 (Jul. 25) Constantijn viert de *decennalia* in Rome
- 316 (Zomer) Constantijn verslaat Licinius te Siscia, Cibalae en Campus Adriensis
- 317 Verdrag afgesloten tussen Constantijn en Licinius;
Crispus, Constantijn II en Licinius II worden Caesares; Constantijn verplaatst woonplaats naar Serdica
- 318 Crispus wordt naar het westen gestuurd om te vechten tegen de barbaren aan de Rijn
- 321 Constantijn en Licinius verbreken hun relatie
- 322(?)/323 Constantijn voert campagne tegen de Sarmaten en de Goten
- 324 Constantijn bouwt zijn vloot bij Thessalonica;
(Zomer) Crispus verslaat Licinius' vloot in de Propontis;
(Jul. 3) Constantijn verslaat Licinius in Adrianopolis en valt hem dan aan in Byzantium;
(Late Zomer) Licinius vlucht naar Chalcedon en stelt Martinianus aan als co-Augustus;
(Sept. 18) Constantijn verslaat Licinius in Chrysopolis;
(Nov. 8) Constantijn II uitgeroepen tot Caesar en Constantijn sticht Constantinopel
- 325 (Mei-Juni) Concilie van Nicaea;
(Jul. 25) Constantijn viert zijn *vicennalia* in Nicomedia; Licinius geëxecuteerd te Thessalonica
- 326 (Jul. 25) Constantijn viert zijn *vicennalia* opnieuw in Rome;
weigert te offeren op de Capitoel; Licinius II geëxecuteerd in Thessalonica;
(Laat) Crispus en Fausta geëxecuteerd
- 327 Keizerin Helena bezoekt het Heilige Land
- 328 Keizerin Helena sterft in Rome (mogelijk 329)
- 330 Constantijn wijdt Constantinopel in
- 332 (vroeg) Constantijn II verslaat de Goten en dwingt hun een verdrag te tekenen
- 333 (Dec. 25) Constans benoemt tot Caesar
- 334 Concilie van Antiochië; Calocaerus revolteert op Cyprus en wordt onderdrukt door Dalmatius 'de oudere'
- 335 Dalmatius 'de jongere' word benoemd tot Caesar en Hannibalianus wordt benoemd tot Koning der Koningen; synode van Tyre, gevolgd door Athanasius ontmoeting met Constantijn in Constantinopel.
- 337 (Mei 22) Constantijn sterft in de buurt van Nicomedia

APPENDIX II:AFBEELDINGEN

Afbeelding I:

Zicht op de Milvische brug vanuit het oosten, voor 1929, Ten noorden van Rome.

Afbeelding II:

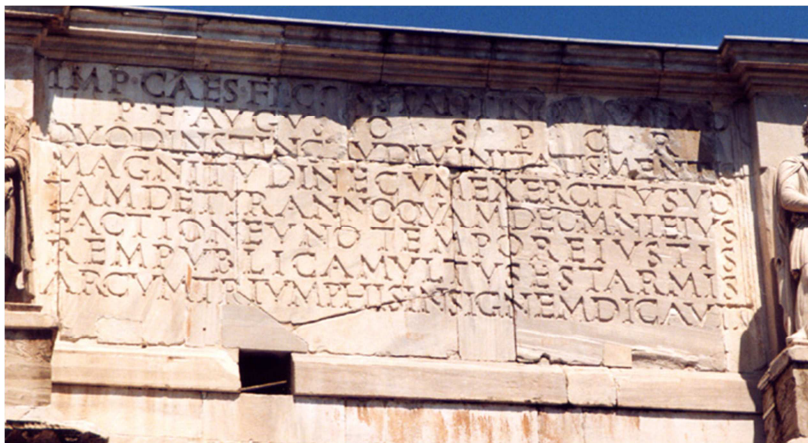
Christus als Sol Invictus, mozaïekgewelf Vaticaan necropolis, Rome (derde eeuw).

Afbeelding III:

De triomfboog van Constantijn in Rome vanuit het zuiden gezien, opgericht na zijn overwinning op Maxentius.

Afbeelding IV:

Inscriptie op de triomfboog van Constantijn, Rome (CIL VI 1139 = ILS 694).

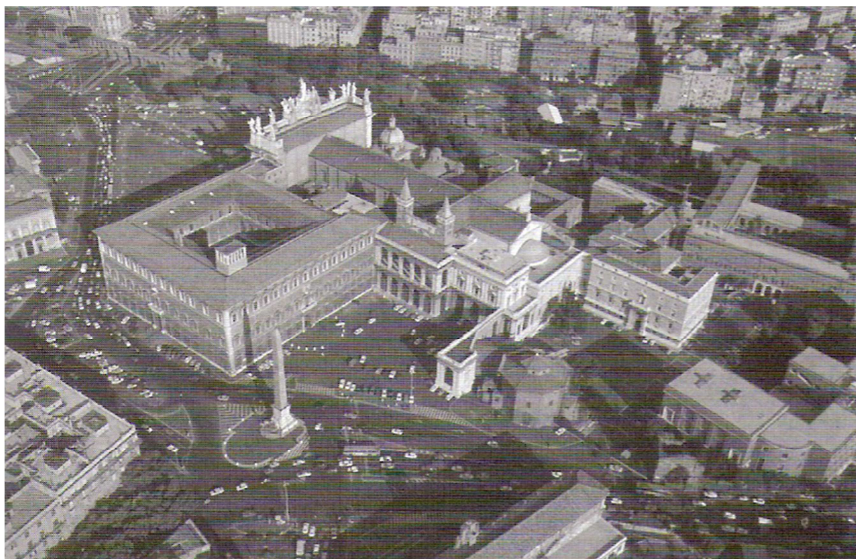

Afbeelding V:

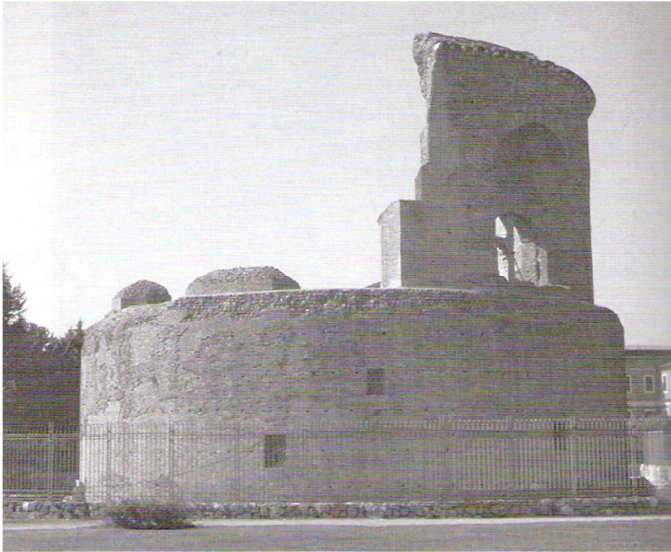
De Constantijnse Basiliek of Aula Palatina, Trier.

Afbeelding VI:

De basiliek van St-Jan van Lateranen, Rome. Het schip van de Constantijnse basiliek, omgeven door latere toevoegingen, is nog steeds zichtbaar in het midden. Ook de achthoekige doopkapel rechtsonder blijft zichtbaar.

Afbeelding VII:

Het mausoleum van Helena (Tor Pignatara), Rome.

Afbeelding VIII:

Overblijfselen van de porfieren zuil van Constantijn, Istanbul.

Afbeelding IX:

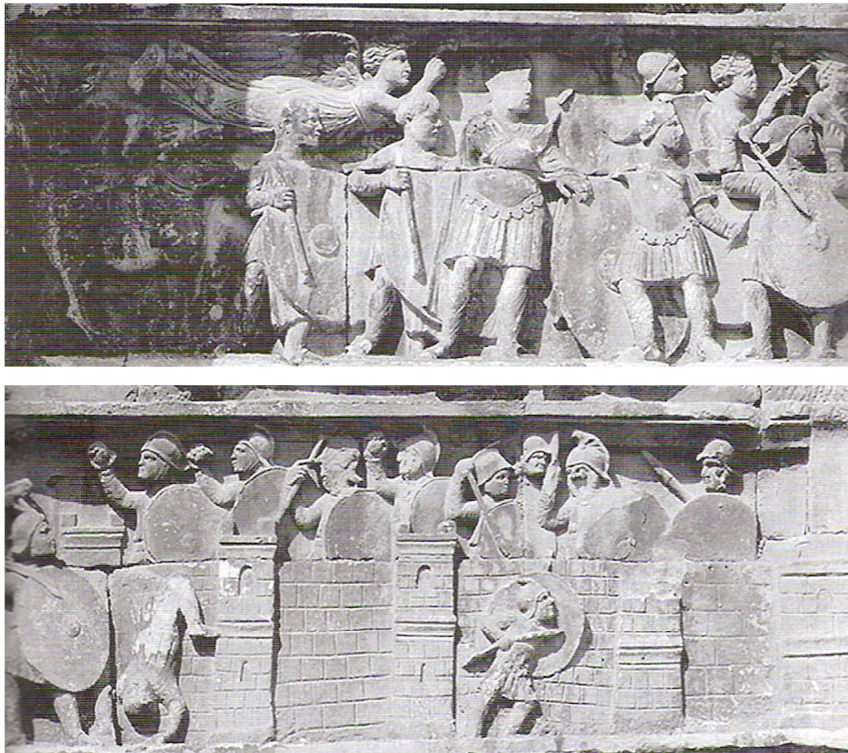
De verpersoonlijking van Constantinopel zittend naast de porfieren zuil van Constantijn *Tabula Peutingeriana*, detail van segment VIII.

Afbeelding X:

Reliëf van Constantijns toespraak in het forum, op de triomfboog van Constantijn, Rome, noordelijk zicht.

Afbeelding XI:

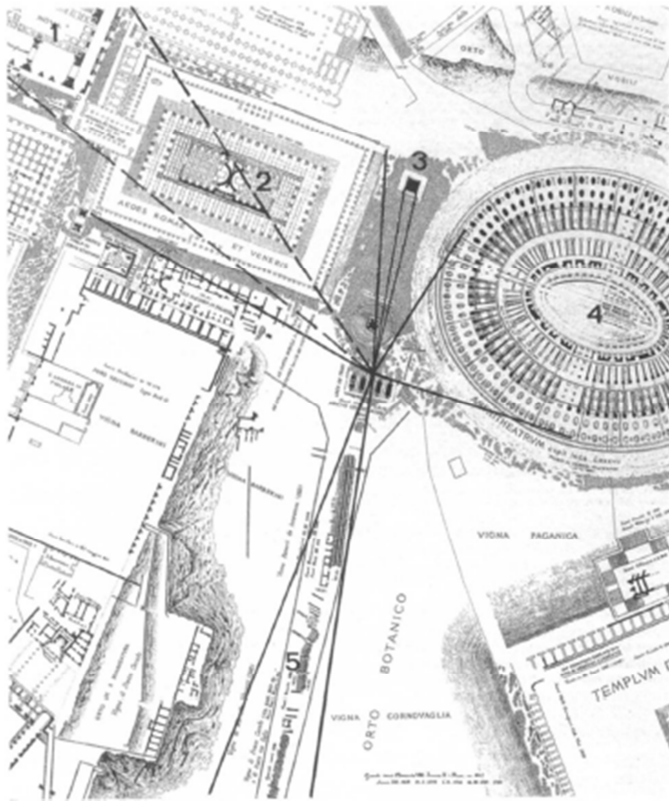
Reliëf die de belegering van Verona toont op de triomfboog van Constantijn, Rome, zuidelijke zicht.

Afbeelding XII:

Triomfboog van Constantijn, *detail*: Constantijns leger. De derde en vierde soldaat van rechts dragen de *die militares*, respectievelijk Sol en Victoria.

Afbeelding XIII:

Triumphboog van Constantijn, site plan gelegd op de gezichtslijn van Constantijns restauratieprojecten: 1: Basiliek van Maxentius-Constantijn; 2: Tempel van Rome en Venus; 3: Colossus van Sol; 4: Flavian amphitheater (Colosseum); 5: Circus Maximus

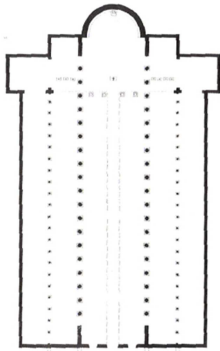
Afbeelding XIV:

E. S. R.
 IMP CAES FL CONSTANTINVS
 MAX GERM SAR M GOT VICTOR
 TRIVM PAVGET FL CONSTANTINVS
 ET FLIVL CONSTANTIVS ET EI-
 CONSTANS.
 OMNIA QVIDEM QVAEHVMANIGENE-
 RISSOCIETATTTVENTVRPERVIGILIVM CV-
 RAECOGITATIONE COMPLECTIMVR SEDPRO-
 VISIONVMNOSTRARVM OPVSMAXIMVS
 EST VTVNIVERSAEVRBES QVASINLVMINIBVSPROVIN-
 CIARVMHAECREGIONVM OMNIVMSPECIESETFORMADIS-
 TINGVITVRNONMODODIGNITATEPRLSTINAMTENEANT
 SEDETIAMADMELIOREMSTATVMBENEFICENTIAENOS-
 TRAEMVNEREPROBEANTVR CVMIGITVRI TAVOSTVSCI-
 AEADFERERETIS ESSECONIVNCTOSVTINISTITVTO
 GONSVETVDINISPRISCAEPERSINGVLASANNORVMVI-
 CESAVOBISADQVEPRAEDICTISSACERDOTES CREENTVR
 QVIAPVTVVLSINIOSTVSCIAECIVITATELV DOS
 SCHENICOSETGLADIATORVMVNVSSEXIIIBEANT
 SEDPROPTERARDVAMONTIVMETDIFFICVITATESITI-
 NERVMSALTVOSA INPENDI OPOSCERETISVTINDVLTO
 REMEDIOSACERDOTIVESTROOBEITIONESCELE-
 BRANDASVVLSINIOSPERGERENECESSENONESSET
 SCILICETVTCIVITATICVINVNCHISPPELLVMNOMEN
 ESTQVAMQVEFLAMINIAEVAECONFINEMADQVECON-
 TINVAMESEMEMORATISDENOSTROCOGNOMINE
 NOMEN DAREMVSINO VATEMPLVMFLAVIAE GENTIS
 OPEREMAGNIFICONIMIRVM PROAMPLITVDINEM
 NVNCPATIONISEXSVRGEREIBIDEMQVEIIS
 SACERDOSQVEMANNIVERSARIAVICEVMBRIADE-
 DISSETPECTACVLVMTAMSCENICORVMVLVDORVM
 QVAMGLADIATORVMVNVSSEXIIIBEREMANENTE
 PERTVSCIAEA CONS VETVDINEVTINDIDEMCRE-
 ATVSSACERDOSAPVTVVLSINIOSVT SOLEBAT
 ED TIONVMANTE DICTARVM SPECTACVLA FRE-
 QVENTAREPRAECATIONIHACDESIDERIOVESTRO
 FACILISACCESSITNOSTERADSENVS NAM CIVI-
 TATIHSPELLOAETERNVMVOCA BVLMNOMENQ
 VENERANDVM DENOSTRANVNCPATIONECONCES-
 SIMVSSCILICETVTINPOSTERVM PRAEDICTAVRBS
 FLAVIA CONSTANS VOCETVRINCIVIS CREMIO
 ADEM QVOQVEFLAVIAEHOCESTNOSTRAEGEN-
 TISVTDESIDERATISMAGNIFICOOPERE PERFIGI
 VOLVMVSEA OBSERVATIONE PERSCRIPTANEA
 DISNOSTRONOMINIDEDICATA CVIVSQVAMCON-
 TAGIOSFSVPERTITIONISFRANDIBVSPOLLVATVR
 CONSEQUENTER ETIAM EDITIONVMIN PRAE-
 DICTACIVITATE EXHIBENDORVM VOBIS
 LICENTIAMDEDIMVSSCILICETVTSICVTI
 DICTVM EST PERVICES TEMPORIS SOLLEM-
 NITASEDITIONVMVLSINIOSQVOQVENONDE-
 SERATVBI CREATIETVSCIASACERDOTIBVSMEMO-
 RKTACELEBRITASEXHIBENDAESTITAQVIPPENEC
 VETERIBVSNSTITVTISPLVRIMVMVIDEBITVR
 DEROGATVMETVOSQVIOBPRAEDICTASCAVSAS
 NOBISVPPHICEX TITISTISEACVAEINPEN-
 DIOPOSTVLA STISIMPETRATAESSEGAUDE-
 BITIS.

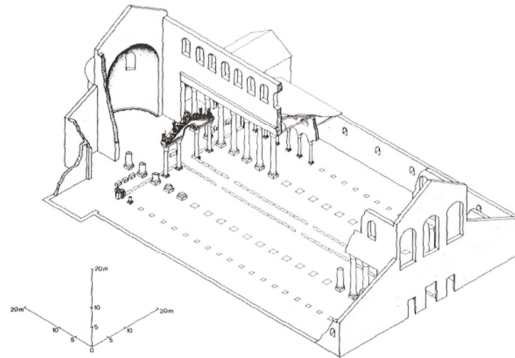
Het Hispellum Decreet (CIL II:5265 = ILS 705 uit 333 – 337) Spello, Italië.

APPENDIX III: PLATTEGRONDEN:

Plan 1:

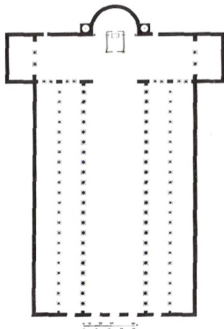
1)

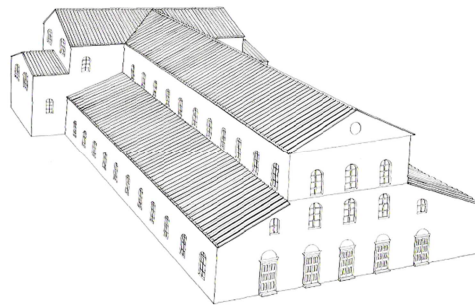
2)

1) Rome, St. Jan van Lateranen, plattegrond 2) Rome, St. Jan van Lateranen, isometrische voorstelling

Plan 2:

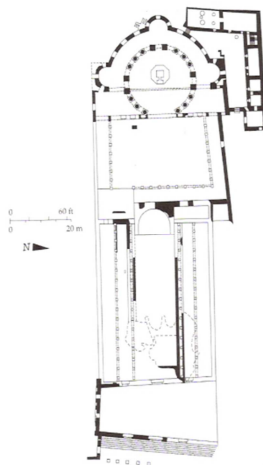
1)

2)

1) Rome, St. Pieter, plattegrond 2) Rome, St. Pieter, reconstructie

Plan 3:

1)

1) Jeruzalem, H. Grafkerk, plattegrond

APPENDIX IV: MUNTEN

MUNT 1: Ob. IMP CONSTANTVS PF AVG: Constantijn met een helm die het chi-rho teken draagt, een paard bij de teugels vasthoudt en een schild draagt met hierop de afbeelding van de Romeinse wolvin die Romelus en Remus zoogt (315). (RIC 7 Ticinum 36)

MUNT 2: Rev. SALVS REI PVBLICAE : Keizerin Fausta met twee baby's (324-325). (RIC 7 Ticinum 182)

MUNT 3: Rev. SOLI INVICT COM DN: Rechtopstaande Sol met globe en Victoriola in linkse hand (316). (RIC 7 Rome 48)

MUNT 4: Rev. VIRT EXERC: X-vorm met hierop Sol, die een globe vasthoudt (319). (RIC 7 Thessalonica 71)

MUNT 5: Rev. INVICTVS CONSTANTINVS MAX AVG: Constantijn en Sol (Ticinum)

MUNT 6: Rev. SPES PVBLIC: Labarum doorboort een slang (327) (RIC 7 Constantinopel 19)

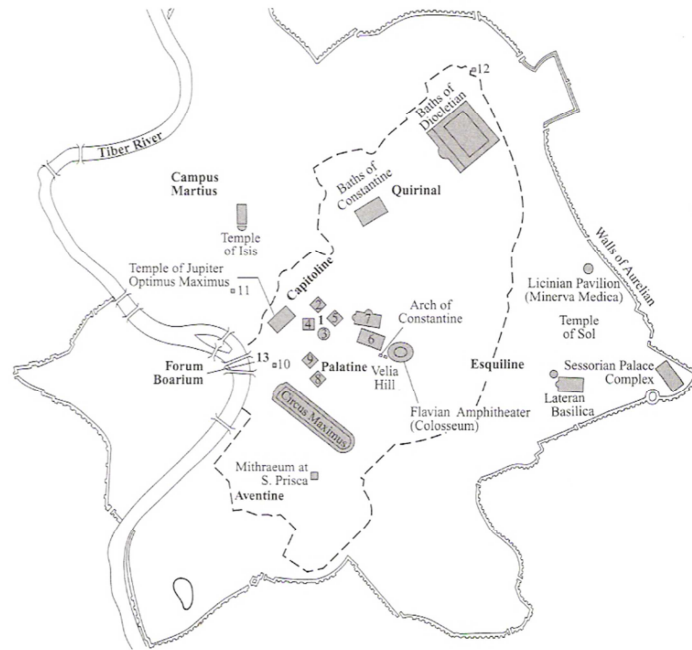
MUNT 7: Rev. VIRTVS-EXERCIT Standaard met inscriptie VOT / XX, aan beide kanten zitten gevangenen en symbool ✠ (320). (RIC 7 Siscia 138)

MUNT 8: Rev. Geen legende: Gesluierte Constantijn opstijgend naar de hemel met de aanreikende hand van God. (RIC 8 Alexandrië 4)

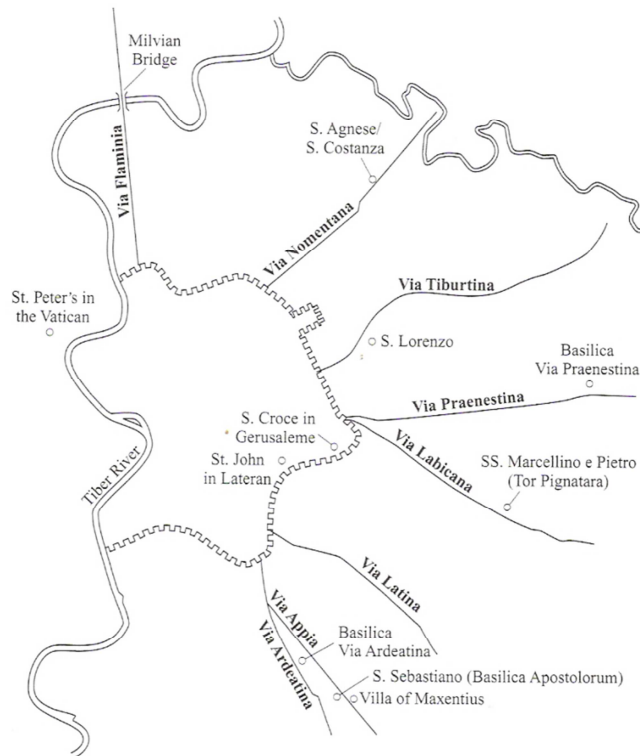

APPENDIX V: KAARTEN_k

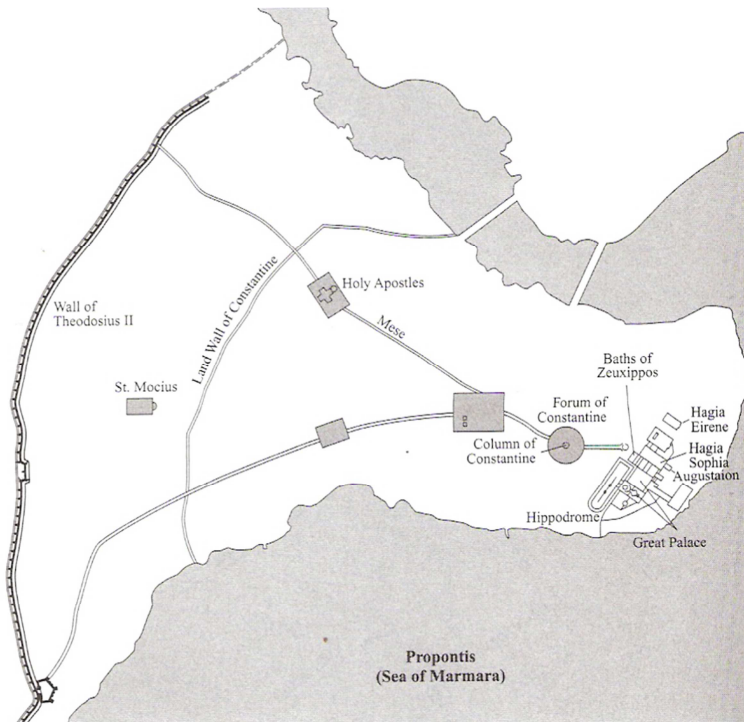

1. Forum Romanum 2. Curia 3. Temple of Vesta 4. Temple of Vespasian 5. Temple of Antoninus and Faustina 6. Temple of Venus and Roma	7. Basilica of Maxentius and Constantine 8. Temple of Apollo 9. Temple of Cybele 10. Janus Quadrifrons 11. S. Marco a Piazza Venezia 12. Temple of Fortuna at the Colline Gate 13. Forum Boarium

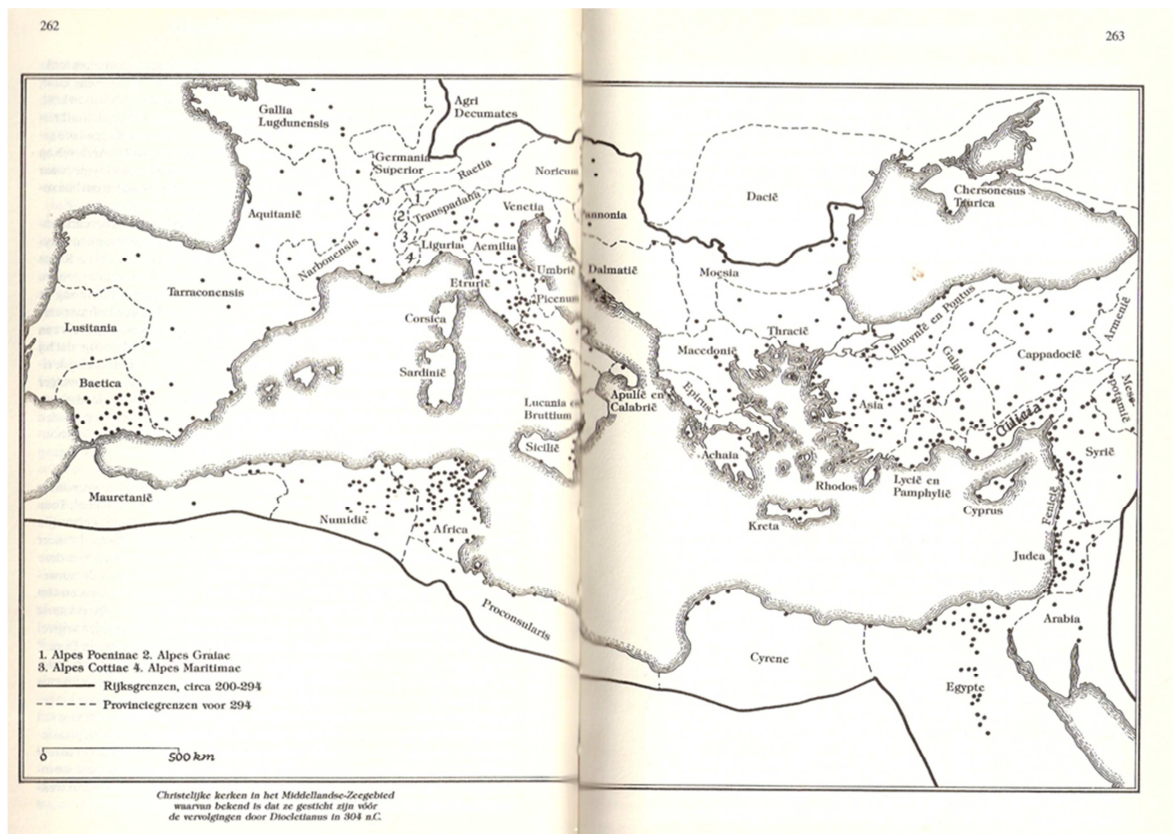
Kaart 1: Rome

Kaart 2: Rome en zijn omgeving

Kaart 3: Constantinopel

Kaart 4: Christelijke kerken in het Middellandse-Zeegebied waarvan bekend is dat ze gesticht zijn vóór de vervolgingen door Diocletianus in 304 n.Chr.

Kaart 5: De opkomst van Constantijn, AD 306-324